

George Bancroft

DE
INSTITUTIONE
ORATORIA.

EX TYPIS MICHAELIS LEROY.

M. FABII QUINTILIANI INSTITUTIONUM ORATORIARUM

LIBRI DUODECIM,

Ad usum scholarum accommodati, *recisis quæ minus necessaria visa sunt*, et brevibus notis illustrati

A CAROLO ROLLIN.

TOMUS PRIMUS.

LUGDUNI,
AMABLE LEROY.
1812.

PRÆFATIO.

Ex omnibus antiquis Scriptoribus, qui magis quam Fabius prodesse juventuti possit vel ad excolenda præstantissimis eloquentiæ præceptis ingenia, vel ad formandos optimis morum institutis animos, neminem prorsus, nisi me fortè amor suscepti operis fallit, reperiri posse arbitror. *Fabius perutilis.*

I. Ad eloquentiam: Qualis sit Rhetorica Aristotelis.

Atque ut ab arte dicendi, de qua potissimum hìc agitur, initium ducam, fateor equidem scriptis ab Aristotele de Rhetorica libris nihil esse in hoc genere perfectius. Sic mentis humanæ sensus intimos reserat felix naturæ indagator, sic occultos illos meatus, quibus ad animum victrix penetrat oratio, pandit et explicat, ut quicunque assiduè versatus in ejus libris fuerit, huic omnia penitus eloquentiæ arcana patere videantur. Sed præterquam quod Græci sermonis obscuritas et insolentia plerosque arcet ab aditu præclari operis, rerum ipsarum difficultas, et illa præcipiendi ratio paulo abstrusior, summam animi prudentiam judiciique maturitatem postulant, quæ nonnisi in magistris doctissimis occurrit, nedum ab imperitis adolescentibus exigi debeat.

Qualis Rhetorica Tullii. Magis obvius, et ut ita dicam tractabilis, et tenellæ ætati longè accommodatior videtur Tullius. Nitida, facilis, et compta ejus oratio. Non ille, ut è vili Rhetorum officina tetricus dicendi magister, præcepta quædam vulgaria et contrita tradit sermone agresti atque horrido : sed ut homo politus et elegans, veterique illa urbanitate limatùs, omnia sale suo, et lepore, et suavissimis facetiis sic aspergit, ut quanquam in libris quos de Rhetorica scripsit, nihil sit omissum quod ad eloquentiam pertineat, passimque in iisdem pelluceat collecta ex omni flore antiquitatis et cognitione artium præstans eruditio, tamen totus ille sermo similior videatur jucundissimi inter confabulantes amicos colloquii, quàm gravissimæ inter homines eruditos disputationis. At ipsa illa varietas dialogorum, quæ mirè à tædio et satietate defendit orationem, nonnihil interdum obscuritatis parit, ut difficile sit, præsertim pueris, inter varias ac sæpe diversas disputantium opiniones deprehendere quæ sit vera Tullii sententia. Sparsa insuper huc et illuc præcepta, nec in certum digesta ordinem, vix possunt in justum quoddam Rhetoricæ corpus coalescere, atque adeo prorsus ab usu et consuetudine scholarum abhorrent.

Rhetorica Fa- Fabius sic caret omnibus hisce incommodis, ut neutrius tamen virtutes desi-

deret. Aristotelicam subtilitatem sic Tullianæ elegantiæ flosculis distinguit, ut et juventutem detinere suaviter, et exercere altissimam quoque eruditionem ac scientiam possit. bii commendatur.

Ac præcepta quidem ipsa si consideremus, nemo unquam artis Rhetoricæ vim omnem sic expressit, sic oratorem complexus est universum. Hunc ille ab ipsis incunabulis ad ultimam usque senectutem ita deducit, nullam ut ejus vitæ partem carere optimis documentis sinat. Ubique mirus ordo rerum, mira series et concinnitas. Sic pleraque inter se connexa et apta, ut aliud ex alio nascatur ac pendeat, nec à proposito quidquam aberret. Clarè ac dilucidè, quæ præcipua dos et virtus docentis, proponit omnia de quibus dicturus est, et in suas quidque partes accuratè distribuit, cautus tamen vitare diligenter vitium illud concisæ nimiùm et velut articulosæ partitionis, quæ nimia subtilitatis affectatione in eandem illam obscuritatem recidit, contra quam reperta est. 1. Perspicuitate et ordine præceptorum.

Quanquam non tam præcepta ipsa apud Fabium attendenda censeo, quæ illi cum cæteris Rhetorum communia sunt, quàm sparsas per totum opus dijudicandi regulas, ad quas si adolescentes animum dirigant, optimis statim sanæ eloquentiæ elementis imbuantur. Quot enim sint partes vel Rhetoricæ, vel orationis, quo tropi 2. Sanis dijudicandi regulis.

distent à figuris, quæ sit teres, et ut aiunt, quadrata periodus; et alia ejusmodi plurima non sanè multum ad summam eloquentiæ conferunt: quæ ut ignorare forsitan magistris turpe sit, ita scire non adeo præclarum. At nosse quo quidque eorum præstari modo possit: quando palam et apertè aggrediendus Judicis animus, quando furtim et quasi per cuniculos subeundus: ubi ostentandæ opes eloquentiæ, explicanda omnis verborum ac sententiarum magnificentia; ubi adhibendus simplex et verecundus, qualis timidam veritatem decet, orationis candor: quem stylum postulet argumentorum pugnacitas, quem vis aut lenitas affectuum: salibus ac jocis, an viribus et gravitate utendum: denique asperè, an leniter; abundanter, an pressè; magnificè, an subtiliter dicendum sit; hoc ad eloquentiam maximi momenti est: hoc egregiè Fabius docet.

3. Styli elegantia. Nec prudentissimi tantùm Rhetoris partes agit, sed etiam facundissimi oratoris. Expertus nimirum longo usu hoc imprimis curandum esse doctoribus, ut teneras adhuc mentes more nutricum molliùs alant, et satiari velut quodam jucundioris disciplinæ lacte patiantur; nudasque illas et jejunas artes, prætërquam quod odium sæpe faciunt studiorum, omnem succum ingenii bibere, nec pueris nocere minùs, quàm teneris plan-

tis siccum et sine humore ullo solum: admiscuit præceptis suis quantum plurimum potuit nitoris et elegantiæ, ut ipsa jucunditate lectionis allecti lubentiùs ea discerent, et voluptate ad studium traherentur. Hinc crebræ illæ similitudines, quæ et lucem et gratiam præceptis non mediocrem afferunt. Hinc delectus ille simul et copia verborum optimorum et acrium sententiarum, quibus tota hæc Rhetorica conspergitur. Hinc denique mira illa figurarum varietas, quæ singulari acumine et quasi sale excitant animum: ita de horridis rebus nitida, de jejunis plena, de pervulgatis nova quædam est illius oratio. Enimvero illa sunt ejusmodi, ut non minus quàm ipsa præstantissimorum oratorum lectio, alere facundiam, et vires augere eloquentiæ possint.

4. Optimis præceptionibus de ratione legendi auctores.

At ipsa illa oratorum lectio quî prodesse possit, ubi meliùs quàm apud Fabium discitur? Hanc studiorum partem, omnium proculdubio maximè frugiferam, et fingendis ad eloquentiam adolescentibus non modò perutilem, sed prorsus necessariam, è schola Rhetorum sic tunc pravæ consuetudinis imperiosa lex abegerat, ut illi præceptis tantummodo fusiùs explicandis, et præparandis ad declamandum juvenibus tempus omne contererent. Ut erat acri judicio Fabius, et utilia præferebat ambitiosis, sentiebat

præcipuo studiorum fructu fraudari pueros, cùm in omnibus ferè minùs præcepta valeant quàm experimenta; dolebatque in rebus plerumque frivolis et inanibus operam illis et laborem perdi. Sed, ut vulgò accidit, quamvis ipse aliter sentiret, corroboratæ longo usu et apud omnes receptæ consuetudini cogebatur invitus ac reluctans velut torrenti cedere.

At in libris suis ut obviàm eat huic malo, non contentus monere sæpius hoc diligentiæ genus, quæ in explicandis auctoribus adhibetur, plus collaturum discentibus, quàm omnes omnium artes; in illud passim toto opere incumbit, ut demonstret quæ sit optima legendi auctores et interpretandi ratio. Explicare vim ac proprietatem cujusque vocis, verborum aut sententiarum elegantiam et acumen annotare, explanare historias si quæ occurrant, veterum legum ac consuetudinum doctam obscuritatem diligenter ac curiosè rimari; hæc quidem omnia minimè spernit Fabius, sed multum infra Rhetoris officium arbitratur.

Quæ sint Rhetoris partes in explicandis auctoribus.

Hujus præcipuas partes esse existimat docere discipulos quæ sit vera et incorrupta eloquentiæ sanitas, in qua naturalis insit non fucatus nitor: quàm sæpe occurrat in orationibus latens consilium, et occulta calliditas: qua arte sensim ac leniter irrepat orator in mentes audien-

tium, qua luce ac brevitate narret, qua vi nervos argumentorum intendat, qua solertia ictus adversarii vel ipse eludat prudenter, vel in eum fortiter retorqueat : quemadmodum dominetur in affectibus, et modò impetu facto irrumpat in animos, modò eosdem tantâ jucunditate demulceat, ut ipsa illa quæ extorquet, impetrare eum credas, et judex non rapi videatur, sed ultrò sequi.

Crebra et iterata ejusmodi lectione, qua non leviter transcurrunt optimos auctores, sed eos penitus introspiciunt, et quantum virtutis habeant intentis oculis studiosè scrutantur, accedit juvenibus limatum, et acre, et intelligens judicium. Assuescunt in legendo nihil omittere, sive quod in inventione, sive quod in elocutione observandum sit : artem orationis intimam, quæ plerumque latet, (et verò desineret ars esse, si appareret) sagaciter odorantur : sentiunt, judicio quasi gustu intus admonente, quæ in optimis scriptoribus maximè extant et imminent, et cur ea excellant. Ipsa etiam, si qua sint, vitia deprehendunt, nec unquam se inani verborum strepitu decipi et vano sententiarum fulgore patiuntur.

Tali lectione formatur judicium.

Hæc vera esse experientur adolescentes, si orationes Ciceronis legere maluerint, quàm in commentariis Rhetorum consenescere. Hoc est enim certissimum

Ciceronis lectio, optima Rhetorica.

et præstantissimum præceptorum genus, summi illius viri et in omnibus oratoriis virtutibus eminentissimi diligens observatio. Hunc igitur, auctore Fabio, spectent: hoc sibi proponant exemplum: tuncque se valde profecisse sciant, cùm illis Cicero valde placebit.

Universitatis Parisiensis laus.

Atque ego non possum hîc non vehementer gratulari Academiæ Parisiensi, apud quam multis jam abhinc annis invaluit laudabilis illa consuetudo, quam Fabius tantopere commendat. Personant certatim gymnasia illius omnia erudito strepitu adolescentium in singulis scholis Græcos Latinosque auctores quàm plurimos non minore judicii quàm memoriæ laude explanantium. Et verò quem fructum speres à publicis scholis, si per totum anni curriculum liber unus aut alter Virgilii et Livii, aut perbrevis una Ciceronis oratio perlegatur? Quî poterunt adolescentes sibi parare vim et copiam verborum optimorum, unde tanquam è penu et reposito thesauro sumant quæ ad scribendum necessaria sunt, nisi lectione multa et idonea copiosam sibi supellectilem collegerint? Quî poterunt sibi ipsis induere rectam eloquentiæ formam, nisi assiduâ meditatione præstantissimi cujusque scriptoris suos imbuerint animos, et inde quasi colorem duxerint? Hujus autem in legendo et judicando solertiæ inter antiquos optimus,

imò (penè dixerim) unicus magister Fabius.

Præcipuum quippe illius in scribendis hisce libris, quantum ex toto opere conjicitur, consilium fuit, ut imbutos jam ac corruptos pravis judiciis suorum animos, magisque ac magis quotidie à recta dicendi via aberrantes, ad meliorem ut ita dicam frugem, et ad saniora consilia revocaret. 5. Saluberrimis remediis contra corruptum dicendi genus.

Ferax eminentium in singulis artibus ingeniorum aurea illa ætas nascentis Augusti perductam ad summum culmen (quantum quidem humanæ res patiuntur) eloquentiam viderat. Quamlibet varia fuerit illius temporis oratorum velut indoles, diversique orationis vultus, in omnibus tamen eandem sanitatem eloquentiæ, et quandam judicii ac voluntatis similitudinem et cognationem agnoscas. Inerat illis species ac venustas, non adornata cincinnis, aut fuco illita, aut muliebribus quæsita pigmentis; sed qualis ex integra valetudine efflorescit, nativo quodam colore et succo tincta, sanguine et viribus nitens, plena denique masculæ cujusdam et incorruptæ dignitatis. Augusti tempore vigebat sana eloquentia.

At paulatim labi visa est, et diffluere, et prorsus ab antiquo more et cultu degenerare eloquentia, omnemque illam rectæ et integræ dictionis salubritatem perdere. Qua labe Romanos Seneca præsertim infecit, vir multis quidem virtu- Seneca cœpit inclinare eloquentiam.

tibus clarus, facilitate inventionis, ubertate doctrinæ, sententiis, figuris, beatissima rerum verborumque copia; sed nimiùm amator ingenii sui, cui utinam temperare quàm indulgere maluisset, eoque periculosior, quod nonnisi dulcibus abundat vitiis. Apud eum scatent omnia sententiis: sed densitas earum, ut in satis omnibus fructibusque arborum accidit, sibi obstat invicem; et in tanta copia, quæ est sine delectu, multas necesse est excidere leves, frigidas, ineptas. Quia lucere totam ubique orationem voluit, lumina illa non flammæ, sed scintillis inter fumum emicantibus similia dixeris. Minuti passim corruptique sensiculi; quibus et rerum pondus frangitur, et nimiùm concisa ac velut soluta subsultat oratio, è singulis non membris sed frustis collata. Ita nocent apud illum ipsæ præsertim virtutes, ultra modum expetitæ: omnium in eloquentia vitiorum pessimum, quoties ingenium judicio caret, et specie boni fallitur. Nam cætera cùm vitentur, hoc petitur.

Mox ea prorsus degeneravit.

Ut autem sunt prona in deterius hominum ingenia, et pravi dociliora quàm recti, mala contagione novum hoc dicendi genus totam illico invasit urbem. Juvenes spretis veteribus, quos ille diversi nempe sibi conscius generis non destiterat lacessere, ad unius Senecæ imitationem compositi, illiusque præ-

sertim vitiorum amatores, tantum ab illo defluxerunt, quantum ipse ab antiquis descenderat. Sordere cœpit purus inaffectatæ simplicitatis nitor, et quidquid natura dictasset. Non jam placuit nisi picta, et translucida, et versicolor oratio. Neglecta rerum cura est, ut haberetur ratio verborum, quibus hoc unum tamen attributum à natura officium est, servire sensibus. Flosculis ac sententiolis respersa temerè omnia. Quasi lege sancitum fuit ut omnis locus, omnis sensus, in fine sermonis acumine feriret aurem: turpe autem ac propè nefas habitum respirare ullo loco, qui acclamationem non peteret.

Glis-centi huic malo Fabius obstitit.

Toto opere Fabius corruptum illud et fractum omnibus vitiis dicendi genus revocare ad severiora judicia contendit. Non ille quidem cultè et ornatè dicentibus inimicum se profitetur, ut satis scripta ejus declarant, omni qua par est gratia et venere nitentia: imò hac in re, ut et in cæteris omnibus, Tullium adolescentibus imitandum proponit, qui cùm omnia utilitati, tum partem quandam delectationi dabat, cùm et ipsam se rem agere diceret (agebat autem maximè) litigatoris: nam hoc ipso proderat, quòd placebat. Sed præcipit ut ornatus ille sit modestior, materiæ personisque accommodatus, omnique fastu et ostentatione careat: imprimis autem ut nihil

Ornatus nimiam luxuriem amputavit.

agat orator ipsius tantùm ornatûs gratiâ, nec unquam speciem orationis ab utilitate causæ sejungat. Nam plerosque præsentis cupido laudis à proposito abducit. Non quærunt quæ causæ prosint, sed quæ famam augeant; nec tam fortibus quàm fulgentibus armis curant præliari.

Ultima sit patrono famæ cura.

Esto, sibi ipse tunc paulo plus indulgeat orator, cùm non ad victoriam, sed ad solum finem laudis et gloriæ tendit. At ubi res agitur, et vera dimicatio est, ultimus sit famæ locus. Causa laudetur potiùs quàm patronus. Cogitet esse hominis improbi, atque etiam prævaricatoris, de plausu magis quàm de rei eventu laborare; audeatque se ipse tantisper oblivisci, dum litigatoris salus in tuto sit. Quanquam minùs cupidis opinionis plus fructûs venit, et spreta in tempore gloria, mox cum fœnore cumulatior redit. Quædam enim non dum fiunt laudantur, sed cùm facta sunt; nec est orationis vera laus, nisi cùm finita est.

Adversùs eadem vitia præmuniendi nunc adolescentes.

Immoror in hac parte diutius, quia et ipse Fabius, cujus quantum in me est et sententias et verba ipsa usurpare non vereor, nihil in toto opere fusius ac sæpius tractat, et nostros quoque juvenes præmuniendos censeo adversus hanc labem, quæ nostri etiam temporis nonnullos oratores infecit. Nos enim in omnia vitiorum deliciarumque genera ipsâ quoque ratione dicendi deflexímus. At-

que ut de forensi eloquentia taceam, quæ tamen plus modestiæ et sobrietatis retinuit, quis non miretur ac doleat in sacra etiam pulpita irrupisse hanc dicendi lasciviam et luxuriem, quæ ne profanis quidem oratoribus permittatur? Scio multos esse qui de divinis rebus dignè Deo disserant, *magnificè sapientiam tractantes*, nec cauponantes aut *adulterantes verbum Dei*. Sed de aliis loquor. 2. Mac. 2. 9. 2. Cor. 2. 17.

Conciones sacræ non admittunt tam lætum dicendi genus.

An ejusmodi conciones, ubi vertuntur gravissima rerum æternarum momenta, lætum decet et hilare dicendi genus, quod aut puerilibus sententiolis lasciviat, aut casuris si leviter excutiantur flosculis niteat? An quisquam sanæ mentis ferat oratorem, ubi salus aut pernicies audientium agitur, curiosè verba aucupantem, in dimetiendis syllabis componendisque vocibus occupatum, congerentem studiosè antitheta ut aurium voluptati serviat, anxiumque de fama ingenii, et cui esse diserto vacet? Commoveaturne quisquam illius adhortationibus aut increpationibus, quem tumidum, ac suî jactantem, et ambitiosum institorem eloquentiæ in tanto suo et aliorum discrimine videat? Quò fugerit interim ardor ille et impetus animi, quo flagrare ipse et inflammari debet, qui cæteros cupit incendere? Non perdant hæc omnia necessarium de tantis rebus ac periculis agenti affectûs et sollicitudinis colorem?

Contingit multis concionatoribus, quia non satis cogitant plerosque audientium, etiam eos qui in cæteris eruditi videntur, sæpe in rebus divinis infantes esse et novitios; contingit illis, inquam, ut dum magna tantum et sublimia affectant, aut bene sonantes numeros nimis studiosè consectantur, *facti velut æs sonans aut cymbalum tinniens*, aut potius *quasi carmen musicum quod suavi dulcique sono canitur*, nihil præter canoros strepitus et confusas voces edant, quibus aures fortasse mulceantur. Ita plerique ex illis concionibus, quo tanquam ad pingue convivium à patrefamilias invitati venerant ut cibo veritatis sese explerent, vacui et inanes revertuntur, pictisque illis epulis non pasti sed illusi, integram et jejunam famem domum referunt. *Parvuli petierunt panem, et non erat qui frangeret eis.*

1. Cor. 13. 1. Ezech. 33. 32.

Thren. 4. 4.

Aliquem tamen ornatum postulant.

Neque hæc à me ideo dicuntur, ut à sacris concionibus exclusum omnem ornatum velim. Usus orationis non in hoc repertus est ut tantùm cognoscant auditores, sed aliquanto magis ut consentiant. Quæ autem libenter audiunt, ea et magis attendunt, et facilius credunt: plerumque delectatione capiuntur: nonnunquam admiratione auferuntur. Habeatur itaque ratio hujus humanæ infirmitatis. Non sit oratio neglecta et horrida, huc et illuc temerè errans, ejusdem ubi-

que formæ et velut unius soni; ne et contemptum oratoris, et divini ipsius verbi satietatem ac fastidium creet. Meminerimus deberi hanc et rebus ipsis, et auditoribus reverentiam, ut nihil ad eos nisi accuratissimum, et quàm fieri poterit diligentissimè præparatum afferamus. Excitetur subinde oratio illis minimè vulgaribus sententiis ac figuris, quæ convertant in se auditorem, nec languere patiantur, et faciant audiendi sitim. Detur etiam aliquid aurium judicio, nitidius et numerosius, postulantium, quoniam penetrare altius in animum non possunt, quæ statim in aure quasi in vestibulo offendunt.

Sed ornatus ille virilis, fortis, et sanctus sit. Omnia potius ab argumento quàm ab oratore profecta credantur. Sublimitas ipsa rerum ac magnificentia nobiles quoque sententias ac figuras pariat. Ac ne illis quidem etiam necessariis ornamentis aut nimiùm indulgeat orator, aut etiam ullatenùs confidat, *ut non evacuetur crux Christi*. Grande nefas ac piaculum ducat vel leviter de fama ingenii sollicitum esse, ubi agatur æterna populorum salus. Cogitet *se pro Christo legatione fungi* : apud nos *pauperes evangelizari* : *pauperum esse regnum cælorum* : atque adeo se maximè pauperibus esse debitorem. Itaque prima sit illi virtus perspicuitas. Id propositum habeat, non

Qualis debeat esse ille ornatus.

1. Cor. 1. 17.

2. Cor. 5. 20.

Matt. 12. 5.

Matt. 5. 3.

Prima sit vir-

tus perspicuitas. ut intelligere possit auditor, sed ne omnino possit non intelligere: quod quidem non consequetur, nisi tam clara fuerint quæ dicet, ut in animum ejus oratio, ut sol in oculos etiamsi in eam non intendatur, incurrat.

Scriptæ orationes nitidiorum cultūm patiuntur. Scriptæ fortasse orationes, præsertim illæ quæ ad pompam et ostentationem comparantur, melius admittant tersum illud, et limatum, et crebris luminibus micans dicendi genus, quale nunc maximè dominatur. Nam, ut ipse Fabius animadvertit, acres illas vibrantesque sententias, dum rem contineant, et copiâ non redundent, quis utiles neget? Feriunt animum, et uno ictu frequenter impellunt; et ipsa brevitate magis hærent, et dictione persuadent. At illa sententiarum abrupta brevitas, qua nihil apud vacuas aures atque eruditas potest esse perfectius, et quæ otiosum lectorem fortasse minus fallat, (libera enim lectio est, nec actionis impetu rapitur) apud occupatos sæpe variis cogitationibus homines, et plerumque ineruditos imprimis evitanda est: rapidè enim transvolat audientem, nec dum repetatur expectat, nihilque aliud præter inanem jucundioris soni memoriam relinquit.

Lib. 12. c. 10.

Optima oratio quæ et grata doctis, Quanquam, ut ego quod sentio liberè fatear, omne punctum tulisse mihi videtur oratio, etiam scripta, quæ, qualis est semper Tullii, et doctis probabilis,

et plana imperitis erit; quæ sic ingeniosè limata fuerit, ut ad eam intelligendam opus tamen non sit ingenio; sic omni venere et gratiâ abundet, ut præ se ferat felicissimam facilitatem; sic arte et studio sit concinna, et ab ipsa natura fluere illaborata videatur. Optima enim minimè accersita sunt, et simplicibus atque ab ipsa veritate profectis similia. Sed plerique ista fastidiunt, tanquam sermonis quotidiani sint; et perire suum laborem atque ingenium putant, nisi statim appareat: nec attendunt, nihil in eloquentia, ut perfectius, sic etiam difficilius esse, quàm id quod dicturos se omnes fuisse putant, postquam audierunt. *Ut sibi quivis speret idem, sudet multum frustraque laboret ausus idem.*

et plana imperitis.

Horat. de arte Poetica.

Sed vereor ne me longius abduxerit hæc ad juvenes nostros de vitandis corruptæ eloquentiæ vitiis commonitio: nunc iidem paucis docendi quantum ad fingendos mores prodesse possit Fabius.

II. Fabius perutilis ad mores.

Se ipse in libris suis depinxit.

Non sine causa proditum est, ut quisque vivat, ita etiam dicere. Loquuntur plerumque homines perinde ut affecti sunt, optimusque animi secretorum testis et index sermo ipse. Hoc certè Fabio maximè contigit. In scriptis ejus, tanquam in speculo, vivam mentis illius imaginem facilè deprehendas. Mirus apparet ubique sinceritatis candor, et blanda conciliatrix animorum modestia,

ab omni fastu et ostentatione longè abhorrens. Inest tanta illius gravitati aspersa comitas, tam suavis summæ eruditioni adjunctus urbanitatis lepos, ut licet non possis non vehementer admirari hominis doctrinam et ingenium, magis tamen ames indolem.

Qualis debeat esse præceptor. Lib. 2. c. 2.

Dum vivis coloribus boni præceptoris speciem adumbrat, ipse non cogitans expressit suam. Scias sentire eum quæ dicit. Morum quàm studiorum longè antiquior illi cura, multoque potior apud illum ratio vivendi honestè, quàm vel optimè dicendi. Neque verò usquam oratorem discernit à viro bono, aut eloquentiam à virtute separat, ratus si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil perniciosius fore, pessimeque illius magistros de rebus humanis merituros, si latroni comparent hæc arma non militi. Verè parentis erga discipulos suos animum induit, patiens in docendo, in emendando non acerbus; nec tristi austeritate sibi odium pariens, nec dissoluta comitate contemptum; minimè iracundus, aut suî impotens, nec tamen eorum, quæ corrigenda sunt, connivens dissimulator; solers peccata prævertere potiùs, quàm punire; longè alienus ab illa illiberali consuetudine cædendi pueros, quæ plerumque et studiorum et magistri odium affert; sicque existimans, ad emendanda vitia plus lenitate et pa-

Lib. 1. c. 3.

tientia, quam objurgatione et plagis profici.

Pauca tradit de discipulorum officiis, sed quæ nunquam debeant ab eorum animis effluere. Id unum eos admonet, ut præceptores suos non minùs quàm ipsa studia ament; et parentes esse, non quidem corporum, sed mentium credant. Sic enim eos libenter audient, emendati non irascentur, laudati gaudebunt, ut sint carissimi, atque etiam familiariter amici, studio merebuntur, in ipsos denique cœtus scholarum læti et alacres convenient. Vult idem dari sibi puerum, quem laus excitet, quem gloria juvet, qui victus fleat : quem vel levissima objurgatio acriùs mordeat, quàm gravissimæ pœnæ : qui non imperio et metu, sed amore officii et magistri, ad laborem feratur. Studium enim discendi, voluntate, quæ cogi non potest, constat.

Quales discipuli. Lib. 2. c. 10. *Qui præceptorem sancti voluere parentis esse loco.* Juven. Lib. 1. c. 3.

Ea verò de educandis pueris præcipit, quæ parentibus etiam Christianis injicere pudorem debeant. Quoniam natura tenacissimi sumus eorum quæ rudibus annis percepimus, et hæc ipsa magis pertinaciter hærent, quæ deteriora sunt, ab ipsis puerorum adhuc vagientium cunis prudenter amovet quidquid teneras illorum mentes inficere vel leviter possit, acremque tunc maximè parentibus diligentiam imperat formandi custodiendique in ætate prima pudoris, ne mollior

Qualis educatio puerorum. Lib. 1. c. 1. et 2.

illa educatio, quam indulgentiam vocant, quaque statim infantia deliciis solvitur, nervos omnes et mentis et corporis elidat. Nihil audiri in paterna domo, nihil spectari vult, quod possit obesse infantibus, ne discant hæc miseri, antequam sciant vitia esse. Protinus ne quid cupidè, ne quid improbè, ne quid impotenter faciant pueri, cavere diligenter parentes et magistros jubet. Si enim hæc vitia ætate et consuetudine obdurescant, frangas potiùs quàm corrigas.

Maxima debetur puero reverentia. Juven.

Nullum ratus vacare spatium temporis oportere à cura fingendi mores, præcipit, cùm scribere nomina puer incipiet, ne hanc operam in vocabulis vulgaribus et fortè occurrentibus perdat, iique versus qui aut ad imitationem scribendi, aut ad memoriæ exercitationem proponentur, non otiosas sententias habeant, sed honestum aliquid monentes. Prosequitur enim hæc memoria in senectutem, et impressa animo rudi usque ad mores proficit. Quid igitur censuisset de sacris codicibus, qui *verba æternæ vitæ* continent, si ejus animo hæc divina lux affulsisset?

Proposita pueris ad scribendum exempla utile quid habeant. Lib. 1. c. 1.

Cùm agit de lectione auctorum, fatetur hanc partem studiorum admonitione magna egere, imprimis ut teneræ mentes, tracturæque altiùs quidquid rudibus et omnium ignaris insederit, non modò quæ diserta, sed vel magis quæ honesta

Auctores obscœni ne legantur. Lib. 1. c. 5.

sunt, discant. Qui licentiùs scripsere, eos vel prorsùs à suis discipulis amovet, vel certè ad firmius ætatis robur reservat, cùm mores in tuto fuerint. Non auctores modò, sed etiam partes operum eligit. *Horatium in quibusdam*, inquit, *nolim interpretari*. Operæ pretium est hominem Ethnicum sic loquentem audire Christianos scriptores et magistros, qui elegantiæ quàm pudoris studiosiores, incautis adolescentibus propinare non verentur hoc periculosius venenum quo dulcius. Maximam certè gratiam habere debemus eis, qui pietati simul et doctrinæ consulentes, plerosque auctorum Latinorum non solùm accuratissimis illustrarunt notis, sed etiam ab omni labe, quantum fieri potest, sic purgarunt, nihil ut ferè ampliùs ab ipsorum lectione castis auribus et animis timendum esse videatur.

Effœminata Musica et pronuntiatio vitetur. Lib. 1. c. 8. et 10.

Auctor est pueris, ut formandæ vocis causâ Musicam discant, non eam quæ nunc, ait, in scenis effœminata, et impudicis modis fracta, si quid in nobis virilis roboris manebat, excîdit; sed qua laudes fortium canebantur, quaque et ipsi fortes canebant. Ad pronuntiandi scientiam formetur puer: at nec vitia ebrietatis effingat, nec servili vernilitate imbuatur; nec amoris, avaritiæ, metûs discat affectum. Nam frequens imitatio transit in mores. Qui sic loquitur ac sen-

tit, an pateretur obscœnis canticis strepere Christianas domos; legi privatim, aut palam pronuntiari refertas tenerrimis affectibus tragædias; aut etiam dari in theatro adolescentibus magistros et socios saltitandi ac declamandi, comœdos, mimos, scurras, balatrones, et cæteras id genus publicas pestes pudoris et honestatis?

De delectu præceptoris. *Res nulla minoris constabit patri quàm filius.* Juvenal. Lib. 1. c. 1. 2. Lib. 2. c. 2.

Quid autem de magistri delectu statuat Fabius, discant parentes Christiani, quibus qui minimo sumptu constat, optimus is videtur, aut obvius quisque sufficit; aut nonnisi comptus, et elegans, et politulus quæritur; aut obsoleta eruditione hirsutus maximè placet. Jubet diligenti studio eligi *præceptorem sanctissimum quemque*, (cujus rei, inquit, præcipua prudentibus cura) à quo juvenis mores primùm, mox eloquentiam discat, quæ malè sine moribus discitur: cujus disciplinæ severitas, pudor imprimis et castitas constet, ut et teneriores annos ab injuria sanctitas docentis custodiat, et ferociores à licentia gravitas deterreat: à quo puer nihil audiat nisi profuturum, nihil discat quod nescisse rectius fuerit. Plurimum illi de honesto ac bono sermonem esse vult, quia licet aliunde præcepta et exempla suppetant, tamen viva illa vox alit pleniùs, præcipueque præceptoris, quem discipuli, si modò rectè sunt instituti, et amant, et verentur.

Infinitus sim, si, quæ in his libris occurrunt ad fingendos mores, velim colligere. Si nostro auctori creditur, nunquam patronus ad dicendum accedet cupiditate laudis et gloriæ adductus, multo minùs spe mercedis et lucri. Quod nunquam apud nos in disceptationem veniret, fusè apud Fabium tractatur, gratisne semper oratori agendum sit. Paciscendi quidem ille piraticus mos, et imponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio, longè ab illo aberit. Si sufficientia sibi (modica autem hæc sunt) possidebit, turpe ducet vendere operam, et sordido quæstu elevare tanti beneficii auctoritatem. Non defendet ille nisi viros bonos: nunquam injusta tuebitur sciens, nec portum illum eloquentiæ salutarem etiam piratis patefaciet. De officiis patroni. Lib. 12. c. 7.

Ante omnia liberum dabit iis, quorum negotia suscipiet, tempus ac locum, quamlibet verbosè res suas exponant; memor scilicet supervacua cum tædio audiri, necessaria cum periculo subtrahi: nec adeo pluribus se causis onerari sinet, quàm quas tueri optimè possit. Litis omne instrumentum per se ipse diligenter scrutabitur, nec ad id sequestram alterius fidem et operam adhibebit. Lib. 12. c. 8. 9.

Nunquam à viro bono in rabulam latratoremque conversus, caninam, ut aiunt, eloquentiam asperis maledictis Lib. 12. c. 9.

exercebit. Turpis hæc voluptas, et inhumana, et nulli audientium bono grata, à litigatoribus quidem frequenter exigitur, qui ultionem malunt quàm defensionem : at si quid modò liberi sanguinis habeat, non sustinebit petulans esse ad alterius arbitrium, tantumque aberit ut imitetur eos qui convitiis implent vacua causarum, iisque sæpe fictis, modò sit materia ingenii, mereaturque clamorem dum dicitur; ut ne vera quidem sit objecturus, nisi id prorsus causæ necessitas exigat.

Fabii egregiæ virtutes.

Quid est ferè quod nos Christianâ doctrinâ exculti ad hæc Fabii præcepta possimus adjicere, si tamen tam rigidæ et austeræ disciplinæ suscipere ipsi patrocinium audeamus? Quid tali virtutis indole perfectius, quid amabilius cogitari potest? Quæ laus modestiæ, pudoris, probitatis, abstinentiæ, justitiæ deesse ipsi videtur? Si quæ humanæ dotes inæstimabile Fidei donum mereri possint, quis illa dignior quàm Fabius?

Ejusdem vitia.

Caruit tamen pretiosa illa luce veritatis : imò sponte obviàm occurrenti, et ad se ultro invitanti oculos occlusit pertinaciter, suasque illi tenebras prætulit.

Christianæ religionis contemptus.

Accitus in eam domum, quæ tota Christi bono odore fragrabat; quæ puris Evangelicæ doctrinæ irrigata fontibus nonnisi Pauli et Apostolorum verbis personabat, quæ inter summas opes inops, et in celso humanarum

humanarum dignitatum culmine Christianè humilis, etiam in sexu fragili sui cruoris bene prodigos martyres tuendæ religioni dare meruit; ipse Christiani nominis si non hostis, at certè contemptor, et incuriosus, ausus est *primum Judaïcæ superstitionis auctorem*, hoc est, vel latorem antiquæ legis Moysen, vel potiùs, ut tunc loquebantur, Christum ipsum, *tanquam perniciosam cæteris gentem contraxisset*, contumeliosè insequi. Lib. 3, c. 7.

Quid commemorem illam vix in tali viro credibilem turpissimæ adulationis ignaviam, qua Imperatorem, generis humani dedecus, omni flagitiorum ac libidinum et crudelitatis genere infamem, ut Censorem sanctissimum, atque etiam, ne quid ignominiosæ assentationi deesset, ut cœleste Numen, populorum omnium non admirationi solùm, sed etiam adorationi proposuit? Quid impiam illam doloris acerbitatem in suorum immatura morte liberorum referam, quæ eò erumpit, ut ipsos etiam (quos tales opinabatur) incuset Deos, nullamque terras ampliùs despicere providentiam testetur? En quò recidunt sine Christo hominum Ethnicorum eminentissimæ virtutes. Fatendum tamen occurrere in Fabio permulta, quibus ad honestè vivendum adolescentes informentur, nec ullum esse ex antiquis auctoribus, qui plus ad fingendos mores conferre possit.

Turpis adulatio erga Domitianum. Lib. 4. Præf.

Impia doloris acerbitas. Lib. 6. Præf.

III. Quæ spectent hanc editionem Fabii.

Quî igitur contigit tot clarum titulis auctorem, fuisse hactenùs et in publicis Scholis velut hospitem ac peregrinum, et in cæterorum hominum manibus adeo infrequentem? Non sanè incusari potest nec in magistris negligentia sui officii, nec in aliis incuria rerum optimarum. Nunquam fortè acriùs quàm nunc in Academia Parisiensi studia viguerunt: nulla ætas quàm nostra fuit litterarum et politioris humanitatis studiosior. Imputandum illud ipsi Fabio, nec vitio dandum.

Occurrunt in ejus scriptis vel ab ipso initio tot salebræ et asperitates, ad quas statim velut ad scopulum lectoris animus offendit, ut mirum non sit plerosque ab illorum lectione deterreri. Rhetorica, cui per plurimos annos operam dabant juvenes, sic ferè in scholis apud illos tractabatur, ut olim apud nos Philosophia. Cùm tunc multa esset inter Rhetores de arte dicendi controversia sententiarumque varietas, et in magnam rerum tenuitatem descenderent, eorum præceptis inerant necessariò plurimæ subtilitates, quæ nunc non possunt fastidium non movere. Præterea multa sunt abstrusiora et difficiliora, quæ ut per omnes numeros penitùs cognoscere, ad summam scientiæ tunc necessarium erat, ita nunc incipientibus breviùs ac simpliciùs tradi magis convenit.

Hæc ego, et alia ejusmodi, quæ ob ni-

miam obscuritatem plerosque offendunt, amputanda censui, ipso, ni fallor, non vehementer refragante Fabio. Pluribus enim locis admonet non esse tot præceptis obruendos juvenes, ne difficultate institutionis tam longæ atque perplexæ deterreantur, et quo tempore præcipuè alenda ingenia atque indulgentiâ quâdam enutrienda sunt, asperiorum tractatu rerum atterantur. *Eligat itaque* (hoc ipse in alia re suadet) *peritus ille præceptor ex omnibus optima.*

Non eram nescius, cùm id opus aggressus sum, fore ut hic noster labor in varias reprehensiones incurreret. Quibusdam enim, et iis plerumque maximè eruditis, totum hoc displicet auctores edendi genus, quo aliquid ex eorum scriptis reciditur. Neque hi sanè, dum ita sentiunt, ratione prorsùs et judicio carent. Postulo tamen ab iis enixè, primò, quod æquitatis est, ne me inauditum damnent: tum, quod erit eorum humanitatis et benevolentiæ, ut, etiamsi minùs rem ipsam probent, aliquam tamen optimæ voluntatis meæ rationem habeant.

Cùm me totum hactenùs meamque omnem industriam instituendæ optimis artibus juventuti impendissem, mei quoque otii fructus eidem consecrandos existimavi. Dolebam jampridem non posse in manus adolescentium tradi Fabium,

memineramque olim me, dum Rhetoricam in Academia Parisiensi profiterer, sæpiùs optasse ut non alio Rhetore discipuli nostri quàm Fabio uterentur. Ecquem enim meliorem ex antiquis haberent et dicendi præceptorem, et vivendi? Hos sensus, ut alia omnia, à clarissimo viro hauseram, quo in Rhetorica præstantissimo magistro, et in omni reliqua vita optimo patre usus sum. Nec dubito quin cæteri Eloquentiæ professores, ut sunt acri judicio non minùs quàm ingenio præditi, etiamnum idem quoque sentiant. Non malè igitur et de adolescentibus, et de magistris, et de litteris ipsis meriturus mihi videbar, si possem efficere ut recisis illis velut spinis et sentibus, quæ hactenùs iter ad Fabium juventuti obstruxerant, aditus in posterum pateret omnibus ad amœnos illos et elegantes eloquentiæ hortos, omni florum et fructuum genere abundantes.

Habebam quoque in animo amantibus bonarum artium doctis viris et claris magistratibus hanc præstare operam, ut cùm duris litigantium clamoribus et conviciis liberati ex urbe tanquam è vinculis ad villas suas evolant, peregrinationis suæ et rusticationis socium haberent Fabium, sed supervacuis exoneratum sarcinulis, sicque ad iter magis expeditum ac levem. Qui si jejunis disputationum concertationibus aures præsertim tam

delicatas raderet, verebar ne, ut parum jucundus in illo ruris otio comes, forsitan contumeliosè dimitteretur.

Denique non diffitebor me etiam in hoc opere suscipiendo consuluisse vires meas. Si totum Fabium longis et eruditis interpretationibus illustrari oportuisset, quales in Rhetorica Aristotelis et Tullii habemus, quod fortasse optandum erat, sensi me tanto oneri longè imparem. Nec ambitiosæ modestiæ velo segnem inertiam tegi quisquam putet. Devorassem lubens difficultates omnes ac molestias tam ardui operis, si non viribus meis atque ingenio majus visum esset, et juvandæ in studiis artium juventutis proposito meo prorsùs alienum.

Totum igitur in hoc laborem impendi, ut ad legendum Fabium allicerentur homines, et esset aliqua demum præstans Rhetorica, quæ studiosis eloquentiæ adolescentibus posset proponi. Hac mente è libris istis recîdi quæcumque minùs necessaria mihi visa sunt, hoc est quartam ferè totius operis partem : spe certissima nixus fore ut, deterso obsoletæ artis ac vetustatis squalore, Fabii labor nostro ævo et judicio accommodatus longè clariùs enitesceret. Triplici tamen signorum genere lectorem admonendum censui nunc pauciores aliquot versus, nunc multo plures, nunc integra etiam capita omitti.

Nec quisquam existimet Rhetoricam hanc, etiam qualem nunc edimus, longiorem fore, quàm quæ tradi adolescentibus, et doceri in publicis scholis facilè possit. Si biennium Rhetoricæ impendatur, (et verò an potest brevius temporis spatium dari studio rei ut pulcherrimæ omnium, sic etiam difficillimæ?) totos duodecim Fabii libros poterunt adolescentes prælegente magistro evolvere. Sin (ut est nunc festina et præceps in promovendis liberis parentum ambitio, nec timent cruda in forum et curiam propellere suorum ingenia) unius anni curriculo hæc studia terminentur, poterunt in schola omitti plura, præclara quidem illa, sed quæ ad Rhetoricam propriè non pertinent, eaque privatis lectionibus reservari. Tales sunt, quibusdam exceptis, primi duo libri, et postremi tres: nec pauca ejusmodi in reliquis occurrent, quæ facilè prudentes magistri observabunt.

Singulis capitibus præfixi summam eorum quæ in iis continentur. Accuratissimis quàm potui distinctionibus singula præcepta interpunxi, ut sic discreta à se invicem et disjuncta haberent plus lucis ac perspicuitatis, et legentem oblatis pluribus interquiescendi invitamentis minùs fatigarent: qui ordo non id solùm præstat, ut clariora fiant quæ dicuntur, rebus velut ex turba extractis; sed oculos quoque et animum certo singularum partium fine reficit.

Cùm exempla à Fabio afferuntur, loca unde ducta sunt, citatis etiam, quo faciliùs ad ea recurri possit, numeris aut versibus, in notis indicavi, paucis omissis, quæ vel non extant, vel quæ mihi exciderunt. Ubi Cicero eadem præcepta tractat quæ Fabius, id plerumque diligenter annotavi, ut hæc secum invicem conferri possint: nec, brevitatis causâ, ab illius operibus distinxi Rhetoricorum ad Herennium libros, quamvis sint incerti auctoris, vel potiùs, ut ipse Fabius innuit, Cornificii.

Ad enodandas difficultates, quæ non paucæ occurrunt, breves Interpretum notas, ac præcipuè Turnebi, si tamen illius sunt, singulorum nomine apposito, adhibui; ratus nimirùm, reperto quod est optimum, qui quærit aliud, pejus velle: nec illis unquam inserui meas, nisi cùm erranti mihi in tenebris, et velut obscura nocte deprehenso, duces illi defuerunt.

Eruditissimos ex Academia nostra Parisiensi, et aliundè etiam quàm licuit plurimos consului, quorum prudentissimis admonitionibus non mediocriter me adjutum esse libentissimè fateor, imprimis autem doctissimi Culturii, qui mihi et perveteris amicitiæ vinculo, et fraterna quadam eorundem honorum ac munerum societate conjunctissimus, non solùm patientissimas aures præbuit in audiendo

hocce opusculo, sed, ut est in Rhetoricæ præceptis versatissimus, et perpolitus omni genere eruditionis, ad expediendas Fabii difficultates maximo fuit adjumento.

Non dissimulabo tamen plurimas adhuc superesse obscuritatum ambages, ex quibus, tot licet præsidiis adjutus, extricare me nequaquàm valuerim: quibus in locis nihil potui aliud quàm rei difficultatem et ignorantiam meam confiteri. Multa scilicet apud Fabium vitiata proculdubio et corrupta injuriâ temporum occurrunt, quæ vetustissimi alicujus et emendatissimi Codicis lucem ac fidem valdè desiderant. Perdiu quidem habui inter manus Regios et Colbertinos Fabii Codices manuscriptos. Sed cùm tunc commissæ juventutis cura totum me sibi vindicaret, non potui conferre cum eis nisi difficillima quædam et obscurissima loca; nec opis inde multum et auxilii accessit, cùm eorum antiquissimus ultra quingentos ferè annos non excurrat.

Cùm igitur tot vulneribus mederi aliunde non possem, necesse fuit sæpiùs conjectura uti: eaque cessit aliquando, si non ipse mihi nimiùm blandior, satis feliciter. Plurima certè loca mutatis aliquot voculis, aut etiam interpunctionibus, utcunque sanitati restitui, quorum indicem posterior Tomus continebit, ut et eorum, quæ explicare non potui. Nunquam tamen ausus mutare quidquam in

ipso textu, satis habui admonere in notis quid corrigendum videretur.

Quòd si contingat unquam, id quod vehementissimè desidero, ut in publicis scholis hæc Rhetorica doceatur, omnium sanè præstantissima; satis amplam quidem laboris mei mercedem adeptus videbor, si pro virili parte optimorum Juvenum adjuvare studia potuero. Imprimis autem juvabit grati ac memoris animi hoc qualecunque monumentum reliquisse Academiæ Parisiensi optimæ matri meæ, quæ me alumnum suum, in sinu suo ab ipsa pueritia eductum, saluberrimisque litterarum et Christianæ doctrinæ elementis imbutum, postquam per omnes laborum et honorum gradus ad supremum etiam sui regimen evexit, dat nunc à cæteris omnibus curis immunem, Deo mihique ipsi meliùs ac liberiùs vacare; et quandò negotium justum non amplius, imponit mihi necessitas caritatis, indulgere otio sancto, quod quærit caritas veritatis. S. Aug.

M. FABII QUINTILIANI
VITA.

Marcus Fabius Quintilianus Romæ natus est : quibus Consulibus, aut quo imperante Cæsare, non legi. Verissimâ conjecturâ adducor, ut fidem libris temporum non habeam, ubi legitur Quintilianus Calagura urbe Hispaniæ oriundus. Nam M. Valerius Martialis Calaguritani agri alumnus, cùm Iberos memoria dignos suis Epigrammatibus inserat, nullam de Quintiliano mentionem facit, sed eum separatim cum veneratione nominat:

Quintilianæ vagæ moderator summe juventæ,
Gloria Romanæ Quintiliane togæ.

Et ipse dicit, cùm esset adolescentulus, cognovisse Domitium Afrum et Senecam : qui ambo sub Nerone periêre. Seneca in libro sexto divisionum, Quintiliani declamatoris meminit, cujus adhuc extant multæ declamationes acutæ et breves, stylo aliquantulùm remissiore. Is avus fuit M. Fabii Quintiliani : qui Romæ multis annis Rhetoricen cum summa laude docuit. Et ipse rursùs Quintilianus mentionem facit patris, qui causidicus fuit apud principem. Neque notitiâ, neque gratiâ caruit. Domitiani (1)

(1) Intellige nepotes sororis Domitiani.

enim Cæsaris nepotum cura ei delegata fuit. Disciplinæ ejus castigatissimæ plenissimum testimonium Caius Cælius affert, qui sub tali præceptore tantum profecit, ut sui temporis oratores facilè superaverit. Duxit uxorem ex nobili familia, ex qua liberos suscepit: quæ acerbissima fatorum sorte in primo juventutis flore rapta fuit. Alterum ex liberis, cùm librum de causis corruptæ eloquentiæ edidisset, amisit: postea cùm rhetorices libros scriberet, (1) Marcellum unicum parentis lumen ac solatium rogo dedit, testis ipse infelix senex suarum lacrymarum. Ejus filiola ex alia (ut (2) credo) uxore, Tutilii Equitis Romani filia, genita, nupsit Novio Celeri, viro claro. Quo tempore decesserit, affirmare non audeo, quoniam is qui tradit, fide caret.

(1) Fabius in præfatione lib. VI. filium hunc suum nominat Quintilianum.

(2) Dubitari potest utrum epistola Plinii, ubi mentio fit harum nuptiarum (est autem 32. lib. 6.), scripta sit ad nostrum Quintilianum.

M. FABIUS QUINTILIANUS

TRYPHONI BIBLIOPOLÆ SALUTEM.

Efflagitasti quotidiano (1) convicio, ut libros quos ad Marcellum meum de Institutione Oratoria scripseram, jam emittere inciperem. Nam ipse eos nondùm opinabar satis maturuisse: quibus componendis (ut scis) paulò plus quàm biennium, tot alioqui negotiis districtus, impendi: quod tempus non tam stylo, quàm inquisitioni instituti operis prope infiniti, et legendis auctoribus, qui sunt innumerabiles, datum est. Usus deinde Horatii consilio, qui in Arte Poëtica suadet, ne præcipitetur editio, *nonumque* (2) *prematur in annum*; dabam iis otium, ut refrigerato inventionis amore, diligentiùs repetitos tanquam lector perpenderem. Sed si tantopere efflagitantur, quàm tu affirmas, permittamus vela ventis, et (3) oram solventibus bene precemur. Multum autem in tua quoque fide ac diligentia positum est, ut in manus hominum quàm emendatissimi veniant.

(1) Per *convicium* intelligit acerrimas preces et quasi exprobrationes. *Epistolam hanc convicio efflagitarunt codicilli tui.* Cic. ad Quint. frat. l. 2. ep. 10. *Convicium,* quasi multæ simul voces.

(2) Domi contineatur opus scriptum: neque enim editio premi potest.

(3) E portu, è littore solventibus; quod inusitatum. Alii per *oram* intelligunt funem nauticum. Vide Liv. l. 22. n. 19. et l. 28. n. 36. Fabius eandem vocem usurpat l. 4. c. 2. pag. 254. *Sublatæ sunt ancoræ, solvimus oram, provecti sumus.*

MARCI

MARCI FABII

QUINTILIANI

IN ORATORIÆ

INSTITUTIONIS

LIBROS XII.

AD MARCELLUM VICTORIUM

PROŒMIUM.

I. Cur has institutiones oratorias scripserit, et cur eas Marcello Victorio dedicet. II. Qualem oratorem informet, perfectum scilicet moribus et doctrina. — Et hic probat sapientiam olim ab eloquentia non fuisse disjunctam. III. Partitio totius operis IV. Quali stylo scripta sint hæc præcepta, et quibus prodesse possint.

I. Post impetratam studiis meis quietem, quæ per viginti annos erudiendis juvenibus impenderam, cum a me quidam familiariter postularent, ut aliquid de ratione dicendi componerem, diu sum equidem reluctatus, quod auctores utriusque linguæ clarissimos non ignorabam multa, quæ ad hoc opus pertinerent, diligentissime scripta posteris reliquisse. Sed qua ego ex causa faciliorem mihi

veniam meæ (1) deprecationis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod inter diversas opiniones priorum, et quasdam etiam inter se contrarias, difficilis esset electio: ut mihi, si non inveniendi nova, at certe judicandi de veteribus, injungere laborem non injuste viderentur. Quamvis autem non tam me vinceret præstandi quod exigebatur fiducia, quam negandi verecundia: latius se tamen aperiente materia, plus quam imponebatur oneris, sponte suscepi: simul ut pleniori obsequio demererer amantissimos mei; simul ne vulgarem viam ingressus, alienis demum vestigiis insisterem. Nam cæteri fere, qui artem orandi litteris tradiderunt, ita sunt exorsi, quasi perfectis omni alio genere doctrinæ, summam in eloquentia manum imponerent: sive contemnentes tanquam parva, quæ prius discimus, studia: sive non ad suum pertinere officium opinati, quando divisæ professionum vices essent: seu, quod proximum vero, nullam ingenii sperantes gratiam, circa res, etiamsi necessar s, procul tamen ab ostentatione positas: ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. Ego, cum nihil existimem arti oratoriæ alienum, sine quo oratorem non posse fieri fatendum est, nec ad ullius rei summam, nisi præcedentibus initiis, perveniri; ad minora

(1) Recusationis.

illa, sed, quæ si negligas, non sit majoribus locus, demittere me non recusabo; nec aliter, quam si mihi tradatur educandus orator, studia ejus formare ab infantia incipiam.

Quod opus, Marcelle Victori, tibi dicamus; quem cum amicissimum nobis, tum eximio litterarum amore flagrantem, non propter hæc modo (quanquam sunt magna) dignissimum hoc mutuæ inter nos charitatis pignore judicabamus; sed quod erudiendo nato tuo, cujus prima ætas (1) manifestum iter ad ingenii lumen ostendit, non inutiles fore libri videbantur, quos ab ipsis dicendi velut incunabulis, per omnes, quæ modo aliquid oratori futuro conferant artes, ad summam ejus operis perducere destinabamus: atque eo magis, quod duo jam sub nomine meo libri ferebantur artis rhetoricæ, neque editi a me, neque in hoc comparati. Namque alterum, sermone per biduum habito, pueri, quibus id præstabatur, (2) exceperant: alterum pluribus sane diebus, quantum (3) notando consequi potuerant, interceptum, boni juvenes, sed nimium amantes mei, temerario editionis honore vulgaverant. Quare in his quoque

(1) Cujus prima ætas evidentibus indiciis ostendit hunc perventurum ad eloquentiam, quæ est ingenii lumen. *Ut enim hominis decus ingenium, sic ingenii ipsius lumen est eloquentia.* Brut. 59.

(2) Privatim audiendo, et memoriter retinuerant.

(3) Compendioso genere scribendi. Unde dicti sunt *Notarii.*

libris erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adjecta, omnia vero compositiora, et, quam nos poterimus, elaborata.

II. Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse, nisi vir bonus, non potest. Ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem, sed omnes animi virtutes exigimus. Neque enim hoc concesserim, rationem, rectæ honestæque vitæ (ut quidam putaverunt) ad philosophos relegandam; cum vir ille vere civilis, et publicarum privatarumque rerum administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes, fundare legibus, emendare judiciis possit, non alius sit profecto, quam orator. Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam quæ philosophorum libris continentur, tamen ea jure vereque contenderim esse operis nostri, proprieque ad artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de justitia, fortitudine, temperantia, cæterisque similibus sit disserendum, et adeo, ut vix ulla possit *causa* reperiri, in qua non aliqua quæstio ex his incidat, eaque omnia *inventione* atque *elocutione* sint explicanda, dubitabitur, ubicunque vis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse præcipuas? Fueruntque hæc, ut Cicero (1) apertissime colligit, quemadmodum juncta natura, sic officio quoque copulata, ut iidem sapientes,

(1) 3 de l'Orat 56 — 62 et 72, 73 et 107, 108 et 122, 123.

atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est, ut artes esse plures viderentur. Nam, ut primum lingua esse cœpit in quæstu, institutumque eloquentiæ bonis male uti, curam morum, qui diserti habebantur, reliquerunt. Ea vero destituta, infirmioribus ingeniis velut prædæ fuit. Inde quidam, contempto bene dicendi labore, ad formandos animos statuendasque vitæ leges regressi, partem quidem potiorem, (si dividi posset), retinuerunt; nomen tamen sibi insolentissimum arrogaverunt, ut soli sapientiæ studiosi vocarentur: quod neque summi imperatores, neque in consiliis rerum maximarum, ac totius administratione reipublicæ præclarissime versati, sibi unquam vindicare sunt ausi. Facere enim optima, quam promittere, maluerunt. Ac veterum quidem sapientiæ professorum multos et honesta præcepisse, et, ut præceperunt, etiam vixisse facile concesserim: (1) nostris vero temporibus, sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim virtute ac studiis, ut haberentur philosophi, laborabant: sed vultum et tristitiam, et dissentientem a cæteris habitum pessimis moribus prætendebant.

Nunc autem quæ, velut propria philosophiæ, asseruntur, passim tractamus

(1) Videtur hæc scripsisse Fabius ejectis ex urbe Philosophis Domitiani edicto.

omnes. Quis enim (1) modo de justo, æquo ac bono, non et vir pessimus loquitur? Quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quærit? Nam verborum proprietas ac differentia, omnibus qui sermonem curæ habent, debet esse communis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator, qui si fuisset aliquando perfectus, non a philosophorum scholis virtutis præcepta peterentur: nunc necesse est ad eos aliquando auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem oratoriæ artis, meliorem præsertim occupaverunt, et veluti nostrum reposcere; non ut nos illorum utamur inventis, sed ut illos alienis usos esse doceamus.

Sit igitur orator vir talis, qualis vere sapiens appellari possit, nec moribus modo perfectus (nam id mea quidem opinione, quanquam sint qui dissentiant, satis non est) sed etiam scientia, et omni facultate dicendi, qualis adhuc fortasse nemo fuerit. Sed non ideo minus nobis ad summa tendendum est, quod fecerunt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapientem repertum putabant, præcepta tamen sapientiæ tradiderunt. Nam est certe aliquid consummata eloquentia, neque ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet: quod si non contingat, altius tamen ibunt qui ad summa nitentur, quam qui, præsumpta

(1) Quis nunc non loquitur de justo, etiam vir pessimus?

desperatione, quo velint, evadendi, protinus circa ima substiterint.

III. Quo magis impetranda erit venia, si ne minora quidem illa, verum operi quod instituimus necessaria, præteribo. Nam liber primus ea quæ sunt ante officium rhetoris continebit. Secundo, prima apud rhetorem elementa, et quæ de ipsa rhetoricæ substantia quæruntur, tractabimus. Quinque deinceps *inventioni* (nam et huic *dispositio* subjungitur); quatuor *elocutioni* (in cujus partem *memoria* ac *pronuntiatio* veniunt) dabuntur. Unus accedet, in quo nobis orator ipse informandus est, ut, qui mores ejus, quæ in suscipiendis, discendis, agendis *causis* ratio, quod eloquentiæ genus, quis agendi debeat esse finis, quæ post finem studia, quantum nostra valebit infirmitas, disseramus.

IV. His omnibus admiscebitur, ut quisque locus postulabit, dicendi ratio, quæ non eorum modo scientia, quibus solis quidam nomen artis dederunt, studiosos instruat, et (ut sic dixerim) (1) jus ipsum *rhetorices.* interpretetur; sed alere facundiam, vires augere eloquentiæ possit. Nam plerumque nudæ illæ artes, nimia subtilitatis affectatione frangunt atque concidunt quicquid est in oratione generosius, et omnem succum ingenii bibunt, et ossa detegunt; quæ, ut esse,

(1) Intelligit præcepta rhetoricæ necessaria, alluditque ad stylum Jurisconsultorum, qui leges jejune et aride interpretantur.

et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non (1) particulam illam, sicut plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus, in hos duodecim libros contulimus, breviter omnia demonstrando. Nam si, quantum de quaque re dici potest, persequamur, finis operis non reperietur.

Illud tamen in primis testandum est, nihil præcepta atque artes valere, nisi adjuvante natura. Quapropter ei cui deerit ingenium, non magis hæc scripta sunt, quam quæ de agrorum cultu sterilibus terris. Sunt et alia ingenita quædam adjumenta, vox, latus patiens laboris, valetudo, (2) constantia, decor; quæ si modica obtigerunt, possunt ratione ampliari: sed nonnunquam ita desunt, ut bona etiam ingenii studiique corrumpant; sicut et hæc ipsa sine doctore perito, studio pertinaci, scribendi, legendi, dicendi, multa et continua exercitatione, per se nihil prosunt.

(1) Quæ mera præcepta continet.

(2) Corporis firmitas.

CAPUT I.

DE EDUCATIONE FUTURI ORATORIS.

I. Plerisque pueris non naturam deesse, sed curam. II. Quales debeant esse nutrices, parentes, pueri quibuscum educatur, pædagogi. III. A sermone Græco incipiendum. IV. Ante septimum annum litteris posse institui pueros. — Non tamen instandum nimis teneræ ætati. — Cur tam parva tractet. V. De Lectione et Scriptura.

I. IGITUR nato filio, pater spem de illo primum quam optimam capiat: ita diligentior a principiis fiet. Falsa enim est querela, paucissimis hominibus vim percipiendi quæ tradantur, esse concessam; plerosque vero laborem ac tempora tarditate ingenii perdere. Nam contra, plures reperias et faciles in excogitando, et ad discendum promptos: quippe id est homini naturale, ac, sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad sævitiam feræ gignuntur; ita nobis propria est mentis agitatio atque solertia, unde origo animi cœlestis creditur. (1) Hebetes vero et indociles non magis secundum naturam hominis eduntur, quam prodigiosa corpora, et monstris insignia: sed hi pauci admodum. Fuerit argumentum, quod in pueris elucet spes plurimorum; quæ cum emoritur ætate, manifestum est non naturam

(1) Hæc duo vitia, *hebetes et indociles*, opponit duabus virtutibus, de quibus paulo antè dixit: *faciles in excogitando, et prompti ad discendum.*

defecisse, sed curam. Præstat tamen ingenio alius alium, concedo: sed ut plus efficiat, aut minus; nemo tamen reperitur, qui sit studio nihil consecutus. Hoc qui perviderit, protinus ut erit parens factus, acrem quam maxime curam spei futuri oratoris impendat.

II. Ante omnia, ne sit vitiosus sermo nutricibus, quas, si fieri posset, sapientes Chrysippus optavit: certe, quantum res pateretur, optimas eligi voluit. Et morum quidem in his haud dubie prior ratio est: recte tamen etiam loquantur. Has primum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur. Et natura tenacissimi sumus eorum quæ rudibus annis percipimus; ut sapor, quo nova vasa imbuas, durat; nec lanarum colores, quibus simplex ille candor mutatus est, elui possunt. Et hæc ipsa magis pertinaciter hærent, quæ deteriora sunt. Nam bona facile mutantur in pejus: nunc quando in bonum verteris vitia? Non assuescat ergo, ne dum infans quidem est, sermoni qui dediscendus sit.

In parentibus vero quamplurimum esse eruditionis optaverim. Verum nec de patribus tantum loquor. Nam Gracchorum eloquentiæ multum contulisse (1) accepimus Corneliam matrem, cujus doctissimus sermo in posteros quoque est epistolis traditus; et Lælii filia reddidisse in loquendo paternam eloquentiam dicitur; et (2)

(1) De Cornelia, et Lælii filia vide Cicer. in Brut. 211.
(2) Vide hanc historiam apud Valer. Max. lib. 8, c. 3.

Quinti Hortensii filiæ oratio apud triumviros habita legitur, non tantum (1) in sexus honorem. Nec tamen ii quibus discere ipsis non contigit, minorem curam docendi liberos habeant : sed sint propter hoc ipsum ad cætera magis diligentes.

De pueris, inter quos educabitur ille huic spei destinatus, idem quod de nutricibus, dictum sit.

De (2) pædagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam velim, aut se non esse eruditos sciant : nihil enim pejus est iis, qui, paulum aliquid ultra primas litteras progressi, falsam sibi scientiæ persuasionem induerunt. Nam et cedere præcipiendi peritis indignantur, et, velut jure quodam potestatis, quo fere hoc hominum genus intumescit, imperiosi atque interim sævientes, stultitiam suam perdocent. Nec minus error eorum nocet moribus. Siquidem Leonides Alexandri pædagogus, ut a Babylonio Diogene traditur, quibusdam eum vitiis imbuit, quæ robustum quoque et jam maximum regem ab illa institutione puerili sunt prosecuta. Si cui multa videor exigere, cogitet oratorem institui, rem arduam ; etiam, cum ei formando nihil defuerit, præterea plura ac difficiliora superesse. Nam et studio perpetuo, et præstantissimis præceptoribus, et plu-

(1) Quæ oratio possit esse honori etiam viris.

(2) Ductoribus comitibusque puerorum, qui plerumque erant liberti.

ribus disciplinis opus est. Quapropter præcipienda sunt optima; quæ si quis gravabitur, non rationi (1) defuerit, sed homini. Si tamen non continget, quales maxime velim nutrices, pueros habere: pædagogus at unus certe sit assiduus, dicendi non imperitus; qui, si qua erunt ab his, præsente alumno, dicta vitiose, corrigat protinus, nec insidere illi sinat; dum tamem intelligatur, id quod prius dixi, bonum esse; hoc, remedium.

III. A græco sermone puerum incipere malo; quia latinus, qui pluribus in usu est, vel nobis nolentibus se præbet; simul quia disciplinis quoque græcis prius instituendus est, unde et nostræ fluxerunt. Non tamen hoc adeo superstitiose velim fieri, ut diu tantum loquatur græce aut discat, sicut plerisque moris est. Hinc enim accidunt et oris plurima vitia in peregrinum sonum corrupti, et sermonis, cui cum græcæ (2) figuræ assidua consuetudine hæserint, in diversa quoque loquendi ratione pertinacissime durant. Non longe itaque latina subsequi debent, et cito pariter ire. Ita fiet, ut, quum æquali cura linguam utramque tueri cœperimus, neutra alteri officiat.

(1) Subaudi *quidquam*, ut sit sensus: Non penes *rationem*, seu methodum steterit, quandoquidem optima præcepimus; sed penes *hominem*, id est penes eos qui in instituendis pueris, quæ præcepta sunt à nobis, exequi tanquam graviora et difficiliora noluerint.

(2) Per *græcam figuram* intelligit græcum idioma, seu rationem ac formam loquendi quæ Græcis sit propria, nec latino idiomati conveniat.

IV. Quidam litteris instituendos, qui minores septem annis essent, non putaverunt; quod illa prima ætas et intellectum disciplinarum capere, et laborem pati possit. In qua sententia Hesiodum esse plurimi tradunt, qui ante grammaticum Aristophanem fuerunt. Nam is primus (1) ὑποθήκας, in quo libro scriptum hoc invenitur, negavit esse hujus poëtæ. Sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem præceperunt.

Melius autem, qui nullum tempus vacare cura volunt, ut Chrysippus. Nam is, quamvis nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque jam informandam quam optimis institutis mentem infantium judicat. Cur autem non pertineat ad litteras ætas, quæ ad mores jam pertinet? Neque ignoro, toto illo, de quo loquor, tempore vix tantum effici, quantum conferre unus postea possit annus; sed tamen mihi, qui id senserunt, videntur non tam discentibus in hac parte, quam docentibus pepercisse. Quid melius alioqui facient, ex quo loqui poterunt? Faciant enim aliquid necesse est. Aut cur hoc, quantulumcunque est, usque ad septem annos lucrum fastidiamus? Nam certe quamlibet parum sit, quod contulerit ætas prior, majora tamen aliqua discet puer eo ipso anno, quo minora didicisset. Hoc per singulos annos prorogatum in

(1) *Præcepta.* Sic inscriptus liber qui Hesiodo tribuebatur.

summmam proficit; et, quantum in infantia præsumptum est temporis, adolescentiæ acquiritur. Idem etiam de sequentibus annis præceptum sit, ne quod cuique discendum est, sero discere incipiat. Non ergo perdamus primum statim tempus; atque eo minus, quod initia litterarum sola memoria constant, quæ non modo jam est in parvis, sed tum etiam tenacissima est.

Nec sum adeo ætatum imprudens, ut instandum teneris protinus acerbe putem, exigendamque plenam operam. Nam id in primis cavere oportebit, ne studia, qui amare nondum potest, oderit, et amaritudinem semel præceptam, etiam ultra rudes annos, reformidet. Lusus hic sit; et rogetur, et laudetur, et nonnunquam scisse se gaudeat. Aliquando, ipso nolente, doceatur alius cui invideat. Contendat interim, et sæpius vincere se putet. Præmiis etiam, quæ capit illa ætas, (1) evocetur. Parva docemus, instituendum oratorem professi: sed est sua etiam studiis infantia; et, ut corporum mox etiam fortissimorum educatio a lacte cunisque initium ducit, ita futurus eloquentissimus edidit aliquando vagitum, et loqui primum incerta voce tentavit, et hæsit circa formas litterarum. Nec, si quid discere satis non est, ideo nec necesse est. Quod si nemo reprehendit patrem, qui hæc non negligenda in suo filio putet, cur impro-

(1) Excitetur.

betur, si quis ea quæ domi suæ recte faceret, in publicum promit? Atque eo magis, quod minora etiam facilius minores percipiunt; et, ut corpora ad quosdam membrorum flexus formari, nisi tenera, non possunt; sic animos quoque ad pleraque duriores robur ipsum facit. An Philippus Macedonum rex Alexandro filio suo prima litterarum elementa tradi ab Aristotele, summo ejus ætatis philosopho, voluisset; aut ille suscepisset hoc officium, si non studiorum initia, et a perfectissimo quoque optime tractari et pertinere ad summam credidisset? Fingamus igitur Alexandrum dari nobis, impositum gremio, dignum tanta cura infantem (quanquam suus cuique dignus est), pudeatne me in ipsis statim elementis etiam brevia docendi monstrare compendia?

V. Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plurimis video, ut litterarum nomina et contextum, priusquam formas, parvuli discant. Obstat hoc agnitioni earum, non intendentibus mox animum ad ipsos (1) ductus, dum antecedentem memoriam sequuntur. Quæ causa est præcipientibus, ut etiam, cum satis affixisse eas pueris recto illo, quo primum scribi solent, contextu videntur, retroagant rursus, et varia permutatione perturbent, donec litteras, qui instituuntur, facie norint, non

(1) Formas ac figuras, et, ut ita dicam, tractus litterarum.

ordine. Quapropter optime, sicut hominum, pariter et habitus et nomina edocebuntur. Sed, quod in litteris obest, in syllabis non nocebit.

Non excludo autem, id quod est notum, irritandæ ad discendum infantiæ gratia, eburneas etiam litterarum formas in lusum offerre; vel si quid aliud, quo magis illa ætas gaudeat, inveniri potest, quod tractare, intueri, nominare jucundum sit.

Cum vero jam ductus sequi cœperit, non inutile erit eas tabellæ quamoptime insculpi, ut per illos velut sulcos ducatur stylus. Nam neque errabit, quemadmodum in ceris (continebitur enim utrinque marginibus) neque extra præscriptum poterit egredi: et celerius ac sæpius sequendo certa vestigia, firmabit articulos: neque egebit adjutorio manum suam manu superimposita regentis. Non est aliena res, quæ fere ab honestis negligi solet, cura bene ac velociter scribendi. Nam cum sit in studiis præcipuum, quoque solo verus ille profectus, et altis radicibus nixus paretur, scribere (1) ipsum; tardior stylus cogitationem moratur, rudis et confusus intellectu caret: unde sequitur alter dictandi, quæ ex his transferenda sunt, labor. Quare, cum semper et ubique, tum præcipue in epistolis secretis et familiaribus delectabit, ne hoc quidem neglectum reliquisse.

Syllabis nullum compendium est, per-

(1) Ipsa scriptio. *Ipsum* deest in aliquot M. M.

discendæ omnes; nec, ut fit plerumque, difficillima quæque earum differenda; ut (1) in omnibus scribendis deprehendantur. Quinimo ne primæ quidem memoriæ temere credendum: repetere, et diu inculcare, fuerit utilius; et in lectione quoque non properare ad continuandam eam vel accelerandam; nisi cum inoffensa atque indubitata litterarum inter se conjunctio suppeditare sine ulla cogitandi saltem mora poterit; tunc ipsis syllabis verba complecti, et his sermonem connectere incipiat. Incredibile est quantum moræ lectioni festinatione adjiciatur. Hinc enim accidit dubitatio, intermissio, repetitio, plus quam possunt, audentibus; deinde, cum errarunt, etiam iis quæ jam sciunt, diffidentibus. Certa sit ergo in primis lectio, deinde conjuncta, et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata velocitas.

Nam prospicere in dextrum (quod omnes præcipiunt) et providere, non (2) rationis modo, sed usus quoque est; quoniam sequentia intuenti, priora dicenda sunt; et, quod difficillimum est, dividenda intentio animi, ut aliud voce, aliud oculis agatur. Illud non pœnitebit curasse,

(1) Perdiscendæ omnes syllabæ, ut dignoscantur cum agetur de scribendis eis, de scribendis omnibus syllabis. Quidam legunt *nominibus*. Videtur hæc fuisse consuetudo apud veteres, ut pueri docerentur primum nosse ac legere litteras, easdemque continuo post scribere: tum syllabas ac vocabula legere, eademque mox scribere.

(2) Intelligit artem ac methodum.

cum scribere nomina puer (quemadmodum moris est) cœperit, ne hanc operam in vocabulis vulgaribus et forte occurrentibus perdat. Protinus enim potest interpretationem linguæ secretioris, quas Græci (1) γλώττας vocant, dum aliud agitur, ediscere, et inter prima elementa consequi rem postea proprium tempus desideraturam.

Et, quoniam adhuc circa res tenues moramur, ii quoque versus qui ad imitationem scribendi proponentur, non otiosas velim sententias habeant, sed honestum aliquid monentes. Prosequitur hæc memoria in senectutem, et impressa animo rudi, usque ad mores proficiet. Etiam dicta clarorum virorum, et electos ex poëtis maxime (namque eorum parvis cognitio gratior est) locos ediscere inter lusum licet. Nam et maxime necessaria est oratori * (sicut suo loco dicam) memoria, et ea præcipue firmatur atque alitur exercitatione; et in iis, de quibus nunc loquimur, ætatibus, quæ nihildum ipsæ ex se generare queunt, prope sola est, quæ (2) juvari cura docentium possit.

Non alienum fuerit exigere ab his ætatibus, quo sit absolutius os, et expressior sermo, ut (3) nomina quædam versusque

(1) Fabius ipse *glossemata* vocat voces minus usitatas: hoc eodem lib. cap. 5.

* Lib. 11, cap. 2.

(2) Alii legunt: *quæ juvare curam docentium possit.*

(3) Ut *perterricrepus.* Apud Aristoph. σφραγιδονυχαργοκομήτας et κομποφακελορρήμονα. Et versus ille antiquus: *fraxinu' fixa ferox infesta infunditur ossis. Caner.*

affectatæ difficultatis, ex pluribus et asperrime coëuntibus inter se syllabis catenatos, et velut confragosos, quam citatissime volvant: χαλινοὶ græce vocantur. Res modica dictu: quæ tamen omissa, multa linguæ vitia, nisi primis eximuntur annis, inemendabili in posterum pravitate durantur.

CAPUT II.

Utrum pueri utilius domi, an in scholis erudiantur.

I. Refellit quæ contra publicas scholas objici solent, docetque 1. *Eas non obesse moribus: — et ibi acerrime invehitur in perniciosam parentum indulgentiam.* 2. *Eas non obesse studiis. II. Plurimis argumentis scholarum utilitatem demonstrat.*

Sed nobis jam paulatim accrescere puer, et exire de gremio, ac discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum loco tractanda quæstio est, utiliusne sit domi atque intra privatos parietes studentem continere, an frequentiæ scholarum et velut publicis præceptoribus tradere. Quod quidem cum iis a quibus clarissimarum civitatum mores sunt instituti, tum eminentissimis auctoribus video placuisse.

I. Non est tamen dissimulandum, esse nonnullos qui ab hoc prope publico more, privata quadam persuasione, dissentiant. Hi duas præcipue rationes sequi videntur: unam, quod moribus magis consulant, fugiendo turbam ho

minum ejus ætatis, quæ sit ad vitia maxime prona; unde causas turpium factorum, sæpe éxtitisse, utinam falso jactaretur! alteram, quod, quisquis futurus est ille præceptor, liberalius tempora sua impensurus uni videtur, quam si eadem in plures partiatur. Prior causa prorsus gravis. Nam, si studiis quidem scholas prodesse, moribus autem nocere constaret, potior mihi ratio vivendi honeste, quam vel optime dicendi videretur. Sed mea quidem sententia, juncta ista atque indiscreta sunt. Neque enim esse oratorem, nisi bonum virum, judico; et fieri, etiam si posset, nolo. De hac re igitur prius.

1. Corrumpi mores in scholis putant; nam et corrumpuntur interim: sed domi quoque, et sunt multa ejus rei exempla, tam læsæ hercle, quam conservatæ sanctissime utrobique opinionis. Natura cujusque totum curaque distat. Da mentem ad pejora facilem, da negligentiam formandi custodiendique in ætate prima pudoris; non minorem flagitiis occasionem secreta præbuerint. Nam et esse potest turpis domesticus ille præceptor, nec tutior inter servos malos, quam ingenuos parum modestos conversatio est. At si bona ipsius indoles, si non cæca ac sopita parentum socordia est, et præceptorem eligere sanctissimum quemque (cujus rei præcipua prudentibus cura est) et disciplinam, quæ maxime severa fuerit, licet; et nihilominus amicum gravem virum, aut fidelem

libertum lateri filii sui adjungere, cujus assiduus comitatus etiam illos meliores faciat, qui timebantur.

Facile erat hujus metus remedium. Utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim deliciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes et mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet, qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, et jam (1) coccum intelligit, jam conchylium poscit. Ante palatum eorum, quam os, instituimus. In lecticis crescunt; si terram attigerint, e manibus utrinque sustinentium pendent. Gaudemus, si quid licentius dixerint. Verba, ne alexandrinis quidem permittenda deliciis, risu et osculo excipimus. Nec mirum; nos docuimus, ex nobis audierunt. Omne convivium obscœnis canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo, deinde natura. Discunt hæc miseri, antequam sciant vitia esse: inde soluti ac fluentes non accipiunt e scholis mala ista: sed in scholas afferunt.

2. Verum in studiis magis vacabit unus

(1) *Coccus* vel *quisquillium*, granum est illud, quo vestes coccineæ, vel quisquiliatæ tinguntur. *Conchylium*, genus conchæ et muricis, ex quo exprimitur color non absimilis purpuræ, *Turn.* Quidam legunt *cocum*, et per *conchylia* intelligunt delicatos pisces: ut totus hic locus referatur non ad vestium magnificentiam, sed ad delicias ciborum. Per *palatum*, gustum intelligit; per *os*, sermonem. Pro *os*, multi legunt, *mores*.

uni. Ante omnia nihil prohibet esse istum, nescio quem unum, etiam cum eo qui in scholis eruditur. Sed etiamsi jungi utrumque non posset, lumen tamen illud conventus honestissimi, tenebris ac solitudini prætulissem. Nam optimus quisque præceptor frequentia gaudet, ac majore se theatro dignum putat. At vero minores, ex conscientia suæ infirmitatis, hærere singulis, et officio fungi quodammodo pædagogorum non indignantur. Sed præstet alicui vel gratia, vel amicitia, vel pecunia, ut doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat, num tamen ille totum in uno diem consumpturus est? aut potest esse ulla tam perpetua discentis intentio, quæ non, ut visus oculorum obtutu continuo, fatigetur? cum præsertim multo plus secreti (1) temporis studia desiderent. Neque enim ediscenti, scribenti, et cogitanti præceptor assistit; quorum aliquid agentibus, cujuscunque interventus impedimento est. Lectio quoque non omnis, nec semper (2) præeunte vel interpretante eget. Quando enim tot auctorum notitia contingeret? Ergo modicum tempus est, quo in totum diem velut opus ordinetur. Ideoque per plures ire possunt etiam quæ singulis tradenda sunt. Pleraque vero hanc conditionem habent, ut eadem voce ad omnes simul perferan-

(1) Vox ista, *temporis*, deest in Argent. editione.

(2) *Prælegente.*

tur. Taceo de (1) *partitionibus* et *declamationibus* rhetorum, quibus certe quantuscunque numerus adhibeatur, tamen unusquisque totum feret. Non enim vox illa præceptoris, ut cœna, minus pluribus sufficit : sed ut sol, universis idem lucis calorisque largitur. Grammaticus quoque de ratione loquendi si disserat, quæstiones explicet, historias exponat, poëmata enarret, tot illa discent, quot audient.

At enim emendationi *prælectionique* numerus obstat. Sit incommodum (nam quid fere undique placet)? mox illud comparabimus commodis. Nec ego tamen eo mitti puerum volo, ubi negligatur. Sed neque præceptor bonus majore se turba, quam ut sustinere eam possit, oneraverit; et in primis ea habenda cura est, ut is omni modo fiat (2) nobis familiariter amicus, nec officium in docendo spectet, sed affectum. Ita nunquam erimus in turba. Nec sane quisquam, litteris saltem leviter imbutus, eum in quo studium ingeniumque perspexerit, non in suam quoque gloriam peculiariter fovebit. Sed ut fugiendæ sint magnæ scholæ (cui ne ipse quidem rei assentior, si ad aliquem merito con-

(1) *Partitiones* sunt distributiones thematis, quæ fieri solent à præceptore, cum materiam declamationis dictat in suos locos divisam. *Declamationes* vero sunt eædem materiæ, quas præceptor diligenter à se domi elaboratas pronuntiat in schola, vel etiam dictat.

(2) De patribus loquitur, vel de pueris. Utrobique sensus constat. Jan. Gebhard. ex MS. Bibl. Pal. legit *omni modo* pro *omnino*.

curritur) non tamen hoc eo valet, ut fugiendæ sint omnino scholæ. Aliud est enim vitare eas, aliud eligere.

II. Et si (1) refutavimus quæ contra dicuntur, jam explicemus, quid ipsi sequamur. Ante omnia, futurus orator, cui in maxima celebritate et in media reipublicæ luce vivendum est, assuescat jam a tenero non reformidare homines, neque illa solitaria et velut umbratili vita pallescere. Excitanda mens et attollenda semper est, quæ in hujusmodi secretis aut languescit, et quemdam velut in opaco situm ducit: aut contra tumescit inani persuasione. Necesse est enim sibi nimium tribuat, qui se nemini comparat. Deinde, cum proferenda sunt studia, caligat in sole, et omnia nova offendit; ut qui solus didicerit, quod inter multos faciendum est. Mitto amicitias quæ ad senectutem usque firmissimæ durant, religiosa quadam necessitudine imbutæ. Neque enim est sanctius, sacris iisdem, quam studiis initiari.

Sensum (2) ipsum, qui communis dicitur, ubi discet, cum se a congressu, qui non hominibus solum, sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit? Adde, quod domi ea sola discere potest, quæ ipsi præcipientur: in schola, etiam quæ

(1) Et quoniam, siquidem refutavimus.
(2) Per *sensum communem*, intelligit peritiam quandam et experientiam, quæ ex hominum congressu sensim colligitur, appellaturque à Cicerone *communis prudentia*. *Turn.*

aliis

aliis. Audiet multa quotidie probari, multa corrigi. Proderit alicujus objurgata desidia, proderit laudata industria, excitabitur laude æmulatio, turpe ducet cedere pari, pulchrum superasse majores. Accendunt omnia hæc animos; et licet ipsa vitium sit ambitio, frequenter tamen causa virtutum est. Non inutilem scio servatum esse a præceptoribus meis morem; qui, cum pueros in (1) classes distribuerant, ordinem dicendi secundum vires ingenii dabant; et ita superiore loco quisque declamabat, ut præcedere profectu videbatur. Hujus rei judicia præbebantur. Ea nobis ingens palmæ contentio. (2) Ducere vero classem, multo pulcherrimum. Nec de hoc (3) semel decretum erat: tricesimus dies reddebat victo certaminis potestatem. Ita nec superior successu curam remittebat, et dolor victum ad depellendam ignominiam concitabat. Id nobis acriores ad studia dicendi faces subdidisse, quam exhortationes docentium, pædagogorum custodiam, vota parentum, quantum animi mei conjectura colligere possum, contenderim.

Sed, sicut firmiores in litteris profectus alit æmulatio, ita incipientibus, atque adhuc teneris, condiscipulorum quam præceptorum jucundior, hoc ipso quod facilior, imitatio est. Vix enim se

(1) Pueri ejusdem scholæ in varias classes, id est, in varios ordines distribuebantur.

(2) Primum in sua classe, in suo ordine locum obtinere.

(3) In perpetuum.

prima (1) elementa ad spem tollere effingendæ, quam summam putant eloquentiæ audebunt: proxima amplectuntur magis; ut vites arboribus applicitæ, inferiores prius apprehendendo ramos, in cacumina evadunt. Quod adeo verum est, ut ipsius etiam magistri, si tamen ambitiosis utilia præferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia tractabit ingenia, non statim onerare infirmitatem discentium; sed temperare vires suas, et ad intellectum audientis descendere. Nam, ut vascula oris angusti superfusam humoris copiam respuunt, sensim autem influentibus, vel etiam instillatis complentur; sic animi puerorum quantum accipere possint, videndum est. Nam majora intellectu, velut parum aptos ad percipiendum animos non subibunt. Utile igitur est habere, quos imitari primum, mox vincere velis. Ita paulatim et superiorum spes erit.

His adjicio, præceptores ipsos non idem mentis ac spiritus in dicendo posse concipere, singulis tantum præsentibus, quod illa celebritate audientium instinctos. Maxima enim pars eloquentiæ constat animo. Hunc affici, hunc concipere imagines rerum, et transformari quodammodo ad naturam eorum de quibus loquimur, necesse est. Is porro, quo generosior celsiorque est, hoc majoribus velut

(1) Pueri qui primis elementis imbuuntur. Ut servitia, pro servis.

(1) organis commovetur; ideoque et laude crescit, et impetu augetur, et aliquid magnum agere gaudet. Est quædam tacita dedignatio, vim dicendi tantis comparatam laboribus, ad unum auditorem demittere. Pudet supra modum (2)sermonis attolli. Et sane concipiat quis mente vel declamantis habitum, vel orantis vocem, incessum, pronuntiationem, illum denique animi et corporis motum, sudorem, et (ut alia præteream) fatigationem, audiente uno: nonne quiddam pati simile furori videatur? Non (3) esset in rebus humanis eloquentia, si tantum cum singulis loqueremur.

CAPUT III.

I. Quibus signis dignosci possint ingenia. II. Quonam modo tractandus sit discentis animus. III. De lusu puerorum. IV. Cædendos non esse pueros.

I. Tradito sibi puero, docendi peritus ingenium ejus in primis naturamque perspiciat. Ingenii signum in parvis præcipuum, memoria est. Ejus duplex virtus, facile percipere, et fideliter continere. Proximum, imitatio; nam id quoque est docilis naturæ; sic tamen, ut ea quæ dis-

(1) Metaphora ducta ab artibus mechanicis. Illic enim majora pondera majori etiam difficultate et majoribus instrumentis moventur. *Pareus.*

(2) Sermonis quotidiani et familiaris.

(3) Fabio more suo præclarum hoc caput concludit vivida et acri sententia, et velut aculeum in animis relinquit.

cit, effingat, non habitum forte et incessum, et si quid in pejus notabile est. Non dabit mihi spem bonæ indolis, qui hoc imitandi studio petet, ut rideatur. Nam probus quoque in primis erit ille vere ingeniosus: alioqui non pejus duxerim tardi esse ingenii, quam mali. Probus autem ab illo segni et jacente plurimum aberit. Hic meus, quæ tradentur, non difficulter accipiet; quædam etiam interrogabit; sequetur tamen magis, quam præcurret. Illud ingeniorum velut præcox genus, non temere unquam pervenit ad frugem. Hi sunt, qui parva facile faciunt; et audacia provecti, quidquid (1) illic possunt, statim ostendunt. Possunt autem id demum quod in proximo est verba continuant, hæc vultu interrito, nulla tardati verecundia, proferunt; non multum præstant, sed cito. Non subest vera vis, nec penitus immissis radicibus nititur; ut quæ summo solo sparsa sunt semina, celerius se effundunt, et imitatæ spicas herbulæ inanibus aristis ante messem flavescunt. Placent hæc (2) annis comparata, deinde stat profectus, admiratio decrescit.

II. Hæc cum animadverterit, perspiciat deinceps, quonam modo tractandus sit discentis animus. Sunt quidam, nisi institeris, remissi; quidam imperia indignantur; quosdam continet metus, quos-

(1) *Illic* in quibusdam Manuscr. desideratur.
(2) Cum annis collata. Deinde *stat*, id est, subsistit et cessat profectus.

dam debilitat; alios continuatio (1) extundit, in aliis plus impetus facit. Mihi ille detur puer quem laus excitet, quem gloria juvet, qui victus fleat. Hic erit alendus ambitu, hunc mordebit objurgatio, hunc honor excitabit, in hoc desidiam nunquam verebor.

III. Danda est tamen omnibus aliqua remissio; non solum quia nulla res est, quæ perferre possit continuum laborem, atque ea quoque quæ sensu et anima carent, ut servare vim suam possint, velut alterna quiete (2) retenduntur; sed quod studium discendi voluntate, quæ cogi non potest, constat. Itaque et virium plus afferunt ad discendum renovati ac recentes, et acriorem animum qui fere necessitatibus repugnat. Nec me offenderit lusus in pueris; est et hoc signum alacritatis; neque illum tristem semperque demissum, sperare possim erectæ circa studia mentis fore, cum in hoc quoque, maxime naturali ætatibus illis, impetu jaceat. Modus tamen sit remissionibus, ne aut odium studiorum faciant negatæ, aut otii consuetudinem nimiæ. Sunt etiam nonnulli acuendis puerorum ingeniis non inutiles lusus, quum positis invicem cujuscunque generis quæstiunculis æmulantur. Mores quoque se inter ludendum simplicius detegunt; modo nulla vi-

(1) Continuus labor extundit aliquid ab aliis.
(2) Remittuntur. Laxantur. Hanc vim particula *re* habet Recludo. Resigno.

deatur ætas tam infirma, quæ non protinus quid rectum pravumque sit, discat, tum vel maxime formanda, cum simulandi nescia est, et præcipientibus facillime cedit. Frangas enim citius, quam corrigas, quæ in pravum induruerunt. Protinus ergo, ne quid cupide, ne quid improbe, ne quid impotenter faciat, monendus est puer; habendumque in animo semper illud Virgilianum:

Adeo in teneris consuescere multum est (1).

IV. Cædi vero discentes, quanquam et receptum sit et Chrysippus non improbet, minime velim. Primum, quia deforme atque servile est; et certe, (2) quod convenit, si ætatem mutes, injuria. Deinde, quod, si cui tam est mens illiberalis, ut objurgatione non corrigatur, is etiam ad plagas, ut pessima quæque mancipia, durabitur. Postremo, quod ne opus quidem erit hac castigatione, si assiduus studiorum exactor adstiterit. Nunc fere negligentia pædagogorum sic (3) emendari videtur, ut pueri non facere, quæ recta sunt, cogantur; sed cum non fecerint, puniantur. Denique, cum parvulum verberibus coëgeris, quid juveni facias, cui nec adhiberi potest hic metus, et majora discenda sunt? Adde, quod multa vapulantibus dictu deformia, et mox verecundiæ futura,

(1) Virgil. 2, Georg. v. 272.
(2) Quod convenit inter omnes, de quo omnes consentiunt.
(3) Culpæ à pueris per negligentiam pædagogorum commissæ sic corriguntur, ut etc.

sæpe dolore vel metu accidunt; qui pudor refringit animum, et abjicit, atque ipsius lucis fugam et tædium dictat. Jam si minor in diligendis custodum et præceptorum moribus fuit cura, pudet dicere, in quæ probra nefandi homines isto cædendi jure abutantur, quam det aliis quoque nonnunquam occasionem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac. Nimium est quod intelligitur. Quare hoc dixisse satis est, in ætatem infirmam, et injuriæ obnoxiam, nemini debere nimium licere.

Nunc quibus instituendus sit artibus, qui sic formabitur, ut fieri possit orator, et quæ in quaque ætate inchoanda, dicere ingrediar.

CAPUT IV.

DE GRAMMATICA.

I. Grammaticæ laus. II. Orationis tres virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit. III. Sermonem constare ratione, vetustate, auctoritate, consuetudine. IV. De Orthographia.

I. Primus in eo qui legendi scribendique adeptus erit facultatem, grammaticis est locus. Nec refert de græco, an de latino loquar: quanquam græcum esse priorem placet. Utrique eadem via est. Hæc igitur professio, cum brevissime in duas partes dividatur, (1) recte loquendi scientiam, et poëtarum enarrationem, plus habet in

(1) Correcte, emendate.

recessu, quam fronte promittit. Nam et scribendi ratio conjuncta cum loquendo est, et enarrationem præcedit emendata lectio, et mixtum his omnibus (1) judicium est; quo quidem ita severe sunt usi veteres grammatici, ut non versus modo censoria quadam virgula notare, et libros, qui falso viderentur inscripti, tanquam subdititios summovere familia permiserint sibi; sed auctores alios (2) in ordinem redegerint, alios omnino exemerint numero.

Nec poëtas legisse satis est: excutiendum omne scriptorum genus, non propter historias modo, sed verba quæ frequenter jus ab auctoribus sumunt. Tum nec citra musicen grammatice potest esse perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit. Nec, si rationem siderum ignoret, poëtas intelligat, qui (ut alia mittam) toties ortu occasuque signorum in declarandis temporibus utuntur. Nec ignara philosophiæ, cum propter plurimos in omnibus fere carminibus locos ex intima quæstionum naturalium subtilitate repetitos, tum vel propter Empedoclem in Græcis, Varronem ac Lucretium in Latinis, qui præcepta sapientiæ versibus tradiderunt. Eloquentia quoque non mediocri est opus, ut de unaquaque earum, quas demonstravimus, rerum dicat pro-

(1) Ratio dijudicandi, discernendi.

(2) *In ordinem redegerint*: inter vulgares et mediocres connumerarint. *Alios omnino exemerint numero*, tanquam in nullo pretio, in nullo numero habendos. Male interpretes sic explicant: *eximios fecerint*.

prie et copiose. Quo minus sunt ferendi, qui hanc artem, ut tenuem ac jejunam, cavillantur, quæ nisi oratori futuro fundamenta fideliter jecerit, quidquid superstruxeris, corruet; necessaria pueris, jucunda senibus, dulcis (1) secretorum comes, et quæ vel sola omni studiorum genere plus habet operis, quam ostentationis. . *.

II. Jam cum omnis oratio tres habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est præcipuum, plerique ornatui subjiciunt); totidem vitia quæ sunt supradictis contraria, emendate loquendi regula, quæ *grammatices* prior pars est, examinet. . *.

III. Est sua loquentibus observatio, sua scribentibus. Sermo constat ratione, vetustate, auctoritate, consuetudine. Rationem præstat præcipue *analogia*, nonnunquam et *etymologia*. Vetera majestas quædam, et, ut sic dixerim, religio commendat. Auctoritas ab oratoribus, vel historicis peti solet; nam poëtas metri necessitas excusat; nisi si quando, nihil impediente in utroque modulatione pedum, alterum malunt; qualia sunt, *imo de stirpe recisum*; et (2) *aëriæ quo congessere palumbes*; (3) et *silice in nuda*, (4) et similia; cum summorum in eloquentia vi-

(1) In solitudine, in Musæo.
(2) Virgil. Æn. lib. 12. v. 208.
(3) Virgil. Eclog. 3, v. 69.
(4) Virgil. Eclog. 1, v. 15.

rorum judicium pro ratione, et vel error honestus est magnos duces sequentibus.

Consuetudo vero, certissima loquendi magistra; utendumque plane sermone, ut nummo, cui publica forma est.

Verba a vetustate repetita, non solum magnos assertores habent; sed etiam afferunt orationi majestatem aliquam, non sine delectatione; nam et auctoritatem antiquitatis habent; et, quia intermissa sunt, gratiam novitati similem parant. Sed opus ést modo, ut neque crebra sint hæc, neque manifesta, quia nihil est odiosius affectatione; nec utique ab ultimis et jam obliteratis repetita temporibus; qualia sunt (1) *topper*, et *antigerio*, et *exanclare*, et *prosapia*, et *Saliorum carmina*, vix sacerdotibus suis satis intellecta. Sed illa mutari vetat religio, et consecratis utendum est. Oratio vero, cujus summa virtus est perspicuitas, quam sit vitiosa, si egeat interprete? Ergo, ut novorum optima erunt maxime vetera, ita veterum maxime nova. Similis circa auctoritatem ratio. Nam etiam si potest videri nihil peccare, qui utitur iis verbis quæ summi auctores tradiderunt, multum tamen refert non solum, quid dixerint, sed etiam quid persuaserint. Neque enim (2) *tuburcinabundum* et *lurcabundum* jam in nobis quisquam ferat, licet Cato sit auctor; nec *hos lodices*, quanquam id Pol-

(1) *Topper*. i. e. cito. *Antigerio*. i. e. valde.
(2) Eum qui raptim et impetu vorat.

lioni placeat; nec *gladiola*, atqui Messala dixit; nec *parricidatum*, quod in Cœlio vix tolerabile videtur; nec *collos* mihi Calvus persuaserit: quæ nec ipsi jam dicerent.

Superest igitur consuetudo; nam fuerit pene ridiculum malle sermonem, quo locuti sunt homines, quam quo loquantur. Et sane quid est aliud vetus sermo, quam vetus loquendi consuetudo? Sed huic ipsi necessarium est judicium, constituendumque in primis, id ipsum quid sit, quod consuetudinem vocemus. Quæ si ex eo, quod plures faciunt, nomen accipiat, periculosissimum dabit præceptum, non orationi modo, sed (quod majus est) vitæ. Unde enim tantum boni, ut pluribus quæ recta sunt placeant? Igitur ut velli, et comam in gradus frangere, et in balneis perpotare, quamlibet hæc invaserint civitatem, non erit consuetudo, quia nihil horum caret reprehensione; at lavamus, et tondemus, et convivimus ex consuetudine; sic in loquendo, non si quid vitiose multis insederit, pro regula sermonis accipiendum erit. Nam ut transeam, quemadmodum vulgo imperiti loquuntur, tota sæpe theatra, et omnem circi turbam exclamasse barbare scimus. Ergo consuetudinem sermonis, vocabo consensum eruditorum; sicut vivendi, consensum bonorum.

IV. Nunc, quoniam diximus quæ sit loquendi regula, dicendum, quæ scriben-

tibus custodienda : quod Græci ὀρθογραφίαν vocant, nos *recte scribendi scientiam* nominemus. . . .*.

Ego (nisi quod consuetudo obtinuerit) sic scribendum quicque judico, quomodo sonat. Hic enim usus est litterarum, ut custodiant voces, et velut depositum reddant legentibus : itaque id exprimere debent, quod dicturi sumus.

Hæ fere sunt emendate loquendi scribendique partes; duas reliquas, significanter ornateque dicendi, non equidem grammaticis aufero; sed, cum mihi officia rhetoris supersint, majori operi reservo. Redit autem illa cogitatio, quosdam fore, qui hæc, quæ diximus, parva nimium , et impedimenta quoque majus aliquid agentibus putent. Nec ipse ad extremam usque anxietatem, et ineptas cavillationes descendendum, atque his ingenia concidi et comminui credo. Sed nihil ex *grammatica* nocuerit , nisi quod supervacuum est. An ideo minor est M. Tullius orator, quod idem artis hujus diligentissimus fuit, et in filio (ut in epistolis apparet) recte loquendi asper quoque exactor ? Aut vim C. Cæsaris fregerunt editi de *analogia* libri ? Aut ideo minus Messala nitidus , quia quosdam totos libellos non de verbis modo singulis, sed etiam litteris dedit ? Non obstant hæ disciplinæ per illas euntibus, sed circa illas hærentibus.

CAPUT V.

Quos libros prælegi pueris oporteat, et quomodo.

Superest lectio: in qua puer ut sciat, ubi suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere, ubi claudatur sensus unde incipiat, quando attollenda vel summittenda sit vox, quid quoque flexu, quid lentius, celerius, concitatius, lenius dicendum, demonstrari, nisi in opere ipso non potest. Unum est igitur, quod in hac parte præcipiam, ut omnia ista facere possit, intelligat. Sit autem in primis lectio virilis, et cum suavitate quadam gravis; et non quidem prosæ similis, quia carmen est, et se poëtæ canere testantur; non tamen in canticum dissoluta, nec (1) *plasmate* (ut nunc a plerisque fit) effeminata: de quo genere optime C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse: *Si cantas, male cantas: si legis, cantas.* Nec *prosopopœias*, ut quibusdam placet, ad comicum morem pronuntiari velim; esse tamen flexum quemdam, quo distinguantur ab iis, in quibus poëta persona sua utetur.

Cætera admonitione magna egent; in

(1) *Plasma* interpretantur potionem quandam, quæ faucium scabritiem tollat, et vocem liquidiorem reddat. *Liquido cum plasmate guttur mobile colluerit. Pers.* Alii pro vocis mollitudine accipiunt, quæ deditâ operâ sic effingatur. *Vocem eliquat, et tenero supplantat verba palato. Pers. Turnebus.*

primis, ut teneræ mentes, tracturæque altius, quidquid rudibus et omnium ignaris insederit, non modo, quæ diserta, sed vel magis quæ honesta sunt, discant. Ideoque optime institutum est, ut ab Homero atque Virgilio lectio inciperet: quanquam ad intelligendas eorum virtutes, firmiore judicio opus esset: sed huic rei superest tempus; neque enim semel legentur. Interim et sublimitate heroïci carminis animus assurgat, et ex magnitudine rerum spiritum ducat, et optimis imbuatur. Utiles tragœdi. Alunt et lyrici: si tamen in his non auctores modo, sed etiam partes operis elegeris. Nam et Græci licenter multa, et Horatium in quibusdam nolim interpretari. Elegia vero, utique quæ amat, et *hendecasyllaba*, quibus sunt (1) commata sotadeorum (nam de sotadeis ne præcipiendum quidem est) amoveantur, si fieri potest: si minus, certe ad firmius ætatis robur reserventur. Comœdiæ, quæ plurimum conferre ad eloquentiam potest, cum per omnes et personas et affectus eat, quem usum in pueris putem, paulo post suo loco dicam. Nam (2), cum mores in tuto fuerint, inter præcipua legenda erit: de Menan-

(1) Versus *Sotadici* crebras habent cæsuras, et in sua vestigia retrorsum recurrunt, efficiuntque vel idem carminis genus, vel diversum. Porro res obscœnas plerumque tractant. *Turn.* Vetat Fabius dari legenda pueris hendecasyllaba quibus insunt particulæ versuum Sotadeorum effeminatæ, et ad obscœnitatem spectantes.

(2) Lib. 10, cap. 1.

dro loquor: nec tamen excluserim alios. Nam latini quoque auctores afferent utilitatis aliquid. Sed pueris, quæ maxime ingenium alant, atque animum augeant, prælegenda: cæteris, quæ ad eruditionem modo pertinent, longa ætas spatium dabit.

Multum autem veteres etiam Latini conferunt, quanquam plerique plus ingenio, quam arte valuerint, in primis copiam verborum, quorum in tragœdiis gravitas; in comœdiis elegantia, et quidam velut Ἀττικισμὸς inveniri potest. *Oeconomia* quoque in his diligentior, quam in plerisque novorum erit, qui omnium operum solam virtutem, *sententias* putaverunt.

Sanctitas certe, et, ut sic dicam, virilitas ab his petenda, quando nos in omnia deliciarum genera vitiaque, dicendi quoque ratione, deflexinus. Denique credamus summis oratoribus, qui veterum poëmata, vel ad finem *causarum*, vel ad ornamentum eloquentiæ assumunt. Nam præcipue quidem apud Ciceronem, frequenter tamen apud Asinium etiam, et cæteros, qui sunt proximi, vidimus Ennii, Accii, Pacuvii, Lucilii, Terentii, Cæcilii et aliorum inseri versus summa non eruditionis modo gratia, sed etiam jucunditatis; cum poëticis voluptatibus aures a forensi asperitate respirent; quibus accedit non medocris utilitas, cum sententiis eorum, velut quibusdam testimoniis,

quæ proposuere, confirment. Verum priora illa ad pueros magis, hæc sequentia ad robustiores pertinebunt; cum *grammatices* amor, et usus lectionis, non scholarum temporibus, sed vitæ spatio terminentur.

In prælegendo grammaticus et illa quidem minora præstare debebit, ut partes orationis reddi sibi soluto versu desideret, et pedum proprietates, quæ adeo debent esse notæ in carminibus, ut etiam in oratoria compositione desiderentur; deprehendatque quæ barbara, quæ impropria, quæ contra legem loquendi composita: non ut ex his utique improbentur poëtæ (quibus, quia plerumque metro servire coguntur, adeo ignoscitur, ut vitia ipsa aliis in carmine appellationibus nominentur; *metaplasmos* enim, et *schematismos*, et *schemata*, ut dixi, vocamus, et laudem virtutis necessitati damus), sed ut commoneat (1) artificialium, et memoriam agitet. Id quoque inter prima rudimenta non inutile, demonstrare quot quæque verba modis intelligenda sint. Circa *glossemata* etiam, id est voces minus usitatas, non ultima ejus professionis diligentia est. Enimvero majore cura jam doceat *tropos* omnes, quibus præcipue non poëma modo, sed etiam oratio ornatur; *schemata* utraque id est *figuras*, quæque (2) λέξεως,

(1) Ut commoneat verborum, quæ sunt artis poeticæ propria, et refricet memoriam forte earundem vocum alibi usurpatarum. Locus hic mihi suspectus est.

(2) Id est verborum et sententiarum.

quæque διανοίας vocantur; quorum ego, sicut *troporum*, tractatum in eum locum differo, quo mihi de ornatu orationis dicendum erit.

Præcipue vero illa infigat animis, quæ in *œconomia* virtus, quæ in decoro rerum, quid personæ cuique convenerit, quid in sensibus laudandum, quid in verbis, ubi copia probabilis, ubi modus. His accedat enarratio historiarum, diligens quidem illa, non tamen usque ad supervacuum laborem occupata. Nam receptas, aut (1) certe claris auctoribus memoratas, exposuisse satis est. Persequi quidem quod quisque unquam vel contemptissimorum hominum dixerit, aut nimiæ miseriæ, aut inanis jactantiæ est; et detinet atque obruit ingenia, melius aliis vacatura. Nam qui omnes, etiam indignas lectione, schedas excutit, anilibus quoque fabulis accommodare operam potest. Atqui pleni sunt ejusmodi impedimentis grammaticorum commentarii, vix ipsis, qui composuerunt, satis noti. Nam Didymo quoque, quo nemo plura scripsit, accidisse compertum est, ut, cum historiæ cuidam, tanquam vanæ, repugnaret, ipsius proferretur liber, qui eam continebat. Quod evenit præcipue in fabulosis usque ad deridicula, quædam etiam pudenda: unde improbissimo cuique pleraque fingendi licentia est; adeo ut de libris totis, et auctoribus, ut suc-

(1) Saltem.

currit, mentiantur tuto, quia inveniri, qui nunquam fuere, non possunt; nam in notioribus frequentissime deprehenduntur a curiosis. Ex quo mihi inter virtutes grammatici habebitur, aliqua nescire.

CAPUT VI.

De primis scribendi exercitationibus apud Grammaticum.

Et finitæ quidem sunt partes duæ, quas hæc professio pollicetur, id est ratio loquendi, et enarratio auctorum; quarum illam *methodicen*, hanc *historicen* vocant. Adjiciamus tamen eorum curæ quædam dicendi primordia, quibus ætates nondum rhetorem capientes instituant. Igitur Æsopi fabellas, quæ fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro, et nihil se supra modum extollente, deinde eandem (1) gracilitatem stylo exigere condiscant; versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari; tum *paraphrasi* audacius vertere, qua et breviare quædam, et exornare, salvo modo poëtæ sensu, permittitur. Quod opus, etiam consummatis professoribus difficile, qui commode tractaverit, cuicunque discendo sufficiet.

(1) Easdem fabellas, quas sermone puro et simplici narraverint, *stylo exigere*, i. e. accurate et exacte scribere condiscant.

Sententiæ quoque, et (1) *chriæ*, et *ethologiæ* subjectis dictorum rationibus apud grammaticos scribantur, quia (2) initium ex ratione ducunt; quorum omnium similis est ratio, forma diversa; quia *sententia* universalis est vox; *ethologia* personis continetur. *Chriarum* plura genera traduntur. Unum simile *sententiæ*, quod est positum in voce simplici: *Dixit ille*, aut *Dicere solebat*. Alterum, quod est in respondendo: *Interrogatus ille*, vel *Cum hoc ei dictum esset*, *respondit*. Tertium huic non dissimile: *Cum quis non dixisset*, *sed aliquid fecisset*. (Etiam in ipsis factis esse *chriam* putant) ut; *Crates*, *cum indoctum puerum vidisset*, *pædagogum ejus percussit*. Et aliud pene par ei, quod tamen eodem nomine appellare non audent, sed dicunt χρειῶδες; ut: *Milo*, *quem vitulum assueverat ferre*, *taurum ferebat*. (3) In his omnibus et *declinatio* per eosdem ducitur casus, et tam factorum, quam dictorum ratio est.

Narratiunculas a poëtis celebratas, notitiæ causa, non eloquentiæ, tractandas

(1) *Chria* est commemoratio dicti, vel facti, vel utriusque, quæ ad certam personam refertur. *Ethologia* autem species est Chriæ, quæ mores alicujus indicat. *Turn.*

(2) Nituntur ratione. Quidam legunt *lectione*: quia initium ducunt a lectione sive poetarum, sive Historicorum, quæ ejusmodi sententias et chrias suppeditat.

(3) Istæ omnes Chriæ eandem fere habent formam, eosdem initio casus. Grammatici autem observant per omnes casus istam declinationem duci. *M. P. Cato dixit litterarum radices amaras esse, fructus jucundiores. M. P. Catonis dictum fertur*, etc. *M. P. Catonem dixisse ferunt.*

puto. Cætera majoris operis ac spiritus, latini (1) rhetores relinquendo necessaria grammaticis fecerunt: Græci magis operum suorum et onera et modum norunt.

CAPUT VII.

Variis artibus instituendos, priusquam Rhetori tradantur, pueros. An illæ artes oratori futuro necessariæ sint?

Hæc de *grammatica*, quam brevissime potui; non ut omnia dicerem sectatus (quod infinitum erat), sed ut maxime necessaria. Nunc de cæteris artibus, quibus instituendos prius, quam tradantur rhetori, pueros existimo, strictim subjungam; ut efficiatur orbis ille doctrinæ, quem Græci ἐγκυκλοπαιδείαν vocant. Nam iisdem fere annis aliarum quoque disciplinarum studia ingredienda sunt; quæ, quia et ipsæ artes sunt, et esse perfecta sine his orandi scientia non potest, nec rursus ad efficiendum oratorem satis valent solæ, an sint huic operi necessariæ, quæritur.

Nam quid, inquiunt, ad agendam *causam*, dicendamve sententiam pertinet, scire, quemadmodum in data linea constitui triangula æquis lateribus possint? Aut quo melius vel defendet reum, vel reget consilia, qui citharæ sonos nominibus et spatiis distinxerit? Enumerent

(1) Vide quæ de iis dicuntur 1. cap. libri sequentis.

etiam fortasse multos, quamlibet utiles foro, qui nec geometren audiverunt, nec musicos, nisi hac communi voluptate aurium intelligant. Quibus ego primum hoc respondeo, quod et M. Cicero (orat. 7.) scripto ad Brutum libro frequentius testatur, non eum a nobis institui oratorem qui sit, aut fuerit; sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius, ex nulla parte cessantis. Nam et sapientem formantes eum, qui sit futurus consummatus undique, et (ut dicunt) mortalis quidam deus, non modo cognitione cœlestium vel mortalium putant instituendum; sed per quædam parva sane, si ipsa demum æstimes, ducunt, sicut exquisitas interim ambiguitates: non (1) quia *ceratinæ* aut *crocodilinæ* possint facere sapientem, sed quia illum ne in minimis quidem oporteat falli. Similiter oratorem (qui debet esse sapiens) non geometres faciet, aut musicus, quæque his alia subjungam; sed hæ quoque artes, ut sit consummatus, juvabunt. Nisi forte antidotum quidem, atque alia, quæ morbis aut vulneribus medentur, ex multis, atque interim contrariis quoque inter se effectibus, componi videmus, quorum ex diversis fit illa mixtura una, quæ nulli earum similis

(1) *Ceratinas* et *Crocodilinas* captiones dixerunt ab exemplis. Quod non perdidisti, habes cornua, κέρατα, non perdidisti: ergo habes cornua. Ex A. Gell. l. 16. c. 2. *Crocodilus* autem cum pollicitus esset mulieri filium se redditurum, si illa verum dixisset, ait: non reddes. Ex Luciano ἐν βίων πράσει.

est, quibus constat, sed proprias vires ex omnibus sumit: et muta animalia mellis illum inimitabilem humanæ rationi saporem, vario florum ac succorum genere perficiunt: nos mirabimur, si oratio, qua nihil præstantius homini dedit providentia, pluribus artibus eget, quæ etiam, cum se non ostendunt in dicendo, nec proferunt, vim tamen occultam suggerunt, et tacite quoque sentiuntur. Fuit aliquis sine his disertus: ast ego oratorem volo. Non multum adjiciunt; sed æque non erit totum, cui vel parva deerunt; et optimum quidem hoc esse (1) conveniet, cujus etiam si in arduo spes est, nos tamen præcipiamus omnia, ut saltem plura fiant. Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet; turpiterque desperatur, quidquid fieri potest.

CAPUT VIII.

De Musice, et ejus laudibus.

ATQUE ego vel judicio veterum poteram esse contentus. Nam quis ignorat musicen (ut de hac primum loquar) tantum jam illis antiquis temporibus non studii modo, verum etiam venerationis habuisse, ut iidem musici, et vates et sapientes judicarentur? Mittam alios; (2)

(1) Constabit, in confesso erit, optimum quidem hoc esse, cui nihil deerit.

(2) Quidam legunt: *sic Orpheus: sic Linus.*

Orpheus et Linus, quorum utrumque diis genitum, alterum vero, quod rudes quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo, sed saxa etiam sylvasque duxisse, posteritatis memoriæ traditum est. Et Timagenes auctor est, omnium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse; et testimonio sunt clarissimi poëtæ, apud quos inter regalia convivia laudes heroum ac deorum ad citharam canebantur. Iopas vero ille Virgilii nonne canit:

Errantem Lunam, Solisque labores. (1)

Quibus certe palam confirmat auctor eminentissimus, musicen cum divinarum etiam rerum cognitione esse conjunctam. Quod si datur, erit etiam oratori necessaria. Siquidem (ut diximus) hæc quoque pars, quæ ab oratoribus relicta, a philosophis est occupata, nostri operis fuit; ac sine omnium talium scientia non potest esse perfecta eloquentia. Atque claros nomine sapientiæ viros, nemo dubitaverit studiosos musices fuisse; quum Pythagoras, atque eum secuti, acceptam sine dubio antiquitus opinionem, vulgaverint, mundum ipsum ea ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata. Nec illa modo contenti dissimilium concordia quam vocant ἁρμονίαν sonum quoque his motibus dederunt. Nam Plato, cum in aliis qui-

(1) Virgil. Æneid. lib. 1, v. 746.

busdam, tum præcipue in Timæo, ne intelligi quidem, nisi ab iis qui hanc quoque partem disciplinæ diligenter perceperint, potest. Quid de philosophis loquor, quorum fons ipse Socrates jam senex institui lyra non erubescebat? Duces maximos et fidibus et tibiis cecinisse traditum, et exercitus Lacedæmoniorum musicis accensos *modis*. Quid autem aliud in nostris legionibus cornua ac tubæ faciunt? quorum concentus quanto est vehementior, tanto Romana in bellis gloria cæteris præstat. Non igitur frustra Plato civili viro, quem πολιτικὸν vocant, necessariam musicen credidit. Et ejus sectæ, quæ aliis severissima, aliis asperrima videtur, principes in hac fuere sententia, ut existimarent sapientum aliquos nonnullam operam his studiis accommodaturos. Et Lycurgus, durissimarum Lacedæmoniis legum auctor, musices disciplinam probavit. Atque eam natura ipsa videtur ad tolerandos facilius labores velut muneri nobis dedisse. Siquidem et remiges cantus hortatur; nec solum in iis operibus, in quibus plurium conatus, præeunte aliqua jucunda voce, conspirat; sed etiam singulorum fatigatio quamlibet se rudi modulatione solatur.

Laudem adhuc dicere artis pulcherrimæ videor, nondum tamen eam oratori conjungere. Transeamus igitur id quoque, quod *grammatice* quondam ac musice junctæ fuerunt. Siquidem Architas atque Aristoxenus

toxenus etiam subjectam *grammaticen* musicæ putaverunt, et eosdem utriusque rei præceptores fuisse, cum Sophron ostendit, mimorum quidem scriptor, sed quem Plato adeo probavit, ut suppositos capiti libros ejus, cum moreretur, habuisse tradatur; tum Eupolis apud quem Prodamus et musicen et litteras docet. Et Maricas, qui est Hyperbolus, nihil se ex musice scire, nisi litteras confitetur. Aristophanes quoque non uno libro sic institui pueros antiquitus solitos esse demonstrat. Et apud Menandrum in *Hypobolimæo*, senex reposcenti filium patri, velut rationem impendiorum, quæ in educationem contulerat, (1) opponens, psaltis se et geometris multa dicit dedisse. Unde etiam ille mos, ut in conviviis post cœnam circumferretur lyra; cujus cum se imperitum Themistocles confessus esset, ut verbis Ciceronis (2) utar, *habitus est indoctior*. Sed veterum quoque Romanorum epulis fides ac tibias adhibere moris fuit. Versus quoque Saliorum habent carmen. Quæ cum omnia sint a Numa rege instituta, faciunt manifestum, ne illis quidem, qui rudes ac bellicosi videntur, curam musices, quantam illa recipiebat ætas, defuisse. Denique in proverbium usque Græcorum celebratum est, (3) *indoctos a musis atque gratiis abesse*.

(1) Alii legunt: *exponens. Psaltis*, id est, præceptoribus Musices.

(2) Ciceronis 1 Tusc. 4.

(3) Dicebantur ἄμυσοι ἀχάριτες.

(1) Verum quid ex ea proprie petat futurus orator, disseramus. Numeros musice duplices habet, in vocibus, et in corpore; utriusque enim rei aptus quidam *modus* desideratur. Vocis rationem Aristoxenus musicus dividit in ῥυθμὸν, et μέλος ἔμμετρον, quorum alterum modulatione, canore alterum ac sonis constat. Num igitur non hæc omnia oratori necessaria? quorum unum ad gestum, alterum ad collocationem verborum, tertium ad flexus vocis, qui sunt in agendo quoque plurimi, pertinet. (2) Nisi forte in carminibus tantum et in canticis exigitur structura quædam et inoffensa copulatio vocum, in agendo supervacua est; aut non compositio, et sonus in oratione quoque varie, pro rerum modo, adhibetur, sicut in musice. Namque et voce et modulatione grandia elate, jucunda dulciter, moderata leniter canit; totaque arte (3) consentit cum eorum, quæ dicuntur, affectibus. Atqui in orando quoque intentio vocis, remissio, flexus, pertinet ad mo-

(1) Hactenus longiusculum parergon de Musices laudibus. Sed venia danda Fabio, qui forte studio Musices vehementer deditus, in ea laudanda paulo inconsultius amori suo indulsit.

(2) Observa semper hic, sive de Musice, sive de eloquentia agatur, accurate distingui duo membra, in quæ vocis rationem Aristoxenus dividit: quorum alterum modulatione, canore alterum ac sonis constat. *Structura quædam, et inoffensa copulatio vocum... compositio, et sonus.. et voce, et modulatione... aliaque et collocationis et vocis modulatione.*

(3) Tota arte consentit musice cum earum rerum quæ cantu exprimuntur, affectibus.

vendos audientium affectus; aliaque et collocationis et vocis (ut (1) eodem utar verbo) modulatione concitationem judicum, alia misericordiam petimus; cum etiam organis, quibus sermo exprimi non potest, affici animos in diversum habitum sentiamus.

Corporis quoque decens et aptus motus, qui dicitur ἐυρυθμία, est necessarius, nec aliunde peti potest; in quo pars actionis non minima consistit. Qua de re sepositus nobis est locus. Age, si habebit in primis curam vocis orator (2), quid tam musices proprium? Sed ne hæc quidem præsumenda (3) pars est, ut uno interim contenti simus exemplo C. Gracchi, præcipui suorum temporum oratoris, cui concionanti consistens post eum musicus, fistula, quam τονόριον vocant, *modos*, quibus deberet intendi, ministrabat. Hæc ei cura inter turbidissimas *actiones*, vel terrenti optimates, vel jam timenti fuit. Libet propter quosdam imperitiores, etiam *crassiore*, ut vocant, *musa*, dubitationem hujus utilitatis eximere. Nam poëtas certe legendos oratori futuro concesserint; num igitur hi sine musice? At si quis tam cæcus animi est, ut de aliis dubitet: illos (4)

(1) Modulatio proprie ad collocationem solam pertinet: sed hic voci quoque accommodatur.
(2) Lib. 11, cap. 3.
(3) De voce dicturus est eodem lib. 11, c. 3.
(4) Subaudiendum aliquid. Fatebitur illos saltem, qui carmina ad lyram composuerunt, sine musice legi non posse.

certe, qui carmina ad lyram composuerunt. Hæc diutius forent dicenda, si hoc studium velut novum præciperem. Cum vero antiquitus usque a Chirone atque Achille ad nostra tempora apud omnes, qui modo legitimam disciplinam non sint perosi, duraverit, non est committendum, ut illa dubia faciam, defensionis sollicitudine.

Quamvis autem satis jam ex ipsis, quibus sum modo usus, exemplis, credam esse manifestum, quæ mihi, et quatenus musice placeat; apertius tamen profitendum puto, non hanc a me præcipi, quæ nunc in scenis effeminata, et impudicis *modis* fracta, non ex parte minima, si quid in nobis virilis roboris manebat, excidit: sed qua laudes fortium canebantur, quaque et ipsi fortes canebant; nec (1) *psalteria* et *spadices*, etiam virginibus probis recusanda: sed cognitionem rationis, quæ ad movendos leniendosque affectus plurimum valet. Nam et Pythagoram accepimus, concitatos ad vim pudicæ domui afferendam juvenes, jussa mutare in *Spondeum modos* tibicina, composuisse; et Chrysippus etiam nutricum, quæ adhibentur infantibus, (2) allectationi suum quoddam carmen assignat. Est etiam non inerudite ad declamandum ficta materia, in qua (3) ponitur tibicen, qui sacrificanti

(1) Instrumenta musica, ad mollitiem et luxuriam apta

(2) *Allectatio*, est cantionis illecebra, qua nutrices soporem *alliciunt* pueris.

(3) Ponitur loco thematis. Aldus legit *tibicinem*.

(1) Phrygium cecinerat, acto illo in insaniam et per præcipitia delato, accusari, quod causa mortis extiterit: quæ si dici debet ab oratore, nec dici citra scientiam musices potest, quomodo non hanc quoque artem necessariam esse operi nostro vel (2) iniqui consentiant?

CAPUT IX.

De Geometria.

In geometria partem fatentur esse utilem teneris ætatibus: agitari namque animos, atque acui ingenia, ac celeritatem percipiendi venire inde, concedunt: sed prodesse eam, non ut cæteras artes, cum perceptæ sint, sed cum discatur, existimant. Ea (3) vulgaris opinio est. Nec sine causa summi viri etiam impensam huic scientiæ operam dederunt. Nam, quum sit geometria divisa in numeros atque formas; numerorum quidem notitia non oratori modo, sed cuicunque primis saltem litteris erudito, necessaria est. In *causis* vero vel frequentissime versari solet; in quibus actor, non dico, si circa summas trepidat, sed si digitorum (4) saltem incerto aut indecoro gestu a computatione dissentit, judicatur indoctus. Illa

(1) *Phrygius modus* est acer et vehemens, qui hominem concitat, et in furorem accendit.
(2) Qui minime favent arti nostræ.
(3) Ea opinio est vulgi tantum imperiti.
(4) Solum, etiam.

vero linearis ratio, et ipsa quidem cadit frequenter in *causas*: nam de terminis mensurisque sunt lites.

Sed habet majorem quandam aliam cum arte oratoria cognationem. Jam primùm ordo est geometriæ necessarius; nonne et eloquentiæ? Ex prioribus geometria probat insequentia, et certis incerta; nonne id in dicendo facimus? Quid? illa propositarum quæstionum conclusio, non tota fere constat *syllogismis*? propter quod plures invenias, qui *dialecticæ* similem, quam qui *rhetoricæ* fateantur hanc artem. Verum et orator, etiamsi raro, non tamen nunquam, probabit *dialectice*. Nam et *syllogismis*, si res poscet, utetur; et certe *enthymemate*, qui rhetoricus est *syllogismus*. Denique probationum quæ sunt potentissimæ, (1) γραμμικαὶ ἀποδείξεις vulgo dicuntur. Quid autem magis oratio, quàm probationem petit? Falsa quoque verisimilia, geometria ratione deprehendit. Fit hoc et in numeris per quasdam quas (2) ψευδογραφίας vocant, quibus pueri ludere solebamus. Sed alia majora sunt. Nam quis non ita proponenti credat: *Quorum locorum extremæ lineæ eandem mensuram colligunt, eorum spatium quoque, quod his lineis continetur, par sit, necesse est*? At id falsum est. Nam plurimum refert, cujus sit formæ ille circuitus; reprehensique a geo-

(1) Id est, geometricæ demonstrationes.
(2) Fallacias in subductionibus rationum.

metris sunt historici, qui magnitudines insularum sàtis significari navigationis ambitu crediderunt. Nam, ut quæque forma perfectissima, ita capacissima est. Ideoque illa circumcurrens linea, si efficiat orbem, quæ forma est in planis maxime perfecta, amplius spatium complectetur, quam si quadratum paribus oris efficiat. Rursus quadrata triangulis, triangula ipsa plus æquis lateribus, quam inæqualibus. Sed alia forsitan obscuriora: nos facillimum etiam imperitis sequamur experimentum. Jugeri mensuram, ducentos et quadraginta longitudinis pedes esse, dimidioque in latitudinem patere, non fere quisquam est, qui ignoret; et, qui sit circuitus, et quantum campi claudat, colligere expeditum. At centeni et octogeni in quamque partem pedes, idem spatium extremitatis, sed multo amplius clausæ quatuor lineis (1) areæ faciunt. Id si computare quem piget, brevioribus numeris idem discat: nam deni in quadrum pedes, quadraginta per oram, intra centum erunt. At si quinideni per latera, quini in fronte sint; ex illo, quod amplectuntur, quartam partem deducent eodem circumductu. Si vero porrecti utrinque undeviceni singulis distent, non plures intus quadratos habebunt, quam per quot longitudo ducetur: quæ circumibit autem linea, ejusdem spatii erit,

(1) In genitivo casu. Faciunt amplius spatium ejus areæ quæ intra quatuor lineas continetur.

cujus ea quæ centum continet. Ita quidquid formæ quadrati detraxeris, amplitudini quoque peribit. Ergo etiam id fieri potest, ut majore circuitu minor loci amplitudo claudatur. Hoc in planis. Nam in collibus vallibusque etiam imperito patet, plus (1) soli esse, quam cœli.

Quid? quod se eadem geometria tollit ad rationem usque mundi, in qua, cum siderum certos constitutosque cursus numeris docet, discimus nihil esse inordinatum atque fortuitum: quod ipsum nonnunquam pertinere ad oratorem potest. An vero, cum (2) Pericles Athenienses solis obscuratione territos, redditis ejus rei causis, metu liberavit; aut cum Sulpitius ille Gallus in exercitu L. Pauli de lunæ defectione disseruit, ne velut prodigio divinitus facto militum animi terrerentur, non videtur esse usus oratoris officio? Quod si Nicias in Sicilia scisset, non eodem confusus metu pulcherrimum Atheniensium exercitum perdidisset; sicut Dion, cum ad destruendam Dionysii tyrannidem venit, non est tali casu deterritus. Sint exempla licet usus bellici, transeamusque, quod Archimedes unus obsidionem Syracusarum in longius traxit: illud utique jam proprium est ad efficiendum quod intendimus, plurimas

(1) Eam cœli, sive aëris, partem, quæ respondet solo in collibus et vallibus, esse minus patentem.

(2) De Pericle Galloque Sulpitio vide Valerium lib. 8, 11. de Nicia Thucydid. lib. 7. de Dione Plutarchum.

quæstiones, quarum difficilior alia ratione explicatio est, ut de ratione dividendi, de sectione in infinitum, de celeritate augendi, linearibus illis probationibus solvi solere; ut, si est oratori (quod proximus demonstrabit liber) de omnibus rebus dicendum, nullo modo sine geometria esse possit orator.

CAPUT X.

I. Petendam pronuntiationem à Comœdis.

II. Gestus institutionem à Palæstricis.

I. Dandum aliquid comœdo quoque, dum eatenus, qua pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat. Non enim puerum quem in hoc instituimus, aut femineæ vocis exilitate frangi volo, aut seniliter tremere. Nec vitia ebrietatis effingat, nec servili vernilitate imbuatur; nec amoris, avaritiæ, metus discat affectum: quæ neque oratori sunt necessaria, et mentem, præcipue in ætate prima teneram adhuc et rudem, inficiunt. Nam frequens imitatio transit in mores. Ne gestus quidem omnis ac motus a comœdis petendus est. Quanquam enim utrumque eorum ad quendam modum præstare debet orator, plurimum tamen aberit a scenico, nec vultu, nec manu, nec excursionibus nimius. Nam, si qua in his ars est dicentium, ea prima est, ne ars esse videatur.

Quod est igitur in his doctoris officium? In primis vitia, si qua sunt, oris emendet; ut expressa sint verba, ut suis quæque litteræ sonis enuntientur. Quarumdam enim vel exilitate vel pinguetudine nimia laboramus, quasdam velut acriores parum (1) efficimus, et aliis non dissimilibus, sed quasi hebetioribus permutamus. Quippe P litteræ, qua Demosthenes quoque laboravit, Λ succedit; quarum vis est apud nos quoque. Et, cum *C* ac similiter *T* non valuerunt, in *G* ac *D* molliuntur. Ne illas quidem circa (2) *S* litteram delicias hic magister feret, nec verba in faucibus patietur audiri, nec oris inanitate resonare; nec, quod minime sermoni puro conveniat, simplicem vocis naturam pleniore quodam sono circumlinire, quod Græci κατακεκλασμένον dicunt: sic appellatur cantus tibiarum, quæ præclusis, quibus clarescunt, foraminibus, recto modo exitu graviorem spiritum reddunt. Curabit etiam, ne extremæ syllabæ intercidant, ut par sibi sermo sit; ut quoties exclamandum erit, laterum conatus sit ille, non capitis; ut gestus ad vocem, vultus ad gestum accommodetur. Observandum erit etiam, ut recta sit facies dicentis, ne labra distorqueantur, ne im-

(1) Non plane et absolute pronuntiamus. Alii legunt: *Efferimus*, *efflamus*, *effamur.*

(2) Metrum hoc Euripidis in Medea: ἔσωσά σ' ὡς ἴσασιν Ἑλλήνων ὅσοι, à poetis comicis irrisum, miros aliquando Athenis cachinnos in theatro excitavit.

modicus hiatus rictum distendat, ne supimus vultus, ne dejecti in terram oculi, ne inclinata utrolibet cervix. Nam frons pluribus generibus peccat. Vidi multos, quorum supercilia ad singulos vocis conatus allevarentur, aliorum constricta, aliorum etiam dissidentia, cum altero in verticem tenderent, altero pene oculus ipse premeretur. Infinitum autem, ut mox dicemus, in his quoque rebus momentum est. Et nihil potest placere, quod non decet. Debet etiam docere comœdus, quomodo narrandum, qua sit auctoritate suadendum, qua concitatione consurgat ira, qui flexus deceat miserationem. Quod ita optime faciet, si certos ex comœdiis elegerit locos, et ad hoc maxime idoneos, id est, *actionibus* similes. Iidem autem non ad pronuntiandum modo utilissimi, verum ad augendam quoque eloquentiam maxime accommodati erunt. Et hæc, dum infirma ætas majora non capiet. Cæterum, cum legere orationes oportebit, cum virtutes earum jam sentiet, tum mihi diligens aliquis ac peritus assistat; neque solum lectione formet, verum etiam ediscere electa ex his cogat, et ea dicere stantem clare, et quemadmodum agere oportebit; ut protinus *pronuntiatione* vocem et memoriam exerceat.

II. Ne illos quidem reprehendendos putem, qui paulum etiam palæstricis vacaverint. Non de his loquor, quibus pars vitæ in oleo, pars in vino consumitur, qui cor-

poris cura mentem obruerunt (hos enim abesse ab eo quem instituimus, quam longissime velim), sed nomen est idem iis, a quibus gestus motusque formantur; ut recta sint brachia, ne indoctæ rusticæve manus, ne status indecorus, ne qua in proferendis pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia corporis inclinatione dissideant. Nam nec hoc esse in parte *pronuntiationis* negaverit quisquam, nec ipsam *pronuntiationem* ab oratore secernet. Et certe quod facere oporteat, non indignum est discere; cum præsertim hæc (1) *chironomia*, quæ est (ut nomine ipso declaratur) lex gestus, et ab illis temporibus heroïcis orta sit, et a summis Græciæ viris, et ab ipso etiam Socrate probata, a Platone quoque in parte civilium posita virtutum, et a Chrysippo in præceptis de liberorum educatione compositis non omissa. Nam Lacedæmonios quidem etiam saltationem quamdam, tanquam ad bella quoque utilem, habuisse inter exercitationes accepimus. Neque id veteribus Romanis dedecori fuit: argumentum est, sacerdotum nomine ac religione durans ad hoc tempus saltatio; et illa in tertio Ciceronis de Oratore libro verba Crassi, quibus præcipit, ut orator utatur laterum (2) inclinatione forti ac virili, non a scena

(1) *Chironomia*, gestus est saltationis gesticulatricis. Est etiam lex gestûs et motûs, quæ nomen sortitur a *manuum lege*, propterea quod illic maxima pars gestûs est posita. *Turn.*

(2) Cicero habet, *inflexione*. 3. de Orat. 220.

et histrionibus, sed ab armis, aut etiam a palæstra; cujus etiam disciplinæ usus in nostram usque ætatem sine reprehensione descendit. A me tamen nec ultra pueriles annos retinebitur, nec in his ipsis diu. Neque enim gestum oratoris componi ad similitudinem saltationis volo, sed subesse aliquid ex hac exercitatione puerili, unde nos non id agentes furtim decor ille discentibus traditus prosequatur.

CAPUT XI.

Plura eodem tempore doceri primam ætatem posse. 1. Quia hæc natura humani ingenii, ut plura simul agat. 2. Quia laborem studiorum facilius tolerant pueri. 3. Quia tunc maximè tempus suppetit. — Segnitiem obstare quominus oratores multa discant.

Quæri solet an, etiam si discenda sint hæc, eodem tempore tamen tradi omnia et percipi possint. Negant enim quidam, quia confundatur animus, ac fatigetur tot disciplinis in diversum tendentibus, ad quas nec mens, nec corpus, nec dies ipse sufficiat; et, si maxime patiatur hæc ætas robustior, tamen pueriles annos onerari non oporteat.

I. Sed non satis perspiciunt quantum natura humani ingenii valeat, quæ ita est agilis et velox, sic in omnem partem (ut ita dixerim) spectat, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum; in plura vero, non eodem die modo,

sed eodem temporis momento vim suam impendat. An vero citharœdi non simul et memoriæ, et sono vocis et pluribus flexibus serviunt, cum interim alios nervos dextra percutiunt, alios læva trahunt, continent, probant; ne pes quidem otiosus, certam legem temporum servat, et hæc pariter omnia? Quid? nos agendi subita necessitate deprehensi, nonne alia dicimus, alia providemus, cum pariter inventio rerum, electio verborum, compositio, gestus, pronuntiatio, vultus, motusque desiderentur? Quæ si velut sub uno conatu tam diversa parent simul, cur non pluribus horis diversa partiamur, cum præsertim reficiat animos ac reparet varietas ipsa, contraque sit aliquanto difficilius in labore uno perseverare? ideo et stylus lectione requiescit, et ipsius lectionis tædium vicibus levatur. Quamlibet multa egerimus, quodam tamen modo recentes sumus ad id quod incipimus. Quis non obtundi possit, si per totum diem cujuscunque artis unum magistrum ferat? Mutatione recreabitur, sicut in cibis, quorum diversitate reficitur stomachus, et pluribus minore fastidio alitur. Aut dicant isti mihi, quæ sit alia ratio discendi. Si (1) grammatico soli deserviamus, deinde geometræ tantum; omittamus interim quod didicimus, mox transeamus ad musicum, excidant priora; et, quum la-

(1) An ista alia ratio discendi erit, si Grammatico soli deserviamus? etc.

tinis studebimus litteris, non respiciamus ad græcas; et ut semel finiam, nihil faciamus, nisi novissimum; cur non idem suademus agricolis, ne arva simul et vineta, et oleas, et arbustum colant? ne pratis et pecoribus, et hortis, et alvearibus accommodent curam? Cur ipsi aliquid forensibus negotiis, aliquid desideriis amicorum, aliquid rationibus domesticis, aliquid curæ corporis, nonnihil voluptatibus quotidie damus? quarum nos una res quælibet nihil intermittentes fatigaret. Adeo facilius est multa facere, quam diu.

2. Illud quidem minime verendum est, ne laborem studiorum pueri difficilius tolerent; neque enim ulla ætas minus fatigatur. Mirum sit forsitan, sed experimentis deprehendas. Nam et dociliora sunt ingenia, priusquam obduruerunt. Id vel hoc argumento patet, quod intra biennium, quam verba recte formare potuerunt; quamvis nullo instante, omnia fere loquuntur: at (1) novitiis nostris, per quot annos sermo latinus repugnat? Magis scias, si quem jam robustum instituere litteris cœperis, non sine causa dici (2) παιδομαθεῖς eos, qui in sua quidque arte optime faciant. Et patientior est laboris natura pueris, quam juvenibus. Videlicet ut corpora infantium nec casus, quo in terram toties deferuntur, tam graviter affligit; nec illa per manus et genua rep-

(1) *Novitii*, servi sunt recenter empti.
(2) Qui a pueritia didicerunt.

tatio, nec post breve tempus continui lusus, et totius diei discursus, quia pondus illis abest, nec se ipsi gravant; sic animi quoque (credo) quia minore conatu moventur, nec suo nisu studiis insistunt, sed formandos se tantummodo præstant, non similiter fatigantur. Præterea secundum aliam ætatis illius facilitatem, velut simplicius docentes sequuntur, nec quæ jam egerint, metiuntur. Abest illis etiam adhuc laboris judicium. Porro, ut frequenter experti sumus, minus afficit sensus fatigatio, quam cogitatio.

3. Sed ne temporis quidem unquam plus erit; quia his ætatibus omnis in audiendo profectus est. Cum ad stylum secedet, cùm generabit ipse aliquid atque componet, tum inchoare hæc studia vel non vacabit, vel non libebit. Ergo cum grammaticus totum diem occupare non possit, nec debeat, ne discentis animum tædio avertat; quibus potius studiis hæc temporum velut (1) subsidia donabimus? Nam nec ego consumi studentem in his artibus volo; nec (2) moduletur, ut musicis *modis* cantica excipiat, nec utique ad minutissima usque geometriæ opera descendat. Non

(1) *Temporum subsidia*, sunt quædam tempora, quæ a labore vacua in futurum aliquem usum velut asservantur. Alii legunt *subseciva* aut *succisiva*. Sic autem dicuntur tempora, quæ privatis vel publicis negotiis supersunt, atque ex iis subripiuntur, et quasi *subsecantur*, aut *succiduntur*. *Succisiva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior.* Cic. 1. de leg.

(2) Nec ita peritus sit canendi, ut cantiones musicis modis ipse donet.

comœdum in pronuntiando, nec saltatorem in gestu facio : quæ si omnia exigerem, (1) suppeditabat tamen tempus. Longa est enim, quæ discit, ætas ; et ego non de tardis ingeniis loquor. Denique cur in his omnibus, quæ discenda oratori futuro puto, eminuit Plato ? qui non contentus disciplinis, quas præstare poterant Athenæ, non Pythagoreorum, ad quos in Italiam navigaverat, Ægypti quoque sacerdotes adiit, atque eorum arcana perdidicit.

Difficultatis patrocinia prætexímus segnitiæ. Neque enim nobis operis amor est ; nec, quia sit honesta, atque pulcherrima rerum eloquentia, petitur ipsa ; sed ad vilem usum et sordidum lucrum accingimur. Dicant sine his in foro multi, et acquirant, dum sit locupletior aliquis sordidæ mercis negotiator, et plus voci suæ debeat præco : ne velim quidem lectorem dari mihi, quid studia referant, computaturum. Qui vero imaginem ipsam eloquentiæ divina quadam mente conceperit, quique illam (ut ait non ignobilis (2) tragicus) reginam rerum orationem ponet ante oculos, fructumque non ex stipe (3) *advocationum*, sed ex animo suo, et contemplatione ac scientia petet, perpetuum illum,

(1) Suppeteret tempus.

(2) Eurip. in Hecuba vers. 816. Πειθὼ δὲ τὴν τύραννον ἀνθρώποις μόνην. *Suadelam vero reginam inter homines solam.*

(3) Ex mercede causarum quam recipiebant advocati a clientibus.

nec fortunæ subjectum, facile persuadebit sibi, ut tempora, quæ spectaculis, campo, tesseris, otiosis denique sermonibus, ne dicam somno, et conviviorum mora conterunt, geometræ potius ac musico impendat. Quanto plus delectationis habiturus, quam ex illis ineruditis voluptatibus? Dedit enim hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis juvarent. Sed nos hæc ipsa dulcedo longius duxit. Hactenus ergo de studiis, quibus, antequam majora capiat, puer instituendus est: proximus liber velut novum sumet exordium, et ad rhetoris officia transibit.

MARCI FABII
QUINTILIANI
DE
INSTITUTIONE
ORATORIA
LIBER II.

CAPUT I.

Quando rhetori sit tradendus puer.

Tenuit consuetudo, quæ quotidie magis invalescit, ut præceptoribus eloquentiæ, latinis quidem semper, sed etiam græcis, interim discipuli serius, quam ratio postulat, traderentur. Ejus rei duplex est causa; quod et rhetores utique nostri suas partes omiserunt, et grammatici alienas occupaverunt. Nam et illi (1) declamare modo, et scientiam declamandi ac facultatem tradere, officii sui ducunt, idque intra *deliberativas judiciales*que materias; nam cætera, ut professione sua mi-

(1) Fictas causas exercendi gratia agere, *Mosel*.

nora, despiciunt : et hi non satis credunt excepisse, quæ relicta erant (quo nomine gratia quoque his est habenda) sed ad *prosopopœias* usque, et ad *suasorias*, in quibus onus dicendi vel maximum est, irrumpunt. Hinc ergo accidit, ut quæ alterius artis prima erant opera, facta sint alterius novissima ; et ætas, altioribus jam disciplinis debita, in schola minore subsideat, ac *rhetoricen* apud grammaticos exerceat. Ita, quod est maxime ridiculum, non ante ad declamandi magistrum mittendus videtur puer, quam declamare jam sciat. Nos suum cuique professioni modum demus.

Et grammatice (quam in latinum transferentes, *litteraturam* vocaverunt) fines suos norit, præsertim tantum ab hac appellationis suæ paupertate, intra quam primi illi constitêre, provecta. Nam tenuis a fonte, assumptis poëtarum historicorumque viribus, pleno jam satis alveo fluit ; cum, præter rationem recte loquendi, non parum alioqui copiosam, prope omnium maximarum artium scientiam amplexa sit ; et *rhetorice*, cui nomen vis eloquendi dedit, officia sua non detrectet, nec occupari gaudeat pertinentem ad se laborem ; quæ, dum opere cedit, jam pene possessione depulsa est. Nec inficiabor ex iis aliquem, qui *grammaticen* profitentur, eousque scientiæ progredi posse, ut ad hæc quoque tradenda sufficiat : sed, cum id aget, rhetoris officio fungetur, non suo.

Nos porro quærimus, quando iis, quæ *rhetorice* præcipit, percipiendis puer maturus esse videatur. In quo quidem non id est æstimandum, cujus quisque sit ætatis; sed quantum in studiis jam effecerit. Et, ne diutius disseram, quando sit rhetori tradendus, sic optime finiri credo, cum poterit. Sed hoc ipsum ex superiore pendet quæstione. Nam, si *grammatices* munus usque ad *suasorias* (quæ sunt apud rhetorem materiæ inter rudimenta dicendi) prorogatur, tardius rhetore opus est. Si rhetor prima operis sui officia non recusat, a *narrationibus* statim, et laudandi vituperandique opusculis cura ejus desideratur. An ignoramus antiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exercitationis, ut *theses* dicerent, et *communes locos*; et cætera citra complexum rerum personarumque, quibus veræ fictæque controversiæ continentur? Ex quo palam est, quam turpiter deserat eam partem *rhetorices* institutio, quam et primam habuit, et diu solam. Quid autem est in iis, de quibus supra dixi, quod non cum in alia, quæ sunt rhetorum propria, tum certe in illud *judiciale causæ* genus incidat? An non in foro narrandum est? qua (1) in parte nescio an (2) sit hoc vel plurimum. Non laus ac vituperatio cer-

(1) Intelligit genus judiciale, in quo præcipua pars narratio; aut in narratione præcipue consistere rhetoricum artificium.

(2) Subauditur, *non nescio an non sit*: quod apud Latinos valde usitatum et elegans.

taminibus illis frequenter inseritur? Non *communes loci*, sive qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone compositos, seu quibus quæstiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio; ut, *sit-ne parvis argumentis credendum*, et *pro testibus*, et *in testes*: et in mediis litium medullis versantur? Arma sunt hæc quodammodo præparanda semper, ut his, cum res poscet, utaris. Quæ qui pertinere ad oratorem non putabit, is ne statuam quidem inchoari credat, cum ejus membra (1) fundentur. Neque hanc (ut aliqui putabunt) festinationem meam sic quisquam calumnietur, tanquam eum qui sit rhetori traditus, abducendum protinus a grammaticis putem. Dabuntur illis tum quoque tempora sua; neque erit verendum, ne binis præceptoribus oneretur puer. Non enim crescet, sed dividetur, qui sub uno miscebatur, labor; et erit sui quisque operis magister utilior. Quod adhuc obtinent Græci, a Latinis omissum est, et fieri videtur excusate; quia sunt qui labori isti successerunt.

CAPUT II.

De moribus et officiis præceptoris.

Ergo cum ad eas in studiis vires pervenerit puer, ut quæ prima esse præcepta

(1) De statua metallica loquitur: quod opus fusorium est, non sculptile. *Mosel.*

rhetorum diximus, mente consequi possit, tradendus ejus artis magistris erit. Quorum in primis inspici mores oportebit. Quod ego non idcirco potissimum in hac parte tractare sum aggressus, quia non in cæteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore (*cap.* 1 *et* 2); sed quod magis necessariam ejus rei mentionem facit ætas ipsa discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos præceptores transferuntur, et apud eos juvenes etiam facti perseverant; ideoque major adhibenda tum cura est, ut et teneriores annos ab injuria sanctitas docentis custodiat, et ferociores a licentia gravitas deterreat. Neque vero satis est summam præstare abstinentiam, nisi disciplinæ severitate convenientium quoque ad se mores adstrinxerit. Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi liberi traduntur, existimet. Ipse nec habeat vitia, nec ferat. Non austeritas ejus tristis, non dissoluta sit comitas; ne inde odium, hinc contemptus oriatur. Plurimus ei de honesto ac bono sit sermo. Nam quo sæpius monuerit, hoc rarius castigabit. Minime iracundus; nec tamen eorum, quæ emendanda erunt, dissimulator; simplex in docendo, patiens laboris, assiduus potius, quam immodicus. Interrogantibus libenter respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In lau-

dandis discipulorum dictionibus nec (1) malignus, nec effusus; quia res altera tædium laboris, altera securitatem parit. In emendando quæ corrigenda erunt, non acerbus, minimeque contumeliosus; nam id quidem multos a proposito studendi fugat, quod quidam sic objurgant, quasi oderint. Ipse aliquid, imo multa quotidie dicat, quæ secum audita referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen *viva illa*, ut dicitur, *vox* alit plenius, præcipueque ejus præceptoris, quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et verentur. Vix autem dici potest, quanto libentius imitemur eos quibus favemus. Minime vero permittenda pueris, ut fit apud plerosque, assurgendi exultandique in laudando licentia: quin etiam juvenum modicum esse, cum audient, testimonium debet. Ita fiet, ut ex judicio præceptoris discipulus pendeat, atque id se dixisse recte, quod ab eo probabitur, credat. Illa vero vitiosissima, quæ jam humanitas vocatur, invicem qualiacunque laudandi; cum est indecora et theatralis, et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Supervacua enim videntur cura ac labor, parata, quidquid effuderint, laude. Vultum igitur præceptoris intueri, tam qui audiunt, debent, quam ipse qui dicit.

(1) Nimis parcus *maligno* opponitur *benignus*, id est, liberalis.

Ita

Ita enim probanda atque improbanda discernent : (1) sic stylo facultas continget, auditione judicium. At nunc proni atque succincti ad omnem clausulam non exsurgunt modo, verum etiam excurrunt, et cum indecora exultatione conclamant. Id (2) mutuum est, et ibi *declamationis* fortuna. Hinc tumor et vana de se persuasio, usque adeo, ut illo condiscipulorum tumultu inflati, si parum a præceptore laudentur ipsi de illo male sentiant. Sed se quoque (3) præceptores intente ac modeste audiri velint. Non enim judicio discipulorum dicere debet magister; sed discipuli, magistri. Quin, si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat quæ quisque, et quomodo laudet; et placere, quæ bene dicet, non suo magis quam eorum nomine delectetur, qui recte judicabunt.

Pueros adolescentibus sedere permixtos, non placet mihi. Nam etiamsi vir talis, qualem esse oportet studiis moribusque præpositum, modestam habere potest etiam juventutem, tamen vel infirmitas a robustioribus separanda est; et carendum non solum crimine turpitudinis, verum

(1) Sic scribendo, facilitatem comparabunt; audiendo quid præceptor de discipulorum scriptionibus sentiat, judicandi vim.

(2) Has laudes sibi invicem ac mutuo reddunt : et in his laudibus consistit omnis declamationum fortuna ac successus.

(3) Solebant adolescentes in schola laudare effusius non solum condiscipulos, sed ipsos etiam præceptores. Hoc quoque improbat Fabius.

etiam suspicione. Hæc notanda breviter existimavi. Nam ut absit ab ultimis vitiis ipse præceptor, ac schola, ne præcipiendum quidem credo. Ac, si quis est qui flagitia manifesta in deligendo filii præceptore non evitet, jam hinc sciat cætera quoque, quæ ad utilitatem juventutis componere conamur, esse sibi, hac parte omissa, supervacua.

CAPUT III.

An protinus præceptore optimo sit utendum.

NE illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putaverunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt, sed apud minores aliquandiu detinent; tanquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas præceptoris, cum ad intellectum atque imitationem facilior, tum ad suscipiendas elementorum molestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum, ut ostendam, quanto sit melius optimis imbui, quantaque in eluendis, quæ semel insederint, vitiis, difficultas consequatur; cum geminatum onus succedentes premat, et quidem dedocendi gravius, ac prius, quam docendi. Propter quod Timotheum clarum in arte tibiarum, ferunt duplices ab iis, quos alius instituisset, solitum exigere mercedes, quam si rudes traderentur.

Error tamen est in re duplex. Unus, quod interim sufficere illos minores existimant; et, bono sane (1) stomacho, contenti sunt. Quæ quanquam et ipsa reprehensione digna securitas, tamen esset utcunque tolerabilis, si ejusmodi præceptores minus docerent, non pejus. Alter, ille etiam frequentior, quod eos, qui ampliorem dicendi facultatem sunt consecuti, non putant ad minora descendere; idque interim fieri, quia fastidiant præstare hanc inferioribus curam; interim, quia omnino non possint. Ego porro eum, qui nolit, in numero præcipientium non habeo: posse autem maxime, si velit optimum quemque contendo. Primum, quod eum, qui eloquentia cæteris præstet, illa quoque, per quæ ad eloquentiam pervenitur, diligentissime percepisse credibile est: deinde, quia plurimum in præcipiendo valet (2) ratio, quæ doctissimo cuique planissima est: postremo, quia nemo sic in majoribus eminet, ut eum minora deficiant. Nisi forte Jovem quidem Phidias optime fecit, illa autem, quæ in ornamentum operis ejus accedunt, alius melius elaborasset: aut orator loqui nesciet: aut leviores morbos curare non poterit medicus præstantissi-

(1) Metaphora est a cibis ducta. Nam quemadmodum qui optimo sunt stomacho, delectum ciborum non habent; contra, qui malum, *Eustomacha* quærunt et concoctu facilia: ita quoque parentes filiorum ingenio freti, delectum præceptorum non habent. *Turn.* Forte hic aliquid mendi subest.

(2) Methodus, certus ordo ac modus docendi.

mus. Quid ergo ? non est quædam eloquentia major, quam ut eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit ? Ego vero confiteor : sed hunc disertum præceptorem, prudentem quoque, et non ignarum docendi, esse opportebit, summittentem se ad mensuram discentis : ut velocissimus quisque, si forte iter cum parvulo faciat, det manum, et gradum suum minuat, nec procedat ultra quam comes possit.

Quid ? si plerumque accidit, ut faciliora sint ad intelligendum, et lucidiora multo, quæ a doctissimo quoque dicuntur. Nam et prima est eloquentiæ virtus, perspicuitas, et quo quisque ingenio minus valet, hoc se magis attollere et dilatare conatur ; ut statura breves, in digitos eriguntur, et plura infirmi minantur.(1) Nam tumidos, et corruptos, et tinnulos, et quocunque alio cacozeliæ genere peccantes, certum habeo, non virium, sed infirmitatis vitio laborare ; ut corpora non robore sed valetudine inflantur : et recto itinere (2) lapsi, plerumque divertunt.

(1) Carpit eos, qui dum virtutem aliquam nimis affectant, in vitium ei virtuti vicinum incidunt : quod dicitur *Cacozelia*, id est vitiosa affectatio. *Tumidos*, qui sublimitatem ; *corruptos*, qui sententiarum acumen et elegantiam ; *tinnulos*, qui compositionis numerum et concinnitatem nimis ambitiose sectantur.

(2) Obscurior hic locus, nec forte mendo caret. Deberet in hoc secundo exemplo occurrere vitium aliquod sub imagine virtutis latens, ut et in primo. Nam quando corpora inflantur, videri possit id signum esse virium, sed ab infirmitate et vitio nascitur. Ita qui divertunt a

Erit ergo obscurior etiam, quo quisque deterior.

Non excidit mihi, scripsisse me in libro priore, cum (*cap.* 2, *pag.* 31.) potiorem in scholis eruditionem esse, quam domi, dicerem; libentius se prima studia tenerosque profectus ad imitationem condiscipulorum, quæ facilior esset, erigere: quod a quibusdam sic accipi potest, tanquam hæc, quam nunc tueor, sententia priori diversa sit. Id a me procul aberit: namque ea causa vel maxima est, cur optimo cuique præceptori sit tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque melius instituti, aut dicent quod inutile non sit imitari; aut, si quid erraverint, statim corrigentur: at indoctus ille et probabit fortasse vitiosa, et placere audientibus judicio suo coget. Sit ergo tam eloquentia, quam moribus præstantissimus, qui ad Phœnicis Homerici (1) exemplum dicere ac facere doceat.

recto itinere, videri possunt diverticula quærere amœnitatis aut compendii causa: at id plerumque faciunt, quia *lapsi* sunt, id est, quia a recto itinere aberrarunt, vel præ lassitudine: quidam enim legunt, *lassi*.

(1) Lib. 9. Iliad, 443.

CAPUT IV.

QUÆ DEBEANT ESSE PRIMÆ APUD RHETOREM EXERCITATIONES.

I. Historicæ narrationes. (Fæcunditas laudanda in adolescentibus. — In emendandis eorum scriptis, ne sit nimia severitas. — Assuescant scribere quàm poterunt accuratissime.) II. Confirmatio et refutatio Narrationum. III. Laus et vituperatio hominum. IV. Communes loci, et Theses. — Damnat eos qui communes locos domi scriptos in promptu habent, ut iis data occasione utantur. V. Legum laus et vituperatio.

HINC jam, quas primas in docendo partes rhetorum putem, tradere incipiam; dilata parumper illa, quæ sola vulgo vocatur, arte *Rhetorica*. Ac mihi opportunus maxime videtur ingressus ab eo, cujus aliquid simile apud grammaticos puer didicerit. Et, quia *narrationum*, excepta qua in *causis* utimur, tres accipimus species; fabulam, quæ versatur in tragœdiis atque carminibus, non a veritate modo, sed etiam a forma veritatis remotam; argumentum, quod falsum, sed vero simile comœdiæ fingunt; historiam, in qua est gestæ rei expositio; grammaticis autem poëticas dedimus; apud rhetorem (1) initium sit historia, tanto robustior, quanto verior. Sed narrandi quidem quæ nobis optima

(1) Lib. 1, cap. 4, pag. 53.

ratio videatur, demonstrabimus, cum de *judiciali* parte dicemus. Interim admonere illud satis est, (1) ut sit ea neque arida prorsus atque jejuna; (nam quid opus erat tantum studiis laborem impendere, si res nudas atque inornatas indicare satis videretur?) neque rursus sinuosa et accersitis descriptionibus, in quas plerique imitatione poëticæ licentiæ ducuntur, lasciva. Vitium utrumque: pejus tamen illud, quod ex inopia, quam quod ex copia venit. Nam in pueris oratio perfecta nec exigi, nec sperari potest: melior autem est indoles læta, generosique conatus, et vel plura justo concipiens interim spiritus. Nec unquam me in his discentis annis offendat, si quid superfuerit. Quin ipsis doctoribus hoc esse curæ velim, ut teneras adhuc mentes more nutricum mollius alant, et satiari veluti quodam jucundioris disciplinæ lacte patiantur. Erit illud plenius interim corpus, quod mox adulta ætas adstringat. Hinc spes roboris. Maciem namque et infirmitatem in posterum minari solet protinus omnibus membris expressus infans. Audeat hæc ætas plura, et inveniat, et inventis gaudeat, sint licet illa non satis interim sicca et severa. *Facile remedium est ubertatis, sterilia nullo labore vincuntur.* Illa mihi in pueris natura minimum spei dabit, in qua ingenium judicio præsumitur. Materiam esse primum volo vel

(1) Lib 4, cap. 2.

abundantiorem, atque ultra quam oporteat, fusam. Multum inde decoquent anni, multum ratio limabit, aliquid velut usu ipso deteretur; sit modo unde excidi possit, et quod exsculpi: erit autem, si non ab initio tenuem nimium laminam duxerimus, et quam cælatura altior rumpat. Quod me de his ætatibus sentire nemo mirabitur, qui apud Ciceronem legerit (1): *Volo enim se efferat in adolescente fœcunditas*. Quapropter in primis evitandus, et in pueris præcipue, magister aridus, non minus, quam teneris adhuc plantis siccum et sine humore ullo solum. Inde fiunt humiles statim, et velut terram spectantes, qui nihil supra quotidianum sermonem attollere audeant. Macies illis pro sanitate, et judicii loco infirmitas est; et, dum satis putant vitio carere, in id ipsum incidunt vitium, quod virtutibus carent. Quare mihi ne maturitas quidem ipsa festinet, nec musta in lacu statim austera sint: sic et annos ferent, et vetustate proficient.

Ne illud quidem, quod admoneamus, indignum est; ingenia puerorum nimia interim emendationis severitate deficere. Nam et desperant, et dolent, et novissime oderunt; et, quod maxime nocet, dum omnia timent, nihil conantur. Quod etiam rusticis notum est (2), qui frondibus

(1) 2. de Orat. 88.
(2) 2. Georg. 362. etc.

teneris non putant adhibendam esse falcem, quia reformidare ferrum videntur, et cicatricem nondum pati posse. Jucundus ergo tum maxime debet esse præceptor, ut remedia, quæ alioqui natura sunt aspera, molli manu leniantur; laudare aliqua, ferre quædam, mutare etiam, reddita cur id fiat ratione; illuminare, interponendo aliquid sui. Nonnunquam hoc quoque erit utile, totas ipsum dictare (1) materias, quas et imitetur puer, et interim tanquam suas amet. At si tam negligens ei stylus fuerit, ut emendationem non recipiat, expertus sum prodesse, quoties eamdem materiam rursus a me (2) tractatam scribere de integro juberem; posse enim eum adhuc melius, quatenus nullo magis studia, quam spe gaudent. Aliter autem alia ætas emendanda est, et pro modo virium exigendum, et corrigendum opus. Solebam ego dicere pueris, aliquid ausis licentius aut lætius, *laudare illud me adhuc, venturum tempus, quo idem non permitterem*: ita et ingenio gaudebant, et judicio non fallebantur.

Sed ut eo revertar, unde sum egressus; *Narrationes* stylo componi, quanta maxima possit adhibita diligentia, volo. Nam ut primo, cum sermo instituitur, dicere quæ audierint, utile est pueris ad loquendi facultatem, ideoque et retro agere *expo-*

(1) A se emendatas, et maxima parte compositas.
(2) Fusius explicatam. Addebam *posse eum adhuc melius* scribere.

sitionem, et a media in utramque partem discurrere sane merito cogantur; sed ad præceptoris (1) gremium, et dum aliud non possunt, et dum res ac verba connectere incipiunt, ut protinus memoriam firment; ita, cùm jam formam rectæ atque emendatæ orationis accipient, extemporalis garrulitas, nec exspectata cogitatio et vix surgendi mora, circulatoriæ vere jactationis est. Hinc parentum imperitorum inane gaudium, ipsis vero contemptus operis, et inverecunda frons, et consuetudo pessime dicendi, et (2) malorum exercitatio, et, quæ magnos quoque profectus frequenter perdidit, arrogans de se persuasio innascitur. Erit suum parandæ facultati tempus, nec a nobis negligenter locus iste transibitur. Interim satis est (3), si puer omni cura, et summo, quantum ætas illa capit, labore aliquid probabile scripserit; in hoc assuescat, hujus rei naturam sibi faciat. Ille demum in id quod quærimus, aut ei proximum poterit evadere, qui ante discet recte dicere, quam cito.

II. *Narrationibus* non inutiliter subjungitur opus destruendi confirmandique eas, quod ἀνασκευὴ καὶ κατασκευὴ vocatur. Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri potest, verum etiam in ipsis annalium monumentis; ut, si quæratur,

(1) Dum adhuc pueri sunt.
(2) Exercitatio in rebus malis.
(3) Lib. 10, cap. 7.

an sit credibile super caput Valerii pugnantis sedisse corvum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque alis everberaret, sit in utramque partem ingens ad dicendum materia; ut de serpente, quo Scipio traditur genitus; et lupa Romuli; et Ægeria Numæ. Nam græcis historiis plerumque poëticæ similis est licentia. Sæpe etiam quæri solet de tempore, de loco quò gesta r:: dicitur. Nonnunquam de persona quoque, sicut Livius frequentissime dubitat, et alii ab aliis historici dissentiunt.

III. Inde paulatim ad majora tendere incipiet, laudare claros viros, et vituperare improbos: quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici variaque materia, et animus contemplatione recti pravique formatur, et multa inde cognitio rerum venit; exemplisque, quæ sunt in omni genere *causarum* potentissima, jam tum instruitur, cum res poscet, usurus. Hinc illa quoque exercitatio subit *comparationis*, uter melior, uterve deterior; quæ quanquam versatur in ratione simili, tamen et duplicat materiam, et virtutum vitiorumque non tantum naturam, sed etiam modum tractat. Verum de ordine laudis, contraque, quoniam tertia hæc *rhetorices* pars est, præcipiemus suo tempore (1).

IV. *Et communes loci* (de iis loquor, quibus citra personas in ipsa vitia moris est

(1) Lib. 3, cap. 7.

perorare, ut in adulterum, aleatorem, petulantem) ex mediis sunt judiciis, et, si reum adjicias, accusationes: quanquam hi quoque ab illo generali tractatu ad quasdam deduci species solent,, ut, si ponatur adulter cæcus, aleator pauper, petulans senex. Habent autem nonnunquam etiam defensionem. Nam et pro luxuria, et pro amore dicimus, et leno interim parasitusque defenditur: sic ut non homini patrocinemur, sed crimini.

Theses autem, quæ sumuntur ex rerum comparatione, ut *rustica-ne vita, an urbana potior? jurisperiti, an militaris viri laus major?* mire sunt ad exercitationem dicendi speciosæ atque uberes; quæ vel ad suadendi officium, vel etiam ad judicium disceptationemque juvant plurimum. Nam posterior ex prædictis locus, in *causa* Murænæ (1) copiosissime a Cicerone tractatur. Sunt et illæ pene totæ ad *deliberativum* pertinentes genus, *ducenda-ne uxor, petendi-ne magistratus?* Namque hæ, personis modo adjectis, *suasoriæ* erunt. Solebant præceptores mei, neque inutili, et nobis etiam jucundo genere exercitationis, præparare nos *conjecturalibus causis*, cum quærere atque exsequi juberint, *cur armata apud Lacedæmonios Venus?* et *quid* ita *crederetur Cupido puer, ac volucer, et sagittis ac face armatus?* et similia, in quibus scrutabamur voluntatem, cujus in controversiis fre-

(1) N. 19, etc.

quens quæstio est : quod genus *chriæ* videri potest.

Nam *locos* quidem, quales sunt de testibus, *semper-ne his credendum*? et de argumentis, *an habenda etiam parvis fides*? adeo manifestum est ad forenses *actiones* pertinere, ut quidam, nec ignobiles in officiis civilibus, scriptos eos, memoriæque diligentissime mandatos in promptu habuerint; ut, quoties esset occasio, extemporales eorum dictiones his velut (1) *emblematis* exornarentur. Quo quidem (nec enim ejus rei judicium differre sustineo) summam videbantur mihi infirmitatem de se confiteri. Nam quid hi possint in *causis*, quarum varia ac nova semper est facies, proprium invenire, quomodo propositis ex parte diversa respondere, *altercationibus* velociter occurrere, testem rogare; qui etiam in iis, quæ sunt communia, et in plurimis *causis* tractantur, vulgatissimos sensus verbis nisi tanto ante præparatis prosequi nequeant? Necesse (2) est his, cum eadem judiciis pluribus dicunt, aut fastidium moveant, velut frigidi et repositi cibi; aut pudorem deprehensa toties audientium memoria infelix supellex;

(1) *Emblema*, insertum quid et applicitum alteri significat. Ita apud Ciceronem *emblemata* dicuntur ornamenta quædam vasis aureis et argenteis inserta, quæ, cum libitum erat, eximi poterant.

(1) *Necesse est his*, oratoribus scilicet, *cum dicunt eadem in pluribus judiciis*, ut eadem illa sæpius repetita, *aut velut frigidi et repositi cibi moveant fastidium* audientibus, *aut velut infelix supellex deprehensa toties per memoriam audientium* moveant *pudorem* ipsis oratoribus.

quæ, sicut apud pauperes ambitiosos, pluribus et diversis officiis conteratur; cum eo (1) quidem, quod vix ullus est tam *communis locus*, qui possit cohærere cum *causa*, nisi aliquo propriæ quæstionis vinculo copulatus; appareatque eum non tam insertum, quam applicitum; vel quod dissimilis est cæteris, vel quod plerumque assumi etiam parum apte solet, non quia desideratur, sed quia paratus est: ut quidam *sententiarum* gratia verbosissimos *locos* arcessunt, cum ex *locis* debeat nasci *sententia*. Ita sunt autem speciosa hæc et utilia, si oriuntur ex *causa*. Cæterum quamlibet pulchra locutio, nisi ad victoriam tendit, utique supervacua: sed interim etiam contraria est. Verum hactenus evagari satis fuerit.

V. *Legum laus* et *vituperatio* jam majores, ac prope summis operibus suffecturas vires desiderant.

His fere veteres facultatem dicendi exercuerunt, assumpta tamen a dialecticis argumentandi ratione. Nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Græcos dicere, circa Demetrium Phalerea institutum fere constat. An ab ipso id genus exercitationis sit inventum (ut alio quoque libro sum confessus) parum comperi: sed ne ii quidem qui hoc fortissime affirmant, ullo satis idoneo auctore nituntur. Latinos vero dicendi præcepto-

(1) Præterquam quod.

res extremis L. Crassi temporibus cœpisse, (1) Cicero auctor est ; quorum insignis maxime Plotius fuit.

CAPUT V.

De lectione Oratorum et Historicorum apud Rhetorem.

I. Rhetor discipulos suos historiæ et orationum lectione instruat. II. In Id prœsertim incumbat, ut virtutes demonstret, aliquando etiam vitia. III. Legat iis interdum vitiosas orationes. IV. Frequenter eos interroget. V. Ejusmodi exercitationem plus omnibus præceptis prodesse.

I. Sed de ratione declamandi post paulo : interim, quia prima *rhetorices* rudimenta tractamus, non omittendum videtur id quoque, ut moneam quantum sit collaturus ad profectum discentium rhetor, si, quemadmodum a grammaticis exigitur poëtarum enarratio, ita ipse quoque historiæ, atque etiam magis orationum lectione susceptos a se discipulos instruxerit : quod nos in paucis, quorum id ætas exigebat, et parentes utile esse crediderant, servavimus. Cæterum sentientibus jam tum optima, duæ res impedimento fuerunt ; quod et longa consuetudo aliter docendi fecerat legem ; et robusti fere juvenes, ne hunc laborem desiderantes,

(1) L. 3, de Orat. n. 93. Vide locum Ciceronis de Plotio, quem citat Suetonius lib. de claris Rhetoribus, n. 2.

exemplum (1) nostrum sequebantur. Nec tamen etiam si quid novi vel sero invenissem, præcipere in posterum puderet. Nunc vero scio id fieri apud Græcos, sed magis per adjutores; quia non videntur tempora suffectura, si legentibus singulis præire semper ipsi velint.

II. Et hercle *prælectio*, quæ in hoc adhibetur, ut facile atque distincte pueri scripta oculis sequantur, etiam illa quæ vim cujusque verbi, si quod minus usitatum incidat, docet, multum infra rhetoris officium existimanda est. At demonstrare virtutes, vel, siquando ita incidat, vitia, id professionis ejus atque promissi, qui se magistrum eloquentiæ pollicetur, maxime proprium est; eo quidem validius, quod non utique hunc laborem docentium postulo, ut ad gremium (2) revocatis, cujus quisque eorum velit, libri lectione deserviant. Nam mihi cum facilius, tum etiam multo magis videtur utile, facto silentio unum aliquem (quod ipsum imperari per vices optimum est) constituere lectorem, ut protinus pronunciationi quoque assuescant; tum exposita

(1) Non legebant in schola historicos et oratores, unde exempla scribendi peterent; sed proposita a nobis exempla sequebantur. Paulo inferius: *An vero declamabit quidem præceptor, ut sit exemplo suis auditoribus: non plus contulerint lecti Cicero ac Demosthenes?*

(2) Non id exigo a docentibus, ut, tanquam si pueros instituant qui adhuc velut in gremio præceptoris versentur, quem quisque eorum velit librum explicent: quod fortasse tunc in usu erat privatim pueros docentibus.

causa, in quam scripta legetur oratio, (nam sic clarius, quæ dicentur, intelligi poterunt) nihil otiosum pati, quodque in *inventione*, quodque in *elocutione* adnotandum erit; quæ in *proœmio* conciliandi judicis ratio; quæ narrandi lux, brevitas, fides; quod aliquando consilium, et quam occulta calliditas. Namque ea sola in hoc ars est, quæ intelligi nisi ab artifice non possit. Quanta deinceps in dividendo prudentia, quam subtilis et crebra argumentatio; quibus viribus inspiret, qua jucunditate permulceat; quanta in maledictis asperitas, in jocis urbanitas; ut denique dominetur in affectibus, atque in pectora irrumpat, animumque judicum similem iis quæ dicit, efficiat. Tum in ratione eloquendi, quod verbum proprium, ornatum, sublime; ubi amplificatio laudanda, quæ virtus ei contraria; quid speciose *translatum*, quæ figura verborum, quæ lenis et quadrata, virilis tamen compositio.

III. Ne id quidem inutile, etiam corruptas aliquando et vitiosas orationes, quas tamen plerique judiciorum pravitate mirantur, legi palam pueris, ostendique in his, quam multa impropria, obscura, tumida, humilia, sordida, lasciva, effeminata sint: quæ non laudantur modo a plerisque, sed (quod pejus est) propter hoc ipsum, quod sunt prava, laudantur. Nam sermo rectus, et secundum naturam enunciatus, nihil habere ex ingenio videtur: illa vero, quæ

utcunque deflexa sunt, tanquam exquisitiora miramur; non aliter quam distortis, et quocunque modo prodigiosis corporibus apud quosdam majus est pretium, quam iis, quæ nihil ex communis habitus bonis perdiderunt; atque etiam qui specie capiuntur, vulsis, levatisque, et inustas comas acu comentibus, et non suo colore nitidis, plus esse formæ putant quam possit tribuere incorrupta natura: ut pulchritudo corporis venire videatur ex malis moribus.

IV. Nec solum hæc ipse debebit docere præceptor, sed frequenter interrogare et judicium discipulorum experiri. Sic audientibus securitas aberit, nec quæ dicentur, perfluent aures; simulque ad id perducentur, quod ex hoc quæritur, ut inveniant, et ipsi intelligant. Nam quid aliud agimus docendo eos, quam ne semper docendi sint? Hoc diligentiæ genus ausim dicere plus collaturum discentibus quam omnes omnium artes, quæ juvant sine dubio multum, sed latiore quadam comprehensione. Per omnes quidem species rerum quotidie pene nascentium ire quî possunt? Sicut de re militari quanquam sunt tradita quædam præcepta communia; magis tamen proderit scire, qua ducum quisque ratione, in quali loco, tempore, sit usus sapienter, aut contra. Nam in omnibus fere minus valent præcepta, quam experimenta. An vero declamabit quidem præceptor, ut sit exemplo suis auditoribus:

non plus contulerint lecti Cicero ac Demosthenes? Corrigetur palam, si quid in declamando discipulus erraverit: non potentius erit emendare (1) orationem? quin imo etiam jucundius. Aliena enim vitia quisque reprehendi mavult, quam sua. Nec deerant plura, quæ dicerem; sed neminem hæc utilitas fugit: atque utinam tam non pigeat facere istud, quam non displicebit.

CAPUT VI.

QUI PRIMI SCRIPTORES LEGENDI.

I. Legendos statim et semper optimos auctores. II. Cavendum ne pueri vel antiquioribus, vel recentioribus nimium se dedant.

I. QUOD si potuerit obtineri, non ita difficilis supererit quæstio, qui legendi sint incipientibus. Nam quidam illos minores, quia facilior eorum intellectus videbatur, probaverunt; alii floridius genus, ut ad alenda primarum ætatum ingenia magis accommodatum. Ego optimos quidem, et statim, et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque, et maxime expositum velim; ut Livium a pueris magis quam Sallustium; et (2) hic historiæ majoris

(1) Paulo ante præcepit, ut corruptæ aliquando et vitiosæ orationes in schola legerentur. Eas nunc emendari præcipit.

(2) Livium intellige: neque enim apud Fabium *hic* ad ultimum membrum semper refertur.

est auctor: ad quem tamen intelligendum jam profectu opus sit. Cicero, ut mihi quidem videtur, et jucundus incipientibus quoque, et apertus est satis; nec prodesse tantum, sed etiam amari potest, tum (quemadmodum (1) Livius præcipit) ut quisque erit Ciceroni simillimus.

II. Duo autem genera maxime cavenda pueris puto. Unum, ne quis eos, antiquitatis nimius admirator, in Gracchorum, Catonisque, et aliorum similium lectione durescere velit. Fient enim horridi atque jejuni. Nam neque vim eorum adhuc intellectu consequentur; et *elocutione*, quæ tum sine dubio erat optima, sed nostris temporibus aliena, contenti, quod est pessimum, similes sibi magnis viris videbuntur.

Alterum, quod huic diversum est, ne recentis hujus lasciviæ flosculis capti, voluptate quadam prava deleniantur, ut prædulce illud genus, et puerilibus ingeniis hoc gratius, quo propius est, adament. Firmis autem judiciis, jamque extra periculum positis, suaserim et antiquos legere, ex quibus si assumatur solida ac virilis ingenii vis, deterso rudis seculi squalore, tum noster hic cultus clarius enitescet; et novos, quibus et ipsis multa virtus adest. Nec enim nos tarditatis natura damnavit; sed dicendi mutavimus genus, et ultra nobis, quam

(1) In epistola ad filium: cujus mentio fit; lib. 10, cap. 1, utinam extaret.

oportebat, indulsimus : ita non tam ingenio illi nos superaverunt, quam proposito. Multa ergo oportebit eligere : sed curandum erit, ne iis, quibus permixta sunt, inquinentur. Quosdam vero etiam, quos totos imitari oporteat, et fuisse nuper, et nunc esse (1) quidem libenter non concesserim modo, verum etiam contenderim ? Sed hi qui sint, non cujusque est pronunciare. Tutius circa priores vel erratur ; ideoque hanc novorum distuli lectionem, ne imitatio judicium antecederet.

CAPUT VII.

Quales materias discipulis dare ad scribendum Rhetor debeat.

Fuit etiam in hoc diversum præcipientium propositum, quod eorum quidam materias, quas discipulis ad dicendum dabant, non contenti divisione dirigere, latius dicendo persequebantur ; nec solum probationibus implebant, sed etiam affectibus. Alii, cum primas modo lineas duxissent, post *declamationes*, quod omisisset quisque, tractabant ; quosdam vero locos, non minore cura, quam cum ad dicendum ipsi surgerent, excolebant. Utile utrumque ; et ideo neutrum ab altero separo : sed, si facere tantum alterum necesse sit, plus proderit demonstrasse rectam protinus viam, quam revocare ab er-

(1) Plinium, Tacitum, et alios suæ ætatis intelligit.

rore jam lapsos. Primum, quia emendationem auribus modo accipiunt, divisionem vero ad cogitationem etiam et stylum perferunt; deinde, quod libentius præcipientem audiunt, quam reprehendentem. Si qui vero paulo sunt vivaciores, in his præsertim moribus, etiam irascuntur admonitioni, et taciti repugnant. Nec ideo tamen minus vitia aperte coarguenda sunt. Habenda enim ratio cæterorum, qui recta esse, quæ præceptor non emendaverit, credent. Utraque autem ratio miscenda est, et ita tractanda, ut ipsæ res postulabunt. Namque incipientibus danda erit velut præformata materia secundum cujusque vires. At, cum satis composuisse se ad exemplum videbuntur, brevia quædam demonstranda vestigia; quæ persecuti, jam suis viribus sine adminiculo progredi possint. Nonnunquam credi sibi eos oportebit; ne mala consuetudine semper alienum laborem sequendi, nihil per se conari et quærere sciant. Quod si satis prudenter dicenda viderint, jam prope consummata fuerit præcipientis opera. Si quid erraverint adhuc, erunt ad ducem reducendi. Cui rei simile quiddam facientes aves cernimus, quæ teneris infirmisque fœtibus cibos ore suo collatos partiuntur: at, cum visi sunt adulti, paululum egredi nidis, et circumvolare sedem illam præcedentes ipsæ docent; tum expertas vires libero cælo, suæque ipsorum fiduciæ permittunt.

CAPUT VIII.

Ediscant pueri selectos ex orationibus vel historiis locos : raro autem, quæ ipsi scripserint.

ILLUD ex consuetudine mutandum prorsus existimo in his, de quibus nunc disserimus, ætatibus; ne omnia quæ scripserint, ediscant, et certa, ut moris est, die dicant : quod quidem maxime patres exigunt, atque ita demum studere liberos suos, si quam frequentissime declamaverint, credunt ; cum profectus præcipue diligentia constet. Nam, ut scribere pueros, plurimumque esse in hoc opere plane velim ; sic ediscere electos ex orationibus vel historiis, alive quo genere dignorum ea cura voluminum, locos, multo magis suadeam. Nam et exercebitur acrius memoria, aliena complectendo, quam sua ; et qui erunt in difficiliore hujus generis labore versati, sine molestia, quæ ipsi composuerint, jam (1) familiarius animo suo affigent, et assuescent optimis, semperque habebunt intra se, quod imitentur ; etiam non sentientes, formam orationis illam, quam mente penitus acceperint, expriment. Abundabunt autem copia verborum optimorum, et compositione, ac figuris jam non quæsitis, sed sponte, et ex reposito velut thesauro se offerentibus. Accedit his et jucunda in sermone bene

(1) Edit. Argent, *familiaria.*

a quoque dictorum relatio, et in *causis* utilis. Nam et plus auctoritatis afferunt ea, quæ non præsentis gratia litis sunt comparata, et laudem sæpe majorem, quam si nostra sint, conciliant. Aliquando tamen permittendum, quæ ipsi scripserint, dicere; ut laboris sui fructum etiam ex illa, quæ maxime petitur, laude plurimum capiant. Verum id quoque tum fieri oportebit, cum aliquid commodius elimaverint; ut eo velut præmio studii sui donentur, ac se meruisse ut dicerent, gaudeant.

CAPUT IX.

An secundum sui quisque ingenii docendus sit naturam.

VIRTUS præceptoris haberi solet, nec immerito, diligenter in iis, quos erudiendos susceperit, notare discrimina ingeniorum, et quo quemque natura maxime ferat, scire. Nam est in hoc incredibilis quædam varietas; nec pauciores animorum pene, quam corporum formæ. Quod intelligi etiam ex ipsis oratoribus potest, qui tantum inter se distant genere dicendi, ut nemo sit alteri similis: quamvis plurimi se ad eorum, quos probabant, imitationem composuerint. Utile deinde plerisque visum est, ita quemque instituere, ut propria naturæ bona doctrina foverent, et in id potissimum ingenia, quo

quo tenderent, adjuvarentur; ut, si quis palæstræ peritus, cum in aliquod plenum pueris gymnasium venerit, expertus eorum omnimodo corpus animumque, discernat, cui quisque certamini sit præparandus; ita præceptorem eloquentiæ, cum sagaciter fuerit intuitus, cujus ingenium presso limatoque genere dicendi, cujus acri, gravi, dulci, aspero, nitido, urbano maxime gaudeat; ita se commodaturum singulis, ut in eo, quo quisque eminet, provehatur; quod et adjuta cura natura magis evalescat; et qui in diversa ducatur, nec in iis, quibus minus aptus est, satis possit efficere, et ea, in quæ natus videtur, deserendo faciat infirmiora.

Quod mihi (libera enim, vel contra receptas persuasiones rationem sequenti, sententia est) in parte verum videtur. Nam proprietates ingeniorum dispicere prorsus necessarium est. In his quoque certum studiorum facere delectum nemo dissuaserit. Namque erit alius historiæ magis idoneus, alius compositus ad carmen, alius utilis studio juris, et nonnulli rus fortasse mittendi. Sic discernet hæc dicendi magister, quo modo palæstricus ille cursorem faciet, aut pugilem, aut luctatorem, aliudve quid ex iis, quæ sunt sacrorum (1) certaminum.

Verum ei, qui foro destinabitur, non

(1) Quatuor sunt sacra Græciæ certamina; Nemea, Olympia, Isthmia, Pythia: in quibus omne genus certaminis fiebat. *Turn.*

in unam partem aliquam, sed in omnia, quæ sunt ejus operis, etiam si qua difficiliora discenti videbuntur, elaborandum est. Nam et omnino supervacua erat doctrina, si natura sufficeret. An si quis ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt, inciderit, in hoc eum ire patiemur? aridum atque jejunum non alemus, et quasi vestiemus? Nam, si quædam detrahere necessarium est, cur non sit adjicere concessum? Neque ego contra naturam pugno. Non enim deterendum id bonum, si quod ingenitum est, existimo: sed augendum, addendumque quod cessat. An non clarissimus ille præceptor Isocrates, quem non magis libri bene dixisse, quam discipuli bene docuisse testantur, cum de Ephoro atque Theopompo sic judicaret, ut alteri frenis, alteri calcaribus opus esse diceret; aut in illo lentiore tarditatem, aut in illo pene præcipiti concitationem adjuvandam docendo existimavit, cum alterum alterius natura miscendum arbitraretur?

Imbecillis tamen ingeniis sane sic obsequendum sit, ut tantum in id, quo vocat natura, ducantur. Ita enim, quod solum possunt, melius efficient. Si vero liberalior natura contigerit, et in qua merito ad spem oratoris simus aggressi, nulla dicendi virtus omittenda est. Nam, licet sit aliquam in partem pronior, ut necesse est, cæteris tamen non repugnabit, atque ea cura paria faciet iis, in quibus emine-

bat; sicut ille (ne ab eodem exemplo recedamus) exercendi corpora peritus, non, si docendum (1) pancratiasten susceperit, pugno ferire vel calce tantum, aut nexus modo, atque in his certos aliquos docebit, sed omnia, quæ sunt ejus certaminis. Erit qui ex his aliqua non possit? In id maxime quod poterit, incumbet. Nam sunt hæc duo vitanda prorsus; unum, ne tentes quod effici non possit; alterum, ne ab eo quod quis optime facit, in aliud, cui minus est idoneus, transferas. At si fuerit, qui docebitur, ille quem adolescentes senem vidimus, (2) Nicostratus; omnibus in eo docendi partibus similiter utetur; efficietque illum, qualis hic fuit, luctando pugnandoque (quorum utroque certamine iisdem diebus coronabatur) invictum.

Et quanto id magis oratoris futuri magistro providendum erit? Non enim satis est dicere presse tantum, aut subtiliter, aut aspere; non magis, quam (3) *phonasco* acutis tantum, aut mediis, aut gravibus sonis, aut horum etiam particulis excel-

(1) *Pancratiastes* dicitur, qui omni nixu corporis et contentione adversarium calce pugnoque ferit, et nexibus illigat; quod genus exercitationis appellatur *Pancratium*. *Zum.* Et est unum e quinque certaminibus, quibus constat Πένταθλον, seu quinquertium; quæ sunt lucta, pugilatus, cursus, saltus et pancratium. Sunt qui *Pancratiasta* pro *Pentathlis* intelligi volunt, id est, iis qui quinque illa antiquæ Græciæ certamina obibant. Et hunc sensum præsens locus postulare videtur.

(2) Nicostratus, ut meminit Pausanias, Pancratiastes fuit fortissimus, qui eodem sacro certamine victoriam et luctæ et pugilatûs est adeptus. *Turn.*

(3) *Phonascus*, vocis et pronuntiationis magister.

lere. Nam, sicut cithara, ita oratio perfecta non est, nisi ab imo ad summum omnibus intenta nervis consentiat.

CAPUT X.

De officio discipulorum.

PLURA de officiis docentium locutus, discipulos id unum interim moneo; ut præceptores suos non minus quam ipsa studia ament; et parentes esse non quidem corporum, sed mentium credant. Multum hæc pietas confert studio; nam ita et libenter audient, et dictis credent, et esse similes concupiscent; in ipsos denique cœtus scholarum læti et alacres convenient, emendati non irascentur, laudati gaudebunt. Ut sint charissimi, studio merebuntur. Nam ut illorum officium est docere, sic horum præbere se dociles: alioqui neutrum sine altero sufficiet. Et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina, nisi illa præmollitus foverit sulcus; ita eloquentia coalescere nequit, nisi sociata tradentis accipientisque concordia.

CAPUT XI.

Declamationes forensibus causis quam simillimas esse oportere.

IN his primis operibus, quæ non ipsa parva sunt, sed majorum quasi membra

atque partes, bene instituto, ac satis exercitato, jam ferè tempus appetet aggrediendi *suasorias judiciales*que materias, quarum antequam viam ingrediar, pauca mihi de ipsa declamandi ratione dicenda sunt; quæ quidem, ut ex omnibus novissime inventa, ita multo est utilissima. Nam et cuncta illa, de quibus diximus, in se fere continet, et veritati proximam imaginem reddit; ideoque ita est celebrata, ut plerisque videretur ad formandam eloquentiam vel sola sufficere. Neque enim virtus ulla perpetuæ duntaxat orationis reperiri potest, quæ non sit cum hac dicendi meditatione communis. Eo quidem res ista culpa docentium recidit, ut inter præcipuas, quæ corrumperent eloquentiam, causas, licentia atque inscitia declamantium fuerit. Sed eo, quod natura bonum est, bene uti licet.

Sint ergo et ipsæ materiæ, quæ fingentur, quam simillimæ veritati; et *declamatio*, in quantum maxime potest, imitetur eas *actiones*, in quarum exercitationem reperta est. Nam magos, et pestilentiam, et responsa, et sæviores tragicis novercas, aliaque magis adhuc fabulosa frustra inter *sponsiones* et (1) *interdicta* quæremus. Quid ergo? Nunquam hæc supra fidem, et poëtica (ut vere dixerim) *themata* juvenibus pertractare permittemus, ut exspatientur, et gaudeant

(1) Forenses sunt formulæ. Ejusmodi autem fabulosæ materiæ in foro non tractantur.

materia, et quasi in corpus eant? Erit optimum: sed certe sint grandia et tumida, non stulta etiam, et acrioribus oculis intuenti ridicula; ac, si jam cedendum est, impleat se declamator aliquando, dum sciat, ut quadrupedes, cum viridi pabulo distentæ sunt, sanguinis detractione curantur, et sic ad cibos viribus conservandis idoneos redeunt, ita sibi quoque tenuandas adipes, et quicquid humoris corrupti contraxerit, emittendum, si esse sanus ac robustus volet. Alioqui tumor ille inanis primo cujusque veri operis conatu deprehendetur.

Totum autem declamandi opus qui diversum omnino a forensibus *causis* existimant, ii profecto ne rationem quidem, qua ista exercitatio inventa sit, pervident. Nam, si foro non præparat, aut scenicæ ostentationi, aut furiosæ vociferationi simillimum est. Quid enim attinet judicem præparare, qui nullus est? narrare quod omnes sciant falsum? probationes adhibere *causæ*, de qua nemo sit pronuntiaturus? Et hæc quidem otiosa tantum: affici vero, et ira vel luctu permovere, cujus est ludibrii, nisi quibusdam pugnæ simulacris ad verum discrimen aciemque justam consuescimus?

Nihil ergo inter forense genus dicendi, atque hoc *declamatorium* intererit? Si profectus gratia dicimus, nihil. Utinamque adjici ad consuetudinem posset, ut nominibus uteremur, et perplexæ magis,

et longioris aliquando actus controversiæ fingerentur, et verba in usu quotidiano posita minus timeremus, ut jocos inserere moris esset : quæ nos, quamlibet per alia in scholis exercitati sumus, tirones in foro inveniunt.

Si vero in ostentationem comparetur *declamatio*, sane paululum aliquid inclinare ad voluptatem audientium debemus. Nam et iis actionibus, quæ in aliqua sine dubio veritate versantur, sed sunt ad popularem aptatæ delectationem, quales legimus *panegyricos*, totumque hoc *demonstrativum* genus, permittitur adhibere plus cultus, omnemque artem (quæ latere plerumque in judiciis debet) non confiteri modo, sed ostentare etiam, hominibus in hoc advocatis. Quare *declamatio*, quoniam est *judiciorum consiliorumque* imago, similis esse debet veritati : quoniam autem aliquid in se habet ἐπιδεικτικὸν, nonnihil sibi nitoris assumere. Quod faciunt actores comici, qui nec ita prorsus, ut nos vulgo loquimur, pronunciant; quod esset sine arte : nec procul tamen a natura recedunt; quo vitio periret imitatio : sed morem communis hujus sermonis decore quodam scenico exornant....

CAPUT XII.

Refelluntur, qui nihil egere præceptis eloquentiam putant.

JAM hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis, ex qua capere initium solent qui priora omiserunt : quanquam video quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi, qui nihil egere hujusmodi præceptis eloquentiam putent : sed natura sua et vulgari modo, et scholarum exercitatione contenti, rideant etiam diligentiam nostram, exemplo magni quoque nominis professorum, quorum aliquis, ut opinor, interrogatus quid esset σχῆμα et νόημα, nescire se quidem; sed, si ad rem pertineret, esse in sua *declamatione* respondit. Alius percontanti, Theodoreus (1) an Apollodoreus esset : Ego, inquit, *parmularius sum*. Nec sane potuit urbanius ex confessione inscitiæ suæ elabi. Porro hi, quia et beneficio ingenii præstantes sunt habiti, et multa etiam memoria digna exclamaverunt; plurimos habent similes negligentiæ suæ, paucissimos naturæ. Igitur impetu dicere se, et viribus uti gloriantur. Nec enim opus esse probatione aut dis-

(1) Theodorus et Apollodorus eximii fuerunt Rhetorices professores (quorum fit mentiō l. 3, c. 1.) ab hisque emanarunt sectatores *Theodorei* et *Apollodorei*. Jocatus est autem Rhetor, deflexo aliorsum responso ad eludendum, ac se *parmularium* dixit. Ita enim appellatur gladiator, qui parmula pugnat : quem etiam appellant *Thracem*. *Turn.*

positione in rebus fictis; sed (cujus rei gratia plenum sit auditorium) sententiis grandibus, quarum optima quæque a periculo (1) petatur. Quin etiam in cogitando nulla ratione adhibita, aut tectum intuentes, magnum aliquid, quod ultro se offerat, pluribus sæpe diebus exspectantes, aut murmure incerto, velut classico, instincti; concitatissimum corporis motum non enuntiandis, sed quærendis verbis accommodant.

Nonnulli certa sibi initia, priusquam sensum invenerint, destinant, quibus aliquid diserti subjungendum sit; eaque diu secum ipsi clareque meditati, desperata connectendi facultate, deserunt, et ad alia deinceps, atque inde alia, non minus communia atque nota, divertunt. Qui plurimum videntur habere rationis, non in *causas* tamen laborem suum, sed in *locos* intendunt; atque in his non corpori prospiciunt, sed abrupta quædam, ut forte ad manum venêre, jaculantur. Unde fit, ut dissoluta et ex diversis congesta oratio cohærere non possit, similisque commentariis puerorum sit, in quos ea, quæ aliis declamantibus laudata sunt, regerunt: magnas tamen sententias, et res bonas (ita enim gloriari solent) elidunt; nam et barbari et (2) servi; et, si hoc sat est, nulla est ratio dicendi.

(1) Sententias eas putant optimas, quæ sint audaciores et ad temeritatem accedant.

(2) Supple idem faciunt.

CAPUT XIII.

Quare ineruditi ingeniosiores vulgo habeantur.

NE hoc quidem negaverim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere videantur indocti. Primum vitio male judicantium, qui majorem habere vim credunt ea, quæ non habent artem; ut effringere, quam aperire; rumpere, quam solvere; trahere, quam ducere, putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in pugnam ruit; et luctator, qui totius corporis nisu in id, quod semel invasit, incumbit, fortior ab his vocatur; cum interim et hic frequenter suis viribus ipse prosternitur; et illum vehementis (1) impetus excipit adversarii mollis (2) articulus.

Sed sunt in hac parte, quæ imperitos etiam naturaliter fallant. Nam et divisio, cum plurimum valeat in *causis*, speciem virium minuit; et rudia politis majora, et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est præterea quædam virtutum vitiorumque vicinia, qua maledicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius, et sæpius vel cum periculo sus-

(1) Alii legunt : *et illius vehementes impetus.*

(2) Eleganter *mollem articulum* appellavit lenem corporis inflexionem, qua armorum periti adversariorum eludunt petitionem. Nam articulis membra flectuntur. *Turn.*

cepti (1) litigatoris, frequenter etiam suo. Affert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea, quæ dicere ipsi noluissent.

Illud quoque alterum, quod est in *elocutione* ipsa periculum, minus vitat, (2) conaturque perdite : Inde evenit nonnunquam, ut aliud grande inveniat, qui semper quærit quod nimium est : verum et raro evenit, et cætera vitia non pensat. Propter hoc quoque interdum videntur indocti copiam habere majorem, quod dicunt omnia : doctis est et electio, et modus.

His accedit, quod a cura docendi quod intenderint, recedunt. Itaque illud quæstionum et argumentorum (3) apud corrupta judicia frigus evitant; nihilque aliud quam quo vel pravis voluptatibus aures assistentium permulceant, quærunt. Sententiæ quoque ipsæ, quas solas petunt, magis eminent; cum omnia circa illas sordida et abjecta sint, ut *lumina non inter umbras* (quemadmodum Cicero dicit) *sed plane in tenebris clariora sunt*. Itaque ingeniosi vocentur, ut libet, dum tamen constet, contumeliose sic laudari disertum. Nihilominus confitendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus, et cotes hebetibus, et vino ve-

(1) Litigatoris, cujus causam suscepit.

(2) Nihil non audet. Supra modum res verbis attollere conatur.

(3) Evitant quæstiones et argumenta, quæ apud corruptos Judices frigida videntur.

tustatem: sed vitia detrahit: atque eo solo minus est quod litteræ perpolierunt, quo melius.

Verum hi *pronuntiatione* quoque famam dicendi fortius quærunt. Nam et clamant ubique, et omnia *levata* (ut ipsi vocant) *manu*, emugiunt, multo discursu, anhelitu, jactatione, gestu, motu capitis furentes. Jam collidere manus, terræ pedem incutere, femur, pectus, frontem cædere, mire ad pullatum (1) circulum facit; cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere, variare, disponere, ita etiam in pronuntiando suum cuique eorum, quæ dicet, colori accommodare (2) actum sciat; et, si quid sit perpetua (3) observatione dignum, modestus et esse, et videri malit. At illi hanc *vim* appellant, quæ est potius violentia.

Cum interim non actores modo aliquos invenias, sed (quod est turpius) præceptores etiam, qui brevem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione, ut tulit impetus, passim tumultuentur, eosque, qui plus honoris litteris tribuerunt, et ineptos, et jejunos, et trepidos, et infirmos, ut quodque verbum contumeliosissimum occurrit, appellent. Verum illis quidem gratulemur, sine labore, sine

(1) Sic appellatur turba populi et corona, pullatis vestibus utentis. Nam his vestibus plebs romana utebatur, ut apparet ex Tranquillo in Augusto. *Turn.*

(2) Actionem.

(3) Si quid sit quod perpetuo observari ab oratore et custodiri debeat, id esse modestiam malit.

ratione, sine disciplina disertis: nos quando et præcipiendi munus etiam pridem deprecati sumus, et in foro quoque dicendi, quia honestissimum finem putabamus, (1) desinere dum desideraremur; inquirendo scribendoque talia consolemur otium nostrum, quæ futura usui bonæ mentis juvenibus arbitramur, nobis certe sunt voluptati.

CAPUT XIV.

Quis modus sit in arte.

I. Ne orator præcepta Rhetoricæ tanquam leges immutabiles sequatur. II. Spectare debet quid deceat, quid conveniat.

I. Nemo autem a me exigat id præceptorum genus, quod est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quasdam leges immutabili necessitate constrictas studiosis dicendi feram; utique *proœmium*, et id quale; proxima huic *narratio*; quæ lex deinde narrandi; *propositio* post hanc, vel, ut quibusdam placuit, *excursio*; tum certus ordo quæstionum, cæteraque, quæ, velut si aliter facere fas non sit, quidam tanquam jussi sequuntur. Erat enim *rhetorice* res prorsus facilis ac parva, si uno et brevi præscripto contineretur; sed mutantur pleraque *causis*, tempori-

(1) De Trachallo, qui ob productam longius usque ad extremum senectutis tempus forensem operam risui erat, aiebant *malle eum deficere quam desinere*. Fab. l. 12. c. 11.

bus, occasione, necessitate. Atque ideo res in oratore præcipua consilium est, quia varie, et ad rerum momenta convertitur.

Quid enim, si præcipias imperatori, quoties aciem instruet, ut dirigat frontem, cornua utrinque promoveat, equites pro cornibus locet? Erit hæc quidem rectissima fortasse ratio, quoties licebit: sed mutabitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, si collibus, sylvis, asperitateve alia prohibebitur. Mutabit hostium genus, mutabit præsentis conditio discriminis; nunc acie directa, nunc cuneis, nunc auxiliis, nunc legione, pugnabitur; nonnunquam terga etiam dedisse, simulata fuga, proderit. Ita *proœmium* necessarium, an supervacuum; breve, an longius; ad judicem omni sermone directo, an aliquando averso per aliquam figuram, dicendum sit; constricta, an latius fusa *narratio*; continua, an divisa; recta, an ordine permutato, *causæ* docebunt.

Itemque de quæstionum ordine, cum in eadem controversia aliud alii parti prius quæri frequenter expediat. Neque enim (1) rogationibus plebisve scitis sancta sunt ista præcepta; sed hoc quicquid est, utilitas excogitavit. Non negabo autem sic utile esse plerumque: alioqui nec scribe-

(1) *Rogatio* est lex quæcunque sit dicta, quia rogabantur suffragia. *Plebiscitum*, est plebis statutum. *Sancta*, id est, sancita, decreta.

rem : verum si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas, hanc, relictis magistrorum auctoritatibus, sequemur.

II. Equidem id maxime præcipiam, ac repetens iterumque iterumque monebo : (1) res duas in omni actu spectet orator ; quid deceat, quid expediat. Expedit autem sæpe mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua, et interim decet ; ut in statuis atque picturis videmus variari habitus, vultus, status. Nam recti quidem corporis vel minima gratia est. Neque enim adversa sit facies, et demissa brachia, et juncti pedes, et a summis ad ima rigens opus : flexus ille, et, ut sic dixerim, motus, dat (2) actum quemdam effictis. Ideo nec ad unum modum formatæ manus, et in vultu mille species. Cursum habent quædam et impetum; sedent alia, vel incumbunt ; nuda hæc, illa velata sunt ; quædam mixta ex utroque. Quid tam distortum et elaboratum, quam est ille *Discobolos* (3) Myronis ? Si quis tamen, ut parum rectum, improbet opus ; nonne ab intellectu artis abfuerit, in qua vel præcipue laudabilis est illa ipsa novitas, ac difficultas ?

Quam quidem gratiam et delectationem afferunt figuræ, quæque in sensibus, quæque in verbis sunt. Mutant enim ali-

(1) 3. En. 436.

(2) Dat motum et velut animam rebus arte fictis.

(3) Myro optimus statuarius. *Discobolos*, id est, discum jaciens ; qua in statua mire expressit nisum et conatum hominis discum jacere molientis. *Turn.*

quid a recto, atque hanc præ se virtutem ferunt, quod a consuetudine vulgari recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies: Apelles tamen imaginem Antigoni latere tantum altero ostendit, ut amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in oratione operienda sunt quædam, sive ostendi non debent, sive exprimi pro dignitate non possunt? ut fecit Timanthes, ut opinor, Cythnius, in ea tabula, qua Colotem Teium vicit. (1) Nam, cum in Iphigeniæ immolatione pinxisset tristem Calchantem, tristiorem Ulyssem, addidisset Menelao, quem summum poterat ars efficere, mœrorem; consumptis affectibus, non reperiens, quo digne modo patris vultum posset exprimere, velavit ejus caput, et suo cuique animo dedit æstimandum. Nonne huic simile est illud Sallustianum: *Nam de Carthagine tacere satius puto, quam parum dicere* (2)? Propter quæ mihi semper moris fuit, quam minime alligare me ad præcepta, quæ καθολικὰ vocant, id est, (ut dicamus quomodo possumus) *universalia*, vel *perpetualia*. Raro enim reperitur hoc genus, ut non labefactari parte aliqua, aut subrui possit. Sed de his plenius suo quicque loco tractabimus.

Interim nolo se juvenes satis instructos, si quem ex his, qui breves plerumque cir-

(1) Eandem historiam vide apud Plinium l. 35. c. 10. apud Valerium, l. 8. c. 11.
(2) In Jugurt.

cumferuntur, artis libellum edidicerint, et velut decretis (1) *technicorum* tutos putent. Multo labore, assiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis, altissima prudentia, præsentissimo consilio constat ars dicendi. Sed adjuvatur his quoque, si tamen rectam viam, non unam orbitam monstrent; a qua declinare qui crediderit nefas, patiatur necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque et stratum militari labore iter sæpe deserimus compendio ducti; et, si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint, circumire cogemur; et, si janua tenebitur incendio, per parietem exibimus. Late fusum opus est, et multiplex, et prope quotidie novum, et de quo nunquam dicta erunt omnia. Quæ sint tamen tradita, quid ex his optimum; et, si quid mutari, adjici, detrahi melius videbitur, dicere experiar.

CAPUT XV.

Divisio totius operis.

RHETORICE sic, ut, opinor, optime dividetur, ut de arte, de artifice, de opere dicamus. Ars erit, quæ disciplina percipi debet: ea est bene dicendi scientia. Artifex est, qui percipit hanc artem, id est, orator,

(1) *Thecnicos* appellat illos qui præcepta artis et universales præceptiones tradebant, iisque superstitiose addicti erant.

cujus est summa bene dicere. Opus, quod efficitur ab artifice, id est, bona oratio. Hæc omnia rursus diducuntur in species. Sed illa sequentia suo loco: nunc quæ de prima parte tractanda sunt, ordiar.

CAPUT XVI.

Refutatis aliorum sententiis, docet Rhetoricam esse scientiam bene dicendi; ejus finem, bene dicere.

Ante omnia, quid sit *rhetorice*; quæ finitur quidem varie, sed quæstionem habet duplicem. Aut enim de (1) qualitate ipsius rei, aut de (2) comprehensione verborum dissensio est. Prima ac præcipua opinionum circa hoc differentia, quod alii malos quoque viros posse oratores dici putant: alii (quorum nos sententiæ accedimus) nomen hoc, artemque, de qua loquimur, bonis demum tribui volunt.

Qui autem, dicendi facultatem a majore ac magis expetenda vitæ laude secernunt,... hi fere, aut in persuadendo, aut in dicendo apposite ad persuadendum, positum orandi munus sunt arbitrati. Id enim fieri potest ab eo quoque, qui vir bonus non sit. Est igitur frequentissimus (3) *finis rhetorices, vis persuadendi*.... Hæc opinio originem ab Isocrate (si tamen revera Ars, quæ circumfertur, ejus est)

(1) Bona-ne sit an mala?
(2) Quibusnam verbis definiri debeat?
(3) Definitio.

duxit ; qui, cum longe sit a voluntate infamantium oratoris officia, finem artis temere comprehendit, dicens esse *rhetoricen persuadendi opificem*, id est, πειθοῦς δημιουργόν. Apud Platonem quoque Gorgias in libro, qui nomine ejus inscriptus est, idem fere dicit : sed hanc Plato illius opinionem vult accipi, non suam.

Cicero (1) pluribus locis scripsit, oratoris officium esse, *dicere apposite ad persuadendum*. In rhetoricis etiam, quos sine dubio ipse non probat, finem facit *persuadere*. Verum et pecunia persuadet, et gratia, et auctoritas dicentis, et dignitas, et postremo aspectus etiam ipse sine voce, quo vel recordatio meritorum cujusque, vel facies aliqua miserabilis, vel formæ pulchritudo sententiam dictat. Nam et M. Aquilium (2) defendens Antonius, quum scissa veste cicatrices, quas is pro patria pectore adverso suscepisset, ostendit, non orationis habuit fiduciam, sed oculis populi romani vim attulit : quem illo ipso aspectu maxime motum in hoc, ut absolveret reum, creditum est. Sergium quidem Galbam (3) miseratione sola, qua non suos modo liberos parvulos in concionem produxerat, sed Galli etiam Sulpitii filium suis ipse manibus circumtulerat, elapsum esse, cum aliorum monumentis, tum Catonis oratione testatum est. Et Phrynen,

(1) 1, de Orat. 260. 1, de Invent. 6.
(2) 2 de Orat. 195. 7. Ver. 3 et 32.
(3) 1 de Orat. 227 et 228.

non Hyperidis actione, quanquam admirabili, sed conspectu corporis, quod illa, speciosissimum alioqui, diducta nudaverat tunica, putant periculo liberatam. Quæ si omnia persuadent, non est hic, de quo locuti sumus, idoneus finis.

Ideoque diligentiores visi sunt sibi, qui, cum de *rhetorice* idem sentirent, existimaverunt eam, *vim dicendo persuadendi.* Quem finem Gorgias in eodem, de quo supra diximus libro, velut coactus a Socrate facit; a quo non dissentit Theodectes, sive ipsius id opus est, quod de *rhetorice* nomine ejus inscribitur; sive, ut creditum est, Aristotelis; in quo est, finem esse *rhetorices*, *ducere homines dicendo in id quod actor velit.* Sed ne hîc quidem satis est comprehensum; persuadent enim dicendo, vel ducunt in id quod volunt, alii quoque, ut meretrices, adulatores, corruptores. At contra non persuadet semper orator; ut interim non sit proprius hic finis ejus; interim sit communis cum iis qui ab oratore procul absunt....

Quidam recesserunt ab eventu, sicut Aristoteles (1), qui dicit: *Rhetorice est vis inveniendi omnia in oratione persuasibilia.* Qui *finis* et illud vitium, de quo supra diximus, habet: et insuper, quod nihil nisi *inventionem* complectitur, quæ sine *elocutione* non est oratio....

Apparet ex Gorgia Platoni non *rhetori-*

(1) Lib. 1. Rhet.

cen videri malam; sed eam veram, nisi justo ac bono, non contingere.

Adhuc autem in Phædro manifestius facit *hanc artem consummari citra justitiæ quoque scientiam non posse*; cui opinioni nos quoque accedimus. An aliter defensionem Socratis, et eorum, qui pro patria ceciderant, laudem scripsisset? quæ certe sunt oratoris opera. Sed in illud hominum genus, quod facultate dicendi male utebatur, invectus est. Nam et Socrates inhonestam sibi credidit orationem, quam ei Lysias reo composuerat; et tum maxime scribere (1)litigatoribus, quæ illi pro se ipsi dicerent, erat moris; atque ita juri, quo non licebat pro altero agere, fraus adhibebatur.

Doctores quoque ejus artis parum idonei Platoni videbantur, qui *rhetoricen* a justitia separarent, et veris credibilia præferrent; nam id quoque dicit in Phædro.

Hi sunt fere *fines* maxime illustres, et de quibus præcipue disputatur. Nam omnes quidem persequi, nec attinet, nec possum; cum pravum quoddam (ut arbitror) studium circa scriptores artium extiterit, nihil eisdem verbis, quæ prior aliquis occupasset, finiendi: quæ ambitio procul aberit a me. Dicam enim non utique quæ invenero, sed quæ placebunt; sicut hoc, *rhetoricen* esse *bene dicendi scientiam*; cum, reperto quod est optimum, qui quæ-

(1) Cum litigatores ipsi causam suam dicere cogerentur, erat moris ut eis alii orationes scriberent.

rit aliud, pejus velit. His approbatis, simul manifestum est illud quoque, quem finem, vel quid summum et ultimum habeat *rhetorice*, quod τέλος dicitur, ad quod omnis ars tendit. Nam, si est ipsa *bene dicendi scientia*, finis ejus et summum est, bene dicere.

CAPUT XVII.

An utilis sit Rhetorice.

I. Refellit quæ contra Rhetoricam dicuntur.
II. Affert egregiam laudem eloquentiæ.

I. Sequitur quæstio, an utilis rhetorice. Nam quidam vehementer in eam invehi solent; et, quod sit indignissimum, in accusationem orationis utuntur viribus: *Eloquentiam esse, quæ pœnis eripiat scelestos, cujus fraude damnentur interim boni, consilia ducantur in pejus; nec seditiones modo turbæque populares, sed bella etiam inexpiabilia excitentur; cujus denique tum maxime sit usus, cum pro falsis contra veritatem valet.*

Nam et Socrati objiciunt comici (1) *docere eum, quomodo pejorem causam meliorem faciat*; et contra (2) Tisiam et Gorgiam similia dicit polliceri Plato. Et his adjiciunt exempla Græcorum Romanorumque, et enumerant, qui perniciosa,

(1) Aristoph. in Nub.
(2) Ald. legit, *Lysiam*.

non singulis tantum, sed rebus etiam publicis, usi eloquentia, turbaverint civitatum status, vel everterint; eoque et Lacedæmoniorum civitate expulsam, et Athenis quoque, ubi actor movere affectus vetabatur, velut recisam orandi potestatem. Quo quidem modo nec duces erunt utiles, nec magistratus, nec medicina, nec ipsa denique sapientia. Nam et dux Flaminius, et Gracchi, Saturnini, Glauciæ magistratus; et in medicis venena; et in iis, qui philosophorum nomine male utuntur, gravissima nonnunquam flagitia deprehensa sunt. Cibos aspernemur, attulerunt sæpe valetudinis causas. Nunquam tecta subeamus, super habitantes aliquando procumbunt. Non fabricetur militi gladius, potest uti eodem ferro latro. Quis nescit ignes, aquas, sine quibus nulla sit vita, et (ne terrenis immorer) solem lunamque præcipua siderum, aliquando etiam nocere?

II. (1) Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem cæcus ille Appius dicendi viribus diremisse? Aut non divina M. Tullii eloquentia et contra leges agrarias popularis fuit? et Catilinæ fregit audaciam? et supplicationes, qui maximus honor victoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Nonne perterritos militum animos frequenter a metu revocat orator? et tot

(1) Vide præclaram quoque eloquentiæ laudem, l. 1. de Orat. 30. — 34. et l. 2. 33. — 36. l. 1. de Invent. 5.

pugnandi pericula ineuntibus, laudem vita potiorem esse persuadet.

Neque vero me Lacedæmonii aut Athenienses magis moverint, quam populus romanus, apud quem summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium conditores reor aliter effecturos fuisse, ut vaga illa multitudo coiret in populos, nisi docta voce commota; nec legum repertores sine summa vi orandi consecutos, ut se ipsi homines ad servitutem juris adstringerent. Quin ipsa vitæ præcepta, etiam si natura sunt honesta, plus tamen ad formandas mentes valent, quoties pulchritudinem rerum claritas orationis illuminat. Quare, etiamsi in utramque partem valent arma facundiæ, non tamen est æquum id haberi malum, quo bene uti licet. Verum hæc apud eos fortasse quærantur, qui summam *rhetorices* ad persuadendi vim retulerunt. Si vero est *bene dicendi scientia*, quem nos *finem* sequimur, ut sit orator in primis vir bonus, utilem certe eam esse confitendum est.

Et hercle deus ille princeps, parens rerum, fabricatorque mundi, nullo magis hominem separavit a cæteris, quæ quidem mortalia essent, animalibus, quam dicendi facultate. Nam corpora quidem magnitudine, viribus, firmitate, patientia, velocitate præstantiora in illis mutis videmus; eadem minus egere acquisitæ extrinsecus opis. Nam et ingredi citius, et

et pasci, et tranare aquas, citra docentem, natura ipsa sciunt. Et pleraque contra frigus ex suo corpore vestiuntur, et arma his ingenita quædam, et ex obvio fere victus: circa quæ omnia multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis præcipuam dedit, ejusque nos socios esse cum diis immortalibus voluit. Sed ipsa ratio neque tam nos juvaret, neque tam esset in nobis manifesta, nisi, quæ concepissemus mente, promere etiam loquendo possemus: quod magis deesse cæteris animalibus, quam intellectum et (1) cogitationem quandam videmus. Nam et moliri cubilia, et nidos texere, et educare fœtus, et excludere, quin etiam reponere in hiemem alimenta, opera quædam nobis inimitabilia, qualia sunt cerarum et mellis, efficere, nonnullius fortasse rationis est: sed, quia carent sermone, quæ id faciunt, muta atque irrationabilia vocantur. Denique homines, quibus negata vox est, quantulum adjuvat animus ille cœlestis?

Quare, si nihil a diis oratione melius accepimus, quid tam dignum cultu ac labore ducamus, aut in quo malimus præstare hominibus, quam quo ipsi homines cæteris animalibus præstant? Eo quidem magis, quod nulla in parte plenius labor gratiam refert. Id adeo manifestum erit, si cogitaverimus, unde, et quousque jam provecta sit orandi facul-

(1) Alii legunt: *cognitionem.*

tas, et adhuc augeri potest. Nam, ut omittam, defendere amicos, regere consiliis senatum, populum, exercitum in quæ velit ducere, quam sit utile, conveniatque bono viro; nonne pulchrum vel hoc ipsum est, ex communi intellectu, verbisque, quibus utuntur omnes, tantum assequi laudis et gloriæ, ut non loqui et orare, sed quod Pericli contigit, fulgurare ac tonare videaris?

CAPUT XVIII.

An Rhetorice sit ars.

Refutatis quæ contra dicuntur, statuit Rhetoricen esse artem.

Finis non erit, si exspatiari parte in hac, et indulgere voluptati velim. Transeamus igitur ad eam quæstionem, quæ sequitur, *an* (1) *rhetorice ars sit*. Quod quidem adeo ex iis, qui præcepta dicendi tradiderunt, nemo dubitavit, ut etiam ipsis librorum titulis testatum sit, scriptos eos *de arte rhetorica*; Cicero (2) vero etiam, quæ *rhetorice* vocetur, esse *artificiosam eloquentiam* dicat. Quod non oratores tantum vindicaverunt, ut studiis aliquid suis præstitisse videantur: sed cum his philosophi, et stoïci, et peripatetici plerique, consentiunt. Ac me du-

(1) Vide lib. 2. de Orat. 30, 31, 32.
(2) 1 de Inventione, 6.

bitasse confiteor, an hanc partem quæstionis tractandam putarem : nam quis est adeo, non ab eruditione modo, sed a sensu remotus hominis, ut fabricandi quidem, et texendi, et e luto vasa ducendi artem putet: *rhetoricen* autem, maximum, ac pulcherrimum (ut supra diximus) opus, in tam sublime fastigium existimet sine arte venisse ? Equidem illos, qui contra disputarunt, non tam id sensisse quod dicerent, quam exercere ingenia materiæ difficultate credo voluisse; sicut (1) Polycratem, cum Busirim laudaret, et Clytemnestram: quanquam is, quod his dissimile non esset, composuisse orationem, quæ est habita contra Socratem, dicitur.

Quidam naturalem esse *rhetoricen* volunt, et tamen adjuvari exercitatione non diffitentur; ut in libris Ciceronis de Oratore (2) dicit Antonius *observationem* quandam esse, *non artem*. Quod non ideo, ut pro vero accipiamus, est positum; sed ut Antonii persona servetur, qui dissimulator artis fuit. Hanc autem opinionem habuisse Lysias videtur; cujus sententiæ talis defensio est, quod indocti, et barbari, et servi, pro se cum loquuntur, aliquid dicant simile *principio*, narrent, pro-

(1) Polycrates Atheniensis fuit, qui inopia coactus est in Cypro Sophistam agere. Laudavit Busirim: quam orationem Isocrates in Busiride damnat, ac Polycrati exemplum præscribit, quod in laudando Busiride sequi debeat. *Turn.* Busiris autem, tyrannus Ægypti, qui homines ad aram mactare consueverat.

(2) 2 de Oratore, 32.

bent, refutent, et (quod vim habeat *epilogi*) deprecentur.

Deinde adjiciunt illas verborum cavillationes, *nihil quod ex arte fiat, ante artem fuisse :* atqui dixisse homines pro se, et in alios semper : doctores artis, sero et circa Tisiam et Coraca primum repertos : orationem igitur ante artem fuisse, eoque artem non esse. Nos porro, quando cœperit hujus rei doctrina, non laboramus exquirere : quanquam apud (1) Homerum, et præceptorem Phœnicem tum agendi, tum etiam loquendi, et oratores plures, et omne in tribus ducibus orationis genus, et certamina quoque proposita eloquentiæ inter juvenes, invenimus : quin in cælatura clypei Achillis et lites sunt et actores.

Illud admonere satis est, omnia, quæ ars consummarit, a natura initia duxisse : aut tollatur medicina, quæ ex observatione salubrium, atque his contrariorum, reperta est; et, ut quibusdam placet, tota constat experimentis. Nam et vulnus deligavit aliquis, antequam hæc ars esset; et febrem quiete et abstinentia, non quia rationem videbat, sed quia id valetudo ipsa coëgerat, mitigavit. Nec fabrica sit ars; casas enim primi illi sine arte fecerunt. Nec musica : cantatur ac saltatur per omnes gentes aliquo modo.

(1) Phœnix, Iliad. I, seu l. 9, 443. Tres duces, eodem l. 9. Certamina eloquentiæ proposita inter juvenes, Il. Ω, seu l. 15. 283. Clypeus, Il. Σ, seu l. 18. v. 497. — 508.

Ita, si *rhetorice* vocari debet sermo quicunque, fuisse eam, antequam esset ars, confitebor. Si vero non, quisquis loquitur, orator est, et tum non tanquam oratores loquebantur, necesse est oratorem factum arte, nec ante artem fuisse, fateantur.

Quo illud quoque excluditur, quod dicunt; non esse artis id quod faciat, qui non didicerit? dicere autem homines et qui non didicerunt. Ad cujus rei confirmationem afferunt (1) Demadem remigem et (2) Æschinem hypocriten oratores fuisse: falso. Nam neque orator esse, qui non didicit, potest; et hos sero potius, quam nunquam didicisse quis dixerit: quanquam Æschines ab initio sit versatus in litteris, quas pater ejus etiam docebat; Demadem neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exercitatio potuerit tantum, quantuscunque postea fuit, fecisse. Nam id potentissimum discendi genus est. Sed et præstantiorem, si didicisset, futurum fuisse, dicere licet. Neque enim orationes scribere est ausus, ut eum multum valuisse in dicendo sciamus.

Altera est calumnia, nullam artem falsis assentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non possit, quæ semper vera sit; *rhetoricen* assentiri falsis; non

(1) Demades, orator atheniensis, nautæ filius fuit; nec a patre ad Rhetores est missus, sed remex factus. *Turn.*

(2) Æschines, filius Atrometi litteratoris, primum hypocrita fuit, id est, actor personarum in theatro; postea scriba; postremo Rhetor. *Turn.*

esse igitur artem. Ego *rhetoricen* nonnunquam dicere falsa pro veris confitebor; sed non ideo in falsa quoque esse opinione concedam; quia longe diversum est sibi ipsi quid videri; et, ut alii videatur efficere. Nam et imperator falsis utitur sæpe; ut (1) Annibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis circa cornua boum deligatis, incensisque, per noctem in adversos montes agens armenta, speciem hosti abeuntis exercitus dedit, sed illum fefellit: ipse, quid verum esset, non ignoravit. Nec vero Theopompus Lacedæmonius, (2) cum, permutato cum uxore habitu, e custodia, ut mulier, evasit, falsam de se opinionem habuit, sed custodibus præbuit. Item orator, cum falso utitur pro vero, scit esse falsum, eoque se pro vero uti: non ergo falsam habet ipse opinionem, sed fallit alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse judicibus in *causa* Cluentii gloriatus est, nihil ipse vidit. Et pictor, cum vi artis suæ effecit, ut quædam eminere in opere, quædam recessisse credamus, ipse ea plana esse non nescit.

Aiunt etiam, *omnes artes habere finem aliquem propositum, ad quem tendant; hunc modo nullum esse in* rhetorice, *modo non præstari eum, qui promittatur*. Mentiuntur; nos enim esse finem jam ostendimus, et quis esset, diximus. Præstabit hunc semper orator; semper enim bene

(1) Liv. l. 22, n. 16 et 17.
(2) Val lib. 4. cap. 6.

dicet. Firmum autem hoc, quod opponitur, adversus eos fortasse sit, qui persuadere finem putaverunt. Noster orator, arsque a nobis finita, non sunt posita in eventu. Tendit quidem ad victoriam, qui dicit : sed, cum bene dixit, etiamsi non vincat, id, quod arte continetur, effecit. Nam et gubernator vult salva nave in portum pervenire : si tamen tempestate fuerit abreptus, non ideo minus erit gubernator, dicetque notum illud : (1) *Dum clavum rectum teneam*. Et medicus sanitatem ægro promittit : si tamen aut valetudinis vi, aut intemperantia ægri, aliove quo casu summa non contingit, dum ipse omnia secundum rationem fecerit, medicinæ fine non excidit. Ita oratori bene dixisse, finis est. Nam est ars ea (2), ut post paulum clarius ostendemus, in actu posita, non in effectu. Ita falsum erit illud quoque, quod dicitur : *artes scire quando sint finem consecutæ* ; *rhetoricen nescire*. Nam se quisque bene dicere intelligit.

Uti etiam vitiis *rhetoricen*, quod ars nulla faciat, criminantur ; quia et falsum dicat, et affectus moveat. Quorum neutrum est turpe, cum ex bona ratione proficiscitur ; ideoque nec vitium. Nam et

(1) Videtur hemistichium è poëta quopiam sumptum. Nonnulli citant ex Ennio. *Dum clavum rectum teneam, navimque gubernem*. Eras. in Adag.

(2) Pag. 158.

(1) mendacium dicere, etiam sapienti aliquando concessum est; et affectus si aliter ad æquitatem perduci judex non poterit, necessario movebit orator. Imperiti enim judicant, et qui frequenter in hoc ipsum fallendi sunt, ne errent. Nam, si mihi sapientes judices dentur, sapientum conciones, atque omne concilium, nihil invidia valeat, nihil gratia, nihil opinio præsumpta, falsique testes; perquam sit exiguus eloquentiæ locus, et prope in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles animi, et tot malis obnoxia veritas, arte pugnandum est; et adhibenda, quæ prosunt. Nec enim, qui recta via depulsus est, reduci ad eam, nisi alio flexu potest.

Hæc sunt præcipua quæ contra *rhetoricen* dicantur : alia et minora et tamen ex his fontibus derivata.

Confirmatur autem eam esse artem, breviter. Nam sive (ut Cleanthes voluit) *ars est potestas, viam ac ordinem efficiens*; esse certam viam atque ordinem in bene dicendo nemo dubitaverit : sive ille ab omnibus fere probatus *finis* observatur, *artem constare ex perceptionibus consentientibus et coëxercitatis ad finem vitæ utilem*; jam ostendimus nihil non horum in *rhetorice* inesse. Quid ? quod et inspectione et exercitatione, ut artes cæteræ, constat ? Nec potest ars non esse,

(3) Vide notam in capite 1. lib. 12, ubi de mendacio fusius agitur.

si ars est *dialectice*, quod fere constat; cum ab ea specie magis quam genere differat. Sed nec illa omittenda sunt; qua in re alius se inartificialiter, alius artificialiter gerat, in ea esse artem; et in eo, quod qui didicerit, melius faciat, quam qui non didicerit, esse artem. Atqui non solum doctus indoctum, sed etiam doctior doctum in *rhetorices* opere superabit; neque essent ejus aliter tam multa præcepta, tamque magni, qui docerent. Id quod cum omnibus confitendum est, tum nobis præcipue, qui rationem dicendi a bono viro non separamus.

CAPUT XIX.

Ex quo genere artium sit Rhetorice.

Cum sint autem artium aliæ positæ in inspectione, id est, cognitione et æstimatione rerum, qualis est astrologia, nullum exigens actum, sed ipso rei, cujus studium habet, intellectu contenta, quæ θεωρητικὴ vocatur; aliæ in agendo, quarum in hoc finis est, et ipso actu perficitur, nihilque post actum operis relinquit, quæ πρακτικὴ dicitur, qualis est saltatio: aliæ in effectu, quæ operis, quod oculis subjicitur, consummatione finem accipiunt, quam ποιητικὴν appellamus, qualis est pictura.

Fere judicandum est *rhetoricen* in actu consistere. Hoc enim, quod est officii sui

perficit; atque ita ab omnibus dictum est. Mihi autem videtur etiam ex illis cæteris artibus multum assumere. Nam et potest aliquando ipsa res per se inspectione esse contenta. Erit enim *rhetorice* in oratore etiam tacente; et, si desierit agere, vel proposito, vel aliquo casu impeditus, non magis desinet esse orator, quam medicus, qui curandi fecerit finem. Nam est aliquis, ac nescio an maximus etiam, ex secretis studiis fructus, ac tum pura voluptas litterarum, cum ab actu, id est, opere, recesserunt, et contemplatione sui fruuntur. Sed *effective* quoque aliquid simile scriptis orationibus, vel historiis (quod ipsum opus in parte oratoria merito ponimus) consequetur. Si tamen una ex tribus artibus habenda sit, quia maximus ejus usus actu continetur, atque est in eo frequentissima; dicatur *activa*, vel *administrativa*. Nam et hoc ejusdem rei nomen est.

CAPUT XX.

Utrum plus conferat eloquentiæ ars, an natura.

SCIO quæri etiam, (1) naturane plus ad eloquentiam conferat, an doctrina. Quod ad propositum quidem nostri operis nihil pertinet; nec enim consummatus orator, nisi ex utroque fieri potest; plurimum tamen referre arbitror, quam esse in hoc loco quæstionem velimus. Nam, si parti

(1) Vide lib. 1. de Orat. 113. — 116.

utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coëant, in mediocribus quidem utrisque majus adhuc naturæ credam esse momentum; consummatos autem plus doctrinæ debere, quam naturæ, putabo; sicut terræ, nullam fertilitatem habenti, nihil optimus agricola profuerit; e terra uberi utile aliquid, etiam nullo colente, nascetur. At in solo fœcundo plus cultor, quam ipsa per se bonitas soli, efficiet. Et si Praxiteles signum aliquod ex (1) molari lapide conatus esset exsculpere, parium marmor mallem rude: at si illud idem artifex expolisset, (2) plus in manibus fuisset, quam in marmore. Denique natura materiæ, ars doctrinæ est: hæc fingit: illa fingitur. Nihil ars sine materia: materiæ etiam sine arte pretium est. Ars summa, materia optima melior.

CAPUT XXI.

An virtus sit Rhetorice.

Illa quæstio est major, an ex mediis artibus, quæ neque laudari per se, neque vituperari possunt, sed utiles, aut secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit *rhetorice*; an sit, ut compluribus etiam

(1) Molari lapide nihil asperius, et ad sculpendas imagines minus aptum.

(2) Majus pretium duceret ab artificis labore et peritia, quam a materia.

philosophorum placet, virtus. Equidem illud, quod in studiis dicendi plerique exercuerunt et exercent, aut nullam artem, quæ ἀτεχνία nominatur, puto; (multos enim video, sine ratione, sine litteris, qua vel impudentia vel fames duxit, ruentes) aut malam quasi artem, quam κακοτεχνίαν dicimus. Nam et fuisse multos, et esse nonnullos existimo, qui facultatem dicendi ad hominum perniciem converterint. Ματαιοτεχνία quoque est quædam, id est, supervacua artis imitatio, quæ nihil sane nec boni nec mali habeat, sed vanum laborem; qualis illius fuit, qui grana ciceris, ex spatio distante missa, in acum continue et sine frustratione inserebat; quem cum spectasset Alexander, donasse eum dicitur ejusdem leguminis modio. Quod quidem præmium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos existimo, qui in *declamationibus*, quas esse veritati dissimillimas volunt, ætatem multo studio ac labore consumunt.

Verum hæc, quam instituere conamur, et cujus imaginem animo concepimus, quæ bono viro convenit, quæque est vera *rhetorice*, virtus erit. Quod philosophi quidem multis et acutis conclusionibus colligunt: mihi vero etiam planiore hac, proprie nostra probatione videtur esse perspicuum. Ab illis hæc dicuntur: si consonare sibi in faciendis ac non faciendis, virtutis est, quæ pars ejus *prudentia* vocatur; eadem in dicendis ac

non dicendis erit. Et, si virtutes sunt, ad quas nobis etiam, ante quam doceremur, initia quædam ac semina sunt concessa natura, ut ad justitiam, cujus rusticis quoque ac barbaris apparet aliqua imago; nos certe sic esse ab initio formatos, ut possemus orare pro bonis, etiam si non perfecte, tamen ut inessent quædam (ut dixi) semina ejus facultatis, manifestum est. Non eadem autem his natura artibus est, quæ a virtute sunt remotæ.

Itaque cum duo sint genera orationis, altera *perpetua*, quæ *rhetorice* dicitur; altera *concisa*, quæ *dialectice:* quas quidem Zenon adeo conjunxit, ut hanc compressæ in pugnum manus, illam explicitæ diceret similem, etiam disputatrix virtus erit: adeo de hac, quæ speciosior atque apertior est, nihil dubitabitur.

Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis operibus volo. Nam quid orator in laudando faciet, nisi honestorum ac turpium peritus: aut in suadendo, nisi utilitate proposita et perspecta: aut in judiciis, si justitiæ sit ignarus? Quid? non fortitudinem postulat res eadem, cum sæpe contra turbulentas populi minas, sæpe cum periculosa potentium offensa, nonnunquam, ut in judicio Miloniano, inter circumfusa militum arma dicendum sit? ut, si virtus non est, ne perfecta quidem esse possit oratio.

Quod si ea in quoque animalium est virtus, qua præstat cætera vel pleraque,

ut in leone impetus, in equo velocitas; hominem porro ratione atque oratione excellere cæteris certum est; cur non tam in eloquentia, quam in ratione virtutem ejus esse credamus? Recteque hoc apud Ciceronem disserit Crassus. (1) Est enim *eloquentia una quædam de summis virtutibus*. Et ipse Cicero in sua persona, cum ad Brutum in epistolis, tum aliis etiam locis, virtutem eam appellat.

At *procemium* aliquando et *narrationem* dicit malus homo, et *argumenta*, sic, ut nihil sit in his requirendum. Nam et latro pugnabit acriter, virtus tamen erit fortitudo: et tormenta sine gemitu feret malus servus, tolerantia tamen doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem, sed aliter. Sufficiant igitur hæc, quia de utilitate supra tractavimus.

CAPUT XXII.

Materia Rhetoricæ res omnes quæ ei ad dicendum subjectæ erunt.

Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse *rhetorices* judico, omnes res, quæcunque ei ad dicendum subjectæ erunt. Nam Socrates apud Platonem dicere Gorgiæ videtur, *non in verbis esse materiam, sed in rebus*. Et in Phædro palam, non in judiciis modo et concionibus, sed in rebus etiam privatis ac domesticis *rhe-*

(1) 3. de Oratore, 55.

toricen esse demonstrat. Quo manifestum est hanc opinionem ipsius Platonis fuisse. Et Cicero (1) quodam loco materiam *rhetorices* vocat, *res, quæ subjectæ sunt ei* : sed certas demum putat esse subjectas. Alio vero, de omnibus rebus oratori dicendum arbitratur, his quidem verbis : (2) *Quanquam vis oratoris, professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videatur, ut omni de re, quæcunque sit proposita, ornate ab eo copioseque dicatur*. Atque adhuc alibi : (3) *Verum enim oratori, quæ sunt in hominum vita (quandoquidem in ea versatur orator, atque ea est ei subjecta materia) omnia quæsita, audita, lecta, disputata, tractata, agitata esse debent.*

Hanc autem, quam nos *materiam* vocamus, id est, res subjectas, quidam modo infinitam, modo non propriam *rhetorices* esse dixerunt; eamque artem *circumcurrentem* vocaverunt, quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi minima pugna est. Nam de omni materia dicere eam fatentur; propriam habere materiam, quia multiplicem habeat, negant. Sed neque infinita est, etiam si est multiplex; et aliæ quoque artes minores habent multiplicem materiam, velut *architectonice*. Nam ea in omnibus, quæ sunt ædificio utilia, versatur. Et cælatura, quæ auro,

(1) Hoc idem argumentum fusius tractat Cicero, lib. 1. de Oratore, a num. 45. ad 74.
(2) 1. de Oratore 21.
(3) 3. de Oratore, 54.

argento, ære, ferro opera efficit. Nam sculptura etiam lignum, ebur, marmor, vitrum, gemmas, præter ea quæ supra dixi, complectitur. Neque protinus non est materia *rhetorices*, si in eadem versatur et alius. Nam si quæram, quæ sit materia statuarii, dicetur æs: si quæram, quæ sit excusoris, id est, ejus fabricæ, quam Græci (1) χαλκευτικὴν vocant; similiter æs esse respondeant. Atqui plurimum a statuis differunt vasa. Nec medicina ideo non erit ars, quia unctio et exercitatio cum palæstrica, ciborum vero qualitas etiam cum coquorum ei sit arte communis.

Quod vero de bono, utili, justo disserere, philosophiæ officium esse dicunt; non obstat. Nam cum philosophum dicunt, hoc accipi volunt, virum bonum. Cur igitur oratorem, quem a bono viro non separo, in eadem materia versari mirer? cum præsertim primo libro (2) jam ostenderim, philosophos omissam hanc ab oratoribus partem occupasse, quæ *rhetorices* propria semper fuisset; ut illi potius in nostra materia versentur. Denique cum sit *dialectices* materia de rebus subjectis disputare, sit autem *dialectices* oratio *concisa*; cur non eadem *perpetuæ* quoque materia videatur?

Solet a quibusdam et illud poni: *Omnium igitur artium peritus erit orator, si de omnibus ei dicendum est.* Possem hic Cice-

(1) Intelligit fabros vasorum.
(2) Pag. 5.

ronis respondere verbis, apud quem hoc invenio : (1) *Mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum, atque artium scientiam consecutus* : sed mihi satis est ejus esse oratorem rei, de qua dicit, non inscium. Neque enim omnes *causas* novit, et debet posse de omnibus dicere. De quibus ergo dicet ? de quibus didicit. Similiter de artibus quoque, de quibus dicendum erit, interim discet; et de quibus didicerit, dicet. Quid ergo ? non aut faber de fabrica melius, aut de musice musicus ? Si nesciat orator, quid sit, de quo quæratur ? plane melius. Nam et litigator rusticus illitteratusque de *causa* sua melius, quam orator, qui nesciet quid in lite sit, dicet : sed accepta a musico, a fabro, sicut a litigatore, melius orator, quam ipse qui docuerit. Verum et faber, cum de fabrica, et musicus, cum de musica, si quid confirmationem desideraverit, dicet; non erit quidem orator, sed faciet illud quasi orator; sicut cum vulnus imperitus deligabit, non erit medicus, sed faciet ut medicus.

An hujusmodi res nec in laudem, nec in deliberationem, nec in judicium veniunt ? Ergo cum de faciendo portu (2) Ostiensi deliberatum est, non debuit dicere sententiam orator ? Atqui opus erat

(1) 1 de Oratore, 20.
(2) Illum facere destinaverat Julius Cæsar, perfecit Claudius Imperator.

ratione architectorum. Livores et tumores in corpore, cruditatis, an veneni signa sint, non tractat orator ? At est id ex ratione medicinæ. Circa mensuras et numeros non versabitur ? Dicamus has geometriæ esse partes. Equidem omnia fere posse credo casu aliquo venire in officium oratoris : quod si non accidet, non erunt ei subjecta. Ita sic quoque recte diximus, materiam *rhetorices* esse omnes res ad dicendum ei subjectas : quod quidem probat etiam sermo communis. Nam cum aliquid, de quo dicamus, accepimus, positam nobis esse materiam frequenter etiam præfatione testamur.

Quæsitum a paucissimis etiam de instrumento est. Instrumentum voco, sine quo formari materia, et in id, quod velimus, effici opus non possit. Verum hoc ego non artem credo egere, sed artificem. Neque enim scientia desiderat instrumentum, quæ potest esse consummata, etiamsi nihil faciat; sed ille opifex, ut cælator cælum, et pictor penicilla. Itaque hæc in eum (1) locum, quo de oratore dicturi sumus, differamus.

(1) Lib. 11 et 12.

MARCI FABII

QUINTILIANI

DE

INSTITUTIONE

ORATORIA

LIBER III.

CAPUT I.

I. Monet hunc librum minus jucunditatis quam cæteros habiturum. II. Agit de Scriptoribus artis Rhetoricæ cum Græcis, tum Romanis.

I. QUONIAM in libro secundo quæsitum est quid esset *rhetorice*, et quis *finis* ejus; artem quoque eam esse, et utilem, et virtutem, ut vires nostræ tulerunt, ostendimus; materiamque ei res omnes, de quibus dicere oporteret, subjecimus; jam hinc, unde cœperit, quibus constet, quo quæque in ea modo invenienda atque tractanda sint, exsequar: intra quem modum plerique scriptores artium constiterunt, adeo ut Apollodorus contentus solis *judicialibus* fuerit. Nec sum ignarus,

hoc a me præcipue, quod hic liber inchoat, opus, studiosos ejus desiderasse, ut inquisitione opinionum, quæ diversissimæ fuerunt, longe difficillimum, ita nescio an minime legentibus futurum voluptati; quippe quod prope nudam præceptorum traditionem desideret.

In cæteris enim admiscere tentavimus aliquid nitoris, non jactandi ingenii gratia (namque in id eligi materia poterat uberior); sed ut hoc ipso alliceremus magis juventutem ad cognitionem eorum, quæ necessaria studiis arbitrabamur, si ducti jucunditate aliqua lectionis, libentius discerent ea, quorum ne jejuna atque arida traditio averteret animos, et aures præsertim tam delicatas raderet, verebamur: qua ratione se Lucretius (1) dicit præcepta philosophiæ carmine esse complexum; namque hac, ut est notum, similitudine utitur:

Nam veluti pueris absinthia tetra medentes
Cum dare conantur, prius oras pocula circum
Contingunt mellis dulci flavoque liquore;

et quæ sequuntur. Sed nunc veremur, ne parum hic liber mellis, et absinthii multum habere videatur, sitque salubrior studiis, quam dulcior. Quin etiam hoc timeo, ne ex eo minorem gratiam ineat, quod pleraque non inventa per me, sed ab aliis tradita, continebit; habeat etiam quosdam,

(1) Lib. 4. 11. etc.

qui contra sentiant et adversentur, propterea quod plurimi auctores, quamvis eodem tenderent, diversas tamen vias munierunt, atque in suam quisque induxit sequentes. Illi autem probant, qualecunque ingressi sunt iter, nec facile inculcatas pueris persuasiones mutaveris; quia nemo non didicisse mavult, quam discere.

Est autem, ut procedente libro patebit, infinita dissensio auctorum; primo ad ea, quæ rudia atque imperfecta adhuc erant, adjicientibus quod invenissent scriptoribus; mox, ut aliquid sui viderentur afferre, etiam recta mutantibus.

II. Nam primus post eos, quos poëtæ tradiderunt, movisse aliqua circa *rhetoricen* Empedocles dicitur. Artium autem scriptores antiquissimi, Corax et Tisias, Siculi, quos insecutus est vir ejusdem insulæ Gorgias Leontinus, Empedoclis (ut traditur) discipulus. Is beneficio longissimæ ætatis (nam centum et novem vixit annos) cum multis simul floruit; ideoque et illorum, de quibus supra dixi, fuit emulus, et ultra Socratem usque duravit. Thrasymachus Chalcedonius cum hoc, et Prodicus Chius, et Abderites Protagoras, a quo decem millibus denariorum didicisse artem, quam edidit, Evathlus dicitur; et Hippias Eleus, et, quem Palameda Plato appellat, Alcidamas Eleates. Antiphon quoque et orationem primus omnium scripsit, et nihilominus artem, ipse composuit, et pro se dixisse optime est creditus; etiam Polycra-

tes, a quo scriptam in Socratem diximus orationem; (1) et Theodorus Byzantius, ex iis et ipse, quos Plato appellat (2) λογοδαιδάλους.

Horum primi *communes locos* tractasse dicuntur, Protagoras, Gorgias, Prodicus et Thrasymachus (N. 7.) Cicero in Bruto negat ante Periclem scriptum quicquam, quod ornatum oratorium habeat; ejus aliqua ferri. Equidem non reperio quicquam tantæ eloquentiæ fama dignum; ideoque minus miror esse, qui nihil ab eo scriptum putent: hæc autem, quæ feruntur, ab aliis esse composita.

His successere multi: sed clarissimus Gorgiæ auditor Isocrates, quanquam de præceptore ejus inter auctores non convenit: nos autem Aristoteli credimus. Hinc velut diversæ secari cœperunt viæ. Nam et Isocratis præstantissimi discipuli fuerunt in omni studiorum genere; eoque jam seniore (octavum enim et nonagesimum implevit annum) pomeridianis scholis (3) Aristoteles præcipere artem oratoriam cœpit, noto quidem illo (ut traditur) versu ex (4) Philocteta frequenter usus:

(1) Pag. 150. (2) Qui orationem nimis expolirent.
(3) Hoc Cicero fusius enarrat, l. 3. de Oratore, n. 141. *Scholas* autem dicit dissertationes, disputationes, et præceptiones. *Scholas* enim Græci proprie dicunt, non tam ludum litterarium, quam disputationes prælectionesque, et id genus alia; ut manifestum est ex 1. Tusc. n. 7. *Turn.*

(4) Annotant hunc versum esse in Philocteta Sophoclis, cum illic nusquam reperiatur. Porro in illa Tragœdia, quæcunque sit, ait Philoctetes sibi turpe esse tacere, cum barbari loquantur. *Αἰσχρὸν σιωπᾷν, βαρβάρους δ' ἐᾷν λέγειν.* *Turn.*

Αἰσχρὸν σιωπᾶν, κ'Ἰσοκράτην ἐᾶν λέγειν.

Turpe esse tacere, et Isocratem pati dicere.

Ars est utriusque; sed pluribus eam libris Aristoteles complexus est. Eodem tempore Theodectes fuit, de cujus opere supra dictum est. Theophrastus (1) quoque Aristotelis discipulus de *rhetorice* diligenter scripsit; atque hinc vel studiosius philosophi, quam rhetores, præcipueque stoïcorum ac peripateticorum principes.

Fecit deinde velut propriam Hermagoras viam, quam plurimi sunt secuti; cui maxime par atque æmulus videtur Athenæus fuisse. Multa post Apollonius Molon, multa Areus, multa Cæcilius, et Halicarnasseus Dionysius. Præcipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Pergamenus, qui præceptor Apolloniæ Cæsaris Augusti fuit; et Theodorus Gadareus, qui se dici maluit Rhodium; quem studiose audisse, cum in eam insulam secessisset, dicitur Tiberius Cæsar. Hi diversas opiniones tradiderunt, appellatique inde Apollodorei et Theodorei, ad morem certas in philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori præcepta magis ex discipulis cognoscas; quorum diligentissimus in tradendo latine fuit C. Valgius, græce Atticus. Nam ipsius sola videtur ars edita ad Matium, quia cæteras missa ad Domitium epistola non agnoscit. Plura scripsit Theodorus, cujus au-

(1) Pag. 41.

ditorem Hermagoram sunt qui viderint.

Romanorum primus (quantum ego quidem sciam) condidit aliqua in hanc materiam M. Cato ille Censorius, post M. Antonius inchoavit. Nam hoc solum opus ejus, atque id ipsum imperfectum, manet. Secuti minus celebres, quorum memoriam, si quo locos res poscet, non omittam.

Præcipuum vero lumen, sicut eloquentiæ, ita præceptis quoque ejus dedit, unicum apud nos specimem orandi, docendique oratorias artes, M. Tullius; post quem tacere modestissimum foret, nisi et *rhetorices* suos ipse adolescenti sibi elapsos diceret, (1) et in oratoriis hæc minora, quæ plerique desiderant, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, nonnihil pater Gallio: accuratius vero priores Gallione Celsus et Lenas, et ætatis nostræ Virginius, Plinius, Rutilius. Sunt et hodie clari ejusdem operis auctores, qui, si omnia complexi forent, consuluissent labori meo: sed parco nominibus viventium, veniet eorum laudi suum tempus; ad posteros enim virtus durabit, non perveniet invidia. Non tamen post tot ac tantos auctores pigebit meam quibusdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cujusquam sectæ, velut quadam superstitione imbutus, addixi; et electuris quæ volent facienda copia fuit, sicut ipse plurium in

(1) 1 de Oratore 5.

unum

unum confero inventa, ubicunque ingenio non erit locus, curæ testimonium promeruisse contentus.

CAPUT II.

QUÆ SIT RHETORICES ORIGO.

Initium dicendi dedit natura : initium artis ;

NEC diu nos moretur quæstio, quæ *rhetorices* origo sit. Nam cui dubium est, quin sermonem ab ipsa rerum natura geniti protinus homines acceperint (quod certe principium est ejus rei), huic studium et incrementum dederit utilitas, summam ratio et exercitatio? Nec video quare curam dicendi putent quidam inde cœpisse, quod ii, qui in discrimen aliquod vocabantur, accuratius loqui defendendi sui gratia instituerint. Hæc enim, ut honestior causa, ita non utique prior est; cum præsertim accusatio præcedat defensionem : nisi quis dicit etiam gladium fabricatum ab eo prius, qui ferrum in tutelam sui, quam qui in perniciem alterius comparavit.

Initium ergo dicendi dedit natura : initium artis, observatio. Homines enim, sicut in medicina, cum viderent alia salubria, alia insalubria, ex observatione eorum effecerunt artem ; ita, cum in dicendo alia utilia, alia inutilia deprehenderent, notarunt ea ad imitandum vitandumque; et quædam secundum

rationem eorum adjecerunt ipsi quoque, hæc confirmata sunt usu : tum quæ sciebat quisque, docuit. (1) Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum latoribus dedit, in quibus fuisse vim dicendi necesse est : cur tamen hanc primam originem putet, non video; cum sint adhuc quædam vagæ et sine urbibus ac sine legibus gentes : et tamen qui sunt in his nati, et legationibus fungantur, et accusent aliqua ac defendant, et denique alium alio melius loqui credant.

CAPUT III.

Quinque esse partes Rhetoricæ.

Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique auctores tradiderunt, quinque partibus constat, *inventione*, *dispositione*, *elocutione*, *memoria*, *pronunciatione* sive *actione* ; utroque enim modo dicitur. Omnis vero sermo, quo quidem voluntas aliqua enuntiatur, habeat necesse est et rem, et verba. Ac si est brevis, et una conclusione finitus, nihil fortasse ultra desideret : at oratio longior plura exigit. Non enim tantum refert, quid, et quomodo dicamus; sed etiam quo loco : opus ergo est et *dispositione*. Sed neque omnia, quæ res postulat, dicere ; neque suo quæque loco poterimus, nisi adjuvante *memoria* : quapropter ea quoque pars quarta

(1) L. 1. de Invent. n. 2. et 3. et l. 1. de Orat. n. 33.

erit. Verum hæc cuncta corrumpit ac propemodum perdit indecora, vel voce, vel gestu, *pronunciatio*. Huic quoque igitur necessario tribuendus est quintus locus.

CAPUT IV.

Tria genera causarum.

Tria an plura sint genera causarum ambigitur. Nec dubie prope omnes utique summæ apud antiquos auctoritatis, scriptores Aristotelem secuti, qui nomine tantum alio *concionalem* pro *deliberativa* appellat, hac partitione contenti fuerunt.... Nobis autem et tutissimum est auctores plures sequi, et ita videtur ratio dictare. Est igitur, unum genus, quo laus ac vituperatio continetur; sed est appellatum a parte meliore *laudativum*: idem alii *demonstrativum* vocant....

Alterum est, *deliberativum*; tertium *judiciale*. Cæteræ species in hæc tria incidunt genera. Nec invenitur ex his ulla, in qua non laudare, aut vituperare; aut suadere, aut dissuadere; intendere quid, vel depellere debeamus....

Ne his quidem accesserim, qui *laudativam* materiam honestorum, *deliberativam* utilium, *judicialem* justorum quæstione contineri putant; celeri magis ac rotunda usi distributione, quam vera. Stant enim quodammodo mutuis auxiliis omnia. Nam et in laude justitia utilitasque

tractantur, et in consiliis honestas; et raro *judicialem* inveneris *causam*, in cujus non parte aliquid eorum quid, quæ supra diximus, reperiatur.

CAPUT V.

I. Tria esse Officia Oratoris. II. Quæstiones esse vel infinitas vel finitas.

I. Omnis autem oratio constat, aut ex his quæ significantur, aut ex his quæ significant; id est, rebus, et verbis. Facultas orandi consummatur natura, arte, exercitatione, cui quartam partem adjiciunt quidam imitationis, quam nos arti subjicimus. Tria (1) sunt autem, quæ præstare debet orator; ut doceat, moveat, delectet.... Non semper autem omnia in eam, quæ tractabitur, materiam cadent. Erunt enim quædam remota ab affectibus, qui, ut non ubique habent locum, ita quocumque irruperint, plurimum valent....

II. Convenit (2) quæstiones esse aut *infinitas*, aut *finitas*. *Infinitæ* sunt, quæ, remotis personis et temporibus et locis cæterisque similibus, in utramque partem tractantur: quod Græci θέσιν dicunt, Cicero *propositum*....

Finitæ autem sunt ex complexu rerum, personarum, temporum, cæterorumque: hæ ὑποθέσεις a Græcis dicuntur, *causæ* a nostris. In his omnibus quæstio videtur

(1) Vide Cicer. lib. 2 de Orat. 115 et 128. 129.
(2) Vide lib. 2. de Oratore, 133.

circa res personasque consistere. Amplior est semper *infinita*; inde enim *finita* descendit.*Quod ut exemplo pateat; *infinita* est, *An uxor ducenda*; *finita*, *An Catoni ducenda*....

In omni autem speciali utique inest generalis, ut quæ sit prior. Ac nescio, an in *causis* quoque, quicquid in quæstionem venit *qualitatis*, generale sit. *Milo Clodium occidit: jure occidit insidiatorem*. Nonne hoc quæritur, *an sit jus insidiatorem occidendi?*...

Quin etiam in iis, quæ ad personam referuntur, ut non est satis generalem tractasse quæstionem, ita perveniri ad speciem, nisi illa prius excussa, non potest. Nam quo modo, *an sibi uxor ducenda sit*, deliberabit Cato, nisi constiterit *uxores esse ducendas*? Et quo modo, *an ducere Martiam debeat* quæretur, nisi *Catoni ducenda uxor est*?

CAPUT VI.

Triplicem esse statum.

Status causæ est id quod et orator præcipue sibi obtinendum, et judex spectandum maxime intelligit: in hoc enim causa consistit..*.

A plurimis (1) tres sunt facti generales status, *conjecturæ*, *finitionis*, *qualitatis*: quibus et Cicero in *Oratore* utitur,

(1) De triplici statu vide Ciceronem, lib. 2. de Orat. 104 — 114.

et omnia, quæ aut in controversiam, aut in contentionem veniant, contineri putat; (1) sit-ne, quid sit, quale sit.*.

Ipse me paulum in alia, quam prius habuerim, opinione nunc esse confiteor. Et fortasse tutissimum erat famæ modo studenti, nihil ex eo mutare, quod multis annis non sensissem modo, verum etiam approbassem. Sed non sustineo esse conscius (2) mihi dissimulanti, in eo præsertim opere, quod ad bonorum juvenum aliquam utilitatem componimus, in ulla parte judicii mei. Nam et (3) Hippocrates clarus arte medicinæ, videtur honestissime fecisse, qui quosdam errores suos, ne posteri errarent, confessus est. Et M. Tullius non dubitavit aliquos suos jam editos libros aliis postea scriptis ipse dam-

(1) Triplex itaque est *status*. *Conjecturalis*, in quo quæritur et conjici debet, an sit factum: verbi gratia in oratione pro Cœlio quæritur utrum Cœlius venenum Clodiæ paraverit. *Qualitatis*, in quo quæritur quale sit id quod factum esse constat: ut in oratione pro Milone quæritur jure nec-ne Milo Clodium occiderit. *Definitivus*, in quo quæritur et definiri debet quid sit id quod factum est: ut in oratione pro Plancio, an largitio pecuniæ facta ab ipso, sit ambitus.

(2) Hellenismus.

(3) Hippocrates, in cujusdam curatione, qui lapide percussus fuerat in syncipite, se deceptum fuisse scribit ex ratione futurarum capitis. Quod etiam meminit Celsus, l. 8. c. 4. *De suturis se deceptum esse Hippocrates memoriæ prodidit, more magnorum virorum, et fiduciam magnarum rerum habentium. Nam levia ingenia, quia nihil habent, nihil sibi detrahunt. Magno ingenio, multaque nihilominus habituro, convenit etiam veri erroris simplex confessio, præcipue in eo ministerio, quod utilitatis causa posteris traditur, ne qui decipiantur eadem ratione, qua quis deceptus est.* Turn.

nare, sicut (1) Catulum atque Lucullum, et (2) hos ipsos, de quibus modo sum locutus, artis rhetorices. Etenim supervacuus foret in studiis longior labor, si nihil liceret melius invenire præteritis. Neque tamen quicquam ex his, quæ tum præcepi, supervacuum fuit; ad easdem enim particulas hæc quoque, quæ nunc præcipiam, revertentur. Ita neminem didicisse pœniteat. Colligere tantum eadem, ac disponere paulo significantius conor. Omnibus autem patefactum volo, non me hæc serius demonstrare aliis, quam mihi ipse persuaserim..*.

Credendum est igitur iis, quorum auctoritatem secutus est Cicero; tria esse, quæ in omni disputatione quærantur, *an sit*, *quid sit*, *quale sit* : quod ipsa nobis etiam natura præscribit.

Nam primum oportet subesse aliquid, de quo ambigatur quod, *quid sit*, et *quale sit*, certe non potest existimari, nisi prius esse constiterit : ideoque ea prima quæstio : sed non statim, quod esse manifestum est, etiam, quid sit, apparet. Hoc quoque constituto, novissima *qualitas* superest; nec his exploratis aliud est ultra..*.

Nunc quia in tria genera *causas* divisi, ordinem sequar.

(1) Vide lib. 13. epist. ad Atticum, præsertim epist. 12. et 13.

(2) Lib. 1. de Oratore, n. 5. quod modo observavit hoc eodem libro, cap. 1. pag. 175.

CAPUT VII.

De genere demonstrativo.

I. Apud Romanos genus hoc quoque cadit in negotia. II. Laus Deorum. III. Laus hominum, eorumque vituperatio. Interest autem ubi quisque laudetur. IV. Laus urbium et locorum.

I. Ac potissimum incipiam ab ea, quæ constat (1) laude et vituperatione. Quod genus videtur Aristoteles, atque eum secutus Theophrastus, à parte *negotiali*, hoc est, πραγματικῇ, removisse, totamque ad solos auditores relegasse; et id ejus nominis, quod ab *ostentatione* ducitur, proprium est. Sed mos romanus etiam negotiis hoc munus inseruit. Nam et funebres laudationes pendent frequenter ex publico aliquo officio, atque ex senatusconsulto magistratibus sæpe mandantur; et laudare testem, vel contra, pertinet ad momentum judiciorum; et ipsis etiam reis dare laudatores licet; et editi in competitores, in L. Pisonem, in Clodium et Curionem libri, vituperationem continent, et tamen in senatu loco sunt habiti *sententiæ*. Neque inficias eo, quasdam esse ex hoc genere materias, ad solam compositas ostentationem, ut laudes deorum, virorumque, quos priora tempora tulerunt.

Ut desiderat autem laus, quæ negotiis

(1) Vide lib. 2. de Oratore, 44.—46 item 341 —349. Item Partit. 70. — 82.

adhibetur, probationem; sic etiam illa, quæ ostentationi componitur, habet interim aliquam speciem probationis: ut qui Romulum Martis filium, educatumque a lupa dicat, in argumentum cœlestis ortus utatur his; quod abjectus in profluentem, non potuerit extingui; quod omnia sic egerit, ut genitum præside bellorum deó, incredibile non esset; quod ipsum quoque cœlo receptum temporis ejus homines non dubitaverint. Quædam vero etiam in defensionis speciem cadent; ut si in laude Herculis, permutatum cum regina Lydiæ habitum, et imperata (ut traditur) pensa orator excuset.

Sed proprium laudis est, res amplificare, et ornare. Quæ materia præcipue quidem in deos et homines cadit: est tamen et aliorum ánimalium, et carentium anima.

II. Verum in deis generaliter primum majestatem ipsius eorum naturæ venerabimur; deinde propriam vim cujusque, et inventa, quæ utile aliquid hominibus attulerunt. Vis ostenditur; ut in Jove, regendorum hominum; in Marte, belli; in Neptuno maris. Inventa; ut artium, in Minervâ; Mercurio, litterarum; medicinæ, Apolline; Cerere, frugum; Libero, vini. Tum si qua ab his acta vetustas tradidit, commemoranda. Addunt etiam diis honorem parentes, ut si quis sit filius Jovis. Addit antiquitas, ut iis, qui sunt ex Chao; progenies quoque, ut Apollo ac Diana, Latonæ. Laudandum

in quibusdam, quod geniti immortales; in quibusdam, quod immortalitatem virtute sunt consecuti: quod pietas (1) principis nostri, præsentium quoque temporum decus fecit.

III. Magis est varia laus hominum. Nam primum dividitur in tempora, quodque ante eos fuit, quodque ipsi vixerunt. In iis autem, qui fato sunt functi, etiam quod est insecutum. Ante hominem, patria ac parentes, majoresque erunt, quorum duplex tractatus est: aut enim respondisse nobilitati, pulchrum erit: aut humilius genus illustrasse factis. Illa quoque interim ex eo, quod ante ipsum fuit, tempore trahentur, quæ responsis, vel auguriis futuram claritatem promiserint; ut eum, qui ex Thetide natus esset, majorem patre suo futurum cecinisse dicuntur oracula.

Ipsius vero laus hominis, ex animo, et corpore, et extra positis peti debet. Et corporis quidem fortuitorumque cum levior, tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchritudinem interim roburque prosequimur honore verborum, ut (2) Homerus in Agamemnone atque Achille. In-

(1) Impia adulatio. Domitianus jusserat se vocari Deum. At crudelitate, libidine, omnibusque vitiis erat infame, portentum.

(2) De pulchritudine Agamemnonis, Iliad. β. seu l. 2. v. 477. de Achille, Iliad. β. 180. et alibi passim. De parva statura Tydei, Iliad. ε. seu lib. 5. v. 801.

terim confert admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea parvum, sed bellatorem dicit fuisse. Fortuna vero, cum dignitatem affert, ut in regibus principibusque (namque est hæc materia ostendendæ virtutis uberior); tum quo minores opes fuerunt, eo majorem benefactis gloriam parit.

Sed omnia, quæ extra nos bona sunt, quæque hominibus forte obtigerunt, non ideo laudantur, quod habuerit quis ea, sed quod his honeste sit usus. Nam divitiæ, et potentia, et gratia, cum plurimum virium dent, in utramque partem certissimum faciunt morum experimentum: aut enim meliores propter hæc, aut pejores sumus. Animi semper vera laus: sed non una per hoc opus via ducitur. Namque aliàs ætatis gradus, gestarumque rerum ordinem sequi speciosus fuit; ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinæ, post hoc operum, id est, factorum dictorumque contextus: aliàs in species virtutum dividere laudem; fortitudinis, justitiæ, continentiæ, cæterarumque, ac singulis assignare, quæ secundum quamque earum gesta erunt. Utra sit autem harum via utilior, cum materia deliberabimus: dum sciamus gratiora esse audientibus, quæ solus quis, aut primus, aut certe cum paucis fecisse dicetur: si quid præterea supra spem aut exspectationem, præcipue quod aliena potius causa, quam sua.

Tempus, quod finem hominis insequitur, non semper tractare contingit; non solum, quod viventes aliquando laudamus; sed quod rara hæc occasio est, ut referri possint divini honores, et decreta; ut publice statuæ constitutæ. Inter quæ enumeraverim ingeniorum monumenta, quæ seculis probarentur. Nam quidam, sicut Menander, justiora posterorum, quam suæ ætatis, judicia sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus, necnon instituta quoque auctoribus; ut a Numa traditum deos colere, et a Publicola fasces populo submittere.

Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit tamen in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio multis fuit; et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia, et invisos magis fecit; et in quibusdam, ut in Paride traditum est, prædicta pernicies; et corporis ac formæ quibusdam mala contemptum, ut Thersitæ: at (1) vero quibusdam bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbellem, Plisthenem impudicum, a poëtis accepimus. Et animi totidem vitia, quot virtutes sunt; nec minus quam in laudibus, duplici ratione tractantur. Et post mortem adjecta quibusdam ignominia est; ut

(1) Argent. edit. habet, *Thersitæ atque Iro: quibusdam, etc.* de Thersite, Iliad. β. 212. — 120. de Nireo, 2. Iliad. β. 671. — 675.

(1) Melio, cujus domus solo æquata; Marcoque Manlio, cujus prænomen e familia in posterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est conditoribus urbium infamiæ, contraxisse aliquam perniciosam cæteris gentem, (2) qualis est primus judaïcæ superstitionis auctor; et Gracchorum leges invisæ....

Sed in viventibus quoque judicia hominum, velut argumenta sunt morum; et honos aut ignominia veram esse laudem, vel vituperationem probat. Interesse tamen Aristoteles (3) putat, ubi quisque laudetur, aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium mores, quæ publice recepta persuasio: ut illa maxime, quæ probent, esse in eo, qui laudabitur, credant: aut in eo, contra quem dicemus, ea, quæ oderunt.

Ita non dubium erit judicium, quod orationem præcesserit. (4) Ipsorum autem

(1) De Melio vide Livium, lib. 4. n. 16. de M. Manlio, lib. 6. n. 20.

(2) Hunc locum nonnulli de *Judæis* intelligunt, quorum superstitionem Romani oderant. Alciatus tamen de *Christianis* intelligit, quorum religionem Judaïcam superstitionem appellabant Romani, quia a Judæis manavit Christianismus. Sic etiam appellare solent Jurisconsulti. Porro Fabii tempore persecutio in Christianos a Domitiano est edita. *Turn.*

(3) 1. Rhet. c. 9.

(4) Scilicet *audientium*, quæ vox in uno e manuscriptis codicibus quos percurri, instar notæ legitur, nec ille codex mentionem facit Judicum. Editiones habent *ipsorum etiam Judicum.* Sed de Judicibus hîc non agitur, nec eorum ulla fit mentio apud Aristotelem loco hîc citato, nempe l. 1. Rhet. c. 9. At idem, l. 3. c. 14. sub finem; ubi agit de Exordio, manifeste præcipit ut in genere De-

judicum permiscenda laus semper; nam id benevolos facit: quoties autem fieri poterit, cum materiæ utilitate jungenda. Minus Lacedæmone studia litterarum, quam Athenis, honoris merebuntur: plus patientia, fortitudo. Rapto vivere quibusdam honestum: aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret: veteribus Romanis summum luxuria crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet judex, qui sibi dicentem assentiri putat.

Idem præcipit illud quoque (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum invasit), quia sit quædam virtutibus ac vitiis vicinitas, utendum proxima *derivatione* verborum; ut pro *temerario fortem*, pro *prodigo liberalem*, pro *avaro parcum* vocemus: quæ eadem etiam contra valent Quod quidem orator, id est, vir bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducatur.

IV. Laudantur autem urbes similiter atque homines. Nam pro parente est conditor; et multum auctoritatis affert vetustas, ut iis, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia circa res gestas; eademque in singulis. Illa propria, quæ ex loci positione, aut munitione sunt. Cives illis, ut hominibus liberi, decori. Est laus et operum, in quibus honor, utilitas, pulchri-

monstrativo *laus auditoris* inseratur. Unde paulo infra suspicor mendum quoque aliquod irrepsisse, ubi legitur; *Maxime favet Judex, qui sibi dicentem assentiri putat.*

tudo, auctor spectari solet; honor ut, in templis; utilitas, ut in muris; pulchritudo, vel auctor, utrobique est.

Est et locorum, qualis Siciliæ apud Ciceronem; in quibus similiter speciem, et utilitatem intuemur; (1) speciem, maritimis, planis, amœnis; utilitatem, salubribus, fertilibus. Erit etiam dictorum honestorum factorumque laus generalis. Erit et rerum omnis modi. Nam et somni, et mortis scriptæ laudes, et quorumdam a medicis ciborum. Itaque, ut non consensi hoc *laudativum* genus circa solam versari honesti quæstionem, sic *qualitate* maxime contineri puto: quanquam omnes tres *status* cadere in hoc opus possint, hisque usum C. Cæsarem in vituperando Catone, notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile *suasoriis*; (2) quia plerumque eadem illic suaderi, hìc laudari solent.

(1) 4 Verr. 2, etc.

(2) In Topicis, 94.

CAPUT VIII.

DE GENERE DELIBERATIVO.

I. Non solam in eo quæri utilitatem. II. De ejus procœmio et narratione. III. Tria in suadendo spectanda. 1. Quid sit de quo deliberetur. Partes autem suadendi sunt honestum, utile, possibile: nam rejicit necessarium. 2. Qui sint qui deliberent. Et hic docet quomodo et turpibus honesta, et bonis parum decora suaderi possint. 3. Quis sit qui suadeat. IV. De Prosopopæiis seu declamationibus in genere deliberativo. V. Quale debeat esse dicendi genus in suasoriis.

I. DELIBERATIVAS (1) quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac, si quid in his unum sequi oporteret, potior fuisset apud me Ciceronis (2) sententia, qui hoc materiæ genus dignitate maxime contineri putat. Nec dubito, quin hi, qui sunt in illa priore sententia, secundum opinionem pulcherrimam, ne utile quidem, nisi quod honestum esset, existimarint. Et est hæc ratio verissima, si consilium contingat semper bonorum atque sapientum. Verum apud imperitos, apud quos frequenter dicenda sententia est, populumque præcipue, qui ex pluribus constat indoctis, discernenda sunt hæc, et se-

(1) De genere deliberativo, vide Tullium 2. lib de. Oratore, 333. — 340. In Partit. 83. — 97.

(2) De Oratore, 334.

cundum communes magis intellectus loquendum.

Sunt enim multi, qui etiam, quæ credunt honesta, non tamen satis utilia quoque existiment: quæ turpia esse dubitare non possunt, utilitatis specie ducti probent; ut fœdus (1) Numantinum, (2) jugumque Caudinum...

II. Pars *deliberativa* (quæ eadem *suasoria* dicitur) officiis constat duobus, suadendi, et dissuadendi.

Proœmio, quale est in *judicialibus*, non utique eget; quia conciliatus est ei quisque, quem consulit. Initium tamen quodcunque debet habere aliquam *proœmii* speciem; nec enim abrupte, nec unde libuit, incipiendum; quia est aliquid in omni materia naturaliter primum. In senatu, et utique in concionibus, eadem ratio, quæ apud judices; acquirendæ sibi plerumque eorum, apud quos dicendum sit, benevolentiæ. Nec mirum, cum etiam in *panegyricis* petatur audientium favor, ubi emolumentum non in utilitate aliqua, sed in sola laude consistit.

Aristoteles (3) quidem, nec sine causa, putat et a nostra, et ab ejus, qui dissentiet, persona, duci frequenter in *consiliis exordium*, quasi mutuantibus hoc nobis a *judiciali* genere: nonnunquam etiam, ut mi-

(1) Vide Ciceronem, lib. 3. Offic. 109.
(2) Liv. lib. 9. n. 5. et 6.
(3) 3. Rhet. c. 14.

nor res majorve videatur. In *demonstrativis* vero *procemia* esse maxime libera existimat. Nam et longe a materia duci, ut in Helenes laude Isocrates fecerit; et ex aliqua rei vicinia, ut idem in *Panegyrico* conqueritur, plus honoris corporum, quam animorum virtutibus dari; et Gorgias in *Olympico* laudans eos, qui primi tales instituerunt conventus. Quos secutus videlicet Crispus Sallustius, in bello Jugurthino et Catilinario, nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est. Sed nunc ad *suasoriam*, in qua etiam, quum *procemio* utemur, breviore tamen, et velut quodam capite tantum et initio, debebimus esse contenti.

Narrationem vero nunquam exiget privata deliberatio, ejus duntaxat rei, de qua dicenda sententia est; quia nemo ignorat id, de quo consulit. Extrinsecus possunt pertinentia ad deliberationem multa narrari. In concionibus sæpe est etiam illa, quæ ordinem rei docet, necessaria; et (1) affectus, ut quæ maxime, postulabit. Nam et concitanda, et lenienda frequenter est ira, et ad metum, cupiditatem, odium, conciliationem, impellendi animi. Nonnunquam etiam movenda miseratio est; sive, ut auxilium obsessis feratur, suadere oportebit; sive sociæ civitatis eversionem deflebimus.

Valet autem in *consiliis* auctoritas plu-

(1) Variis modis legitur hic locus apud manuscriptos codices unde conjici potest corruptum forte hunc locum.

rimum. Nam et prudentissimus esse haberique, et optimus is debet, qui sententiæ suæ de utilibus atque honestis credere omnes velit. In *judiciis* enim vulgo fas habetur indulgere aliquid studio suo : *consilia*, nemo est, qui neget (1) secundum mores dari.

Græcorum quidem plurimi (2) omne hoc officium *concionale* esse judicaverunt, et in sola reipublicæ administratione posuerunt. Quin et Cicero (3) in hac maxime parte versatur. Ideoque suasuris de pace, bello, copiis, opibus, vectigalibus, hæc duo præcipue nota esse voluit, vires civitatis, et mores; ut ex natura cum ipsarum rerum, tum audientium, ratio suadendi duceretur. Nobis major in re videtur varietas : nam et consultantium, et consiliorum plurima sunt genera.

III. Quare in suadendo et dissuadendo tria primum spectanda erunt; quid sit, de quo deliberetur; qui sint, qui deliberent; qui sit, qui suadeat.

1. Rem, de qua deliberatur, aut certum est posse fieri; aut incertum. Si incertum, hæc erit quæstio sola, aut potentissima. Sæpe enim accidet, ut prius dicamus, ne si possit quidem fieri, esse faciendum; deinde, fieri non posse. Cum autem de hoc quæritur, *conjectura* est; *an Isthmos*

(1) Secundum æquitatem et veritatem : secundum id quod boni mores postulant. At in judiciis vulgo putant posse oratorem indulgere aliquid studio suo.

(2) Arist. 1. Rhet. c. 8.

(3) De Oratore, 337.

intercidi, an siccari palus Pomptina, an portus fieri Ostiæ possit, an Alexander terras ultra Oceanum sit inventurus. Sed in iis quoque, quæ constabit posse fieri, *conjectura* aliquando erit: ut si quæratur; *an utique futurum sit, ut Carthaginem superent Romani; ut redeat Annibal, si Scipio exercitum in Africam transtulerit; ut servent fidem Samnites, si Romani arma deposuerint.* Quædam et fieri posse, et futura esse, credibile est; sed aut alio tempore, aut alio loco, aut alio modo.

Ubi *conjecturæ* non erit locus, alia sunt intuenda. Et primum, aut propter ipsam rem, de qua sententiæ rogantur, consultabitur: aut propter alias intervenientes extrinsecus causas. Propter ipsam deliberant patres conscripti, *an*(1)*stipendium militi constituant.* Hæc materia simplex erit. Accedunt causæ aut faciendi; ut deliberant P. C. *an Fabios dedant Gallis bellum minitantibus*: aut non faciendi; ut *deliberat C. Cæsar, an perseveret in Germaniam ire, cum milites passim testamenta facerent.* Hæ *suasoriæ* duplices sunt. Nam et illic causa deliberandi est, quod bellum Galli minitentur: esse tamen quæstio potest, dedendine fuerint, etiam citra hanc denuntiationem, qui contra fas, cum legati missi essent, prælium inierint, regemque, ad quem mandata acceperant, trucidarint.

(1) De stipendio militibus constituto agit Livius, l. 4. n. 59. et 60. de Fabiis, lib. 5. n. 36. de expeditione in Germaniam Cæsar, lib. 1. Bel. Gall.

Et hîc nihil Cæsar sine dubio deliberet, nisi propter hanc militum perturbationem : est tamen locus quærendi, *an citra hunc quoque casum penetrandum in Germaniam fuerit*. Semper autem de eo prius loquemur, de quo deliberari, etiam detractis sequentibus, posset.

Partes suadendi quidam putaverunt, honestum, utile, necessarium. Ego non invenio huic tertiæ locum. Quantalibet enim vis ingruat, aliquid fortasse pati necesse sit, nihil facere : de faciendo autem deliberatur. Quod si hanc vocant *necessitatem*, in quam homines graviorum metu coguntur, utilitatis erit quæstio : ut enim si obsessi, et impares, et aqua ciboque defecti, de facienda ad hostem deditione deliberent, et dicatur, *necesse est :* nempe sequitur, ut hoc subjiciatur, *alioqui pereundum est :* ita propter id ipsum non est necesse, quia perire potius licet. Denique non fecerunt Saguntini, nec in rate (1) Opitergina circumventi. Igitur in his quoque *causis* aut de sola utilitate ambigetur, aut quæstio inter utile atque honestum consistet. At enim, *si quis liberos procreare volet, necesse habeat uxorem ducere :* quis dubitat ? sed ei, qui pater vult fieri, liqueat necesse est, uxorem esse ducendam. Itaque mihi ne consilium qui-

(1) *Opitergium*, oppidum est Italiæ non procul a Venetiis. Ejus cives bello Pompeium inter et Cæsarem exorto pugna navali ab hostibus circumventi, potius quam se hosti trucidandos relinquerent, mutuis cædibus se se confecerunt. Vide Florum, Epit. lib. CX.

dem videtur, ubi necessitas est: non magis quam ubi constat, quid fieri omnino non posse. Omnis enim deliberatio de dubiis est. Melius igitur, qui tertiam partem dixerunt δυνατὸν, quod nostri *possibile* nominant: quæ ut dura videatur appellatio, tamen sola est.

Quas partes non omnes in omnem cadere *suasoriam* manifestius est, quam ut docendum sit. Tamen apud plerosque earum numerus augetur, a quibus ponuntur ut partes, quæ species sunt partium. Nam fas, justum, pium, æquum, mansuetum quoque (sic enim sunt interpretati τὸ ἥμερον) et si qua adhuc adjicere quis ejusdem generis velit, subjici possunt honestati. An sit autem facile, magnum, jucundum, sine periculo; ad quæstionem pertinet utilitatis: qui *loci* oriuntur ex contradictione. *Est quidem utile, sed difficile, parvum, injucundum, periculosum.* Tamen quibusdam videtur esse nonnunquam de jucunditate sola consultatio; ut si de ædificando theatro, instituendis ludis, deliberetur. Sed neminem adeo solutum luxu puto, ut nihil in causa suadendi sequatur præter voluptatem. Præcedat enim semper aliquid necesse est; ut in ludis honor deorum, in theatro non inutilis laborum remissio, deformis et incommoda turbæ, si id non sit, conflictatio; et nihilominus eadem illa religio, cum theatrum veluti quoddam illius sacri templum vocabimus.

Sæpe vero et utilitatem despiciendam esse dicimus, ut honesta faciamus; ut cum illis Opiterginis damus consilium, ne se hostibus dedant, quanquam perituri sint, nisi fecerint. Et utilia honestis præferimus; ut cum suademus, ut bello Punico (1.) servi armentur. Sed tamen neque hic plane concedendum est, esse id inhonestum: liberos enim natura omnes, et eisdem constare elementis, et fortasse antiquis etiam nobilibus ortos, dici potest; et illic, ubi manifestum periculum est, opponenda alia: ut crudelius etiam perituros affirmemus, si se dediderint, sive hostis non servaverit fidem, sive Cæsar vicerit, quod est vero similius.

Hæc autem, quæ tantum inter se pugnant, plerumque nominibus deflecti solent. Nam et utilitas ipsa expugnatur ab iis, qui dicunt, non solum potiora esse honesta, quam utilia; sed ne utilia quidem esse, quæ non sunt honesta; et contra quod nos honestum, illi vanum, ambitiosum, stolidum, verbis, quam re, probabilius vocant.

Nec tantum inutilibus comparantur utilia, sed inter se quoque ipsa; ut si e duobus eligamus, in altero, quid sit magis; in altero, quid sit minus. Crescit hoc adhuc. Nam interim triplices etiam *suasoriæ* incidunt; ut cum Pompeius deliberavit, Parthos, an Africam, an Egyptum peteret.

(1) Liv. lib. 22. n. 57.—61.

Ita non tantum utrum sit melius, sed quid sit optimum, quæritur. Item contra. Nec unquam incidet in hoc genere materiæ dubitatio rei, quæ undique secundum nos sit. Nam ubi contradictioni locus non est, quæ potest esse causa dubitandi? Ita fere omnis *suasoria* nihil est aliud, quam comparatio.

Videndumque, quid consecuturi simus, et per quid; ut æstimari possit, plus in eo, quod petimus, sit commodi; an vero in eo, per quod petimus, incommodi. Est utilitatis et in tempore quæstio, *Expedit, sed non nunc*. Et in loco, *Non hic*. Et in persona, *Non nobis*, *non contra hos*. Et in genere agendi, *Non sic*. Et in modo, *Non in tantum*.

2. Sed (1) personas sæpius decoris causa intuemur, quæ et in nobis, et in iis, qui deliberant, spectanda est. Itaque quamvis exempla plurimum in consiliis possunt, quia facillime ad consentiendum homines ducuntur experimentis; refert tamen, quorum auctoritas, et quibus adhibeatur. Diversi sunt enim deliberantium animi, duplex conditio. Nam consultant aut plures, aut singuli: sed in utrisque differentia; quia et in pluribus multum interest, senatus sit, an populus; Romani, an Fidenates; Græci, an

(1) Dixerat paulo ante utilitatis quæstionem versari in persona, ut: Est illud quidem utile, sed nec nobis, nec contra hos. At eandem personam, inquit, sæpius intuemur decori causa, id est, ut et quid nos deceat, videamust ipsi, et quid eos qui deliberant.

Barbari:

Barbari ; et in singulis, Catoni petendos honores suadeamus, an C. Mario ; de ratione belli Scipio prior, an Fabius deliberet.

Proinde intuenda, sexus, dignitas, ætas. Sed mores præcipue discrimen dabunt. Et honesta quidem honestis suadere facillimum est : si vero apud turpes recta obtinere conabimur ; ne videamur exprobrare diversam vitæ sectam, cavendum est. Et animus deliberantis, non ipsa honesti natura, quam ille non respicit, permovendus : sed laude, vulgi opinione, et, si parum proficiet hæc (1) vanitas, secutura ex his utilitate : aliquanto vero magis objiciendo aliquos, si diversa fecerit, metus. Nam præter id, quod his levissimi cujusque animus facillime terretur ; nescio an etiam naturaliter apud plurimos plus valeat malorum timor, quam spes bonorum : sicut facilior eisdem turpium, quam honestorum, intellectus est.

Aliquando bonis quoque suadentur parum decora, dantur parum bonis consilia, in quibus ipsorum, qui consulunt, spectatur utilitas (2). Nec me fallit, quæ statim cogitatio subire possit legentem. Hoc ergo præcipis ? et hoc fas putas ? Poterat me liberare M. Cicero (3), qui ita scribit ad Brutum, propositis plurimis, quæ honeste suaderi Cæsari possent, *Simne bonus vir*,

(1) Vana laudis species.
(2) Non extat hæc epistola.
(3) Spreta honestate.

si hæc suadeam? Minime. Suasoris enim finis est utilitas ejus, cui quisque suadet. *At recta sunt.* Quis negat? sed non est semper rectis in suadendo locus.

Sed quia est altior quæstio, nec tantum ad *suasorias* pertinet; destinatus est mihi hic locus (1) duodecimo (qui summus futurus est) libro. Nec (2) ego quicquam fieri turpiter velim: verum interim hæc vel ad scholarum exercitationes pertinere credantur; nam et iniquorum ratio noscenda est, ut melius æqua tueamur.

Interim si quis bono inhonesta suadebit, meminerit non suadere tanquam inhonesta, ut quidam declamatores Sextum Pompeium ad piraticam, propter hoc ipsum, quod turpis ac crudelis sit, impellunt: sed dandus illis deformibus color, (3) idque etiam apud malos. *Nec enim est quisquam tam malus, ut malus videri velit.* Sic Catilina apud Sallustium loquitur, ut rem sceleratissimam non malitia, sed indignatione videatur audere. Sic Atreus apud Varium:

Jam fero (inquit) *infandissima, jam facere cogor.*

Quanto magis eis, quibus cura famæ fuit, conservandus est hic vel (4) ambitus? Quare et cum Ciceroni dabimus consilium, ut Antonium roget, vel etiam ut Philippicas (ita vitam pollicente eo) exurat, non cu-

(1) Cap. 1. libri 12. qui summus, seu postremus est.

(2) Etiamsi turpia suadeantur, id fieri turpiter non vult Fabius; sed causam aliquam honestiorem prætexi.

(3) Species aliqua honestatis.

(4) Ambitiosa boni nominis in speciem captatio.

piditatem lucis allegabimus (hæc enim si valet in animo ejus, tacentibus quoque nobis valet), sed, ut se reipublicæ servet, hortabimur. Hac illi opus est occasione, ne eum talium precum pudeat. Et Caio Cæsari suadentes regnum affirmabimus, stare jam rempublicam, nisi uno regente, non posse. Nam qui de re nefaria deliberat, id solum quærit, quomodo quam minimum peccare videatur.

3. Multum refert etiam, quæ sit persona suadentis. Quia anteacta vita, si illustris fuit, aut clarius genus, aut ætas, aut fortuna, affert exspectationem; providendum est, ne, quæ dicuntur, ab eo, qui dicit, dissentiant. At his (1) contraria summissiorem quemdam modum postulant; nam quæ in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur. Et quibusdam sufficit auctoritas, quosdam ratio ipsa ægre tuetur.

IV. Ideoque longe mihi difficillimæ videntur (2) *prosopopœiæ*, in quibus ad reliquum *suasoriæ* laborem accedit etiam personæ difficultas. Namque idem illud aliter Cæsar, aliter Cicero, aliter Cato suadere debebit. Utilissima vero hæc exercitatio, vel quod duplicis est operæ, vel quod poëtis quoque aut historiarum futuris scriptoribus plurimum confert: verum et oratori-

(1) Ut, juventus, tenuis fortuna, obscurum genus, vita non inculpata. *Pinus.*

(2) Hic per *Prosopopœias* intelligit declamationes, in quibus aliquem deliberantem inducimus: alienam personam gerimus. Dicit autem eas esse *duplicis operæ*, quia in iis et suadere oportet, et servari decorum personæ.

bus necessaria. Nam sunt multæ a Græcis Latinisque compositæ orationes, quibus alii uterentur; ad quorum conditionem vitamque aptanda, quæ dicebantur, fuerunt. An eodem modo cogitavit, aut eandem personam induit (1) Cicero, cum scriberet Cn. Pompeio, et cum C. Appio, cæterisve; ac non uniuscujusque eorum fortunam, dignitatem, res gestas intuitus, omnium, quibus vocem dabat, etiam imaginem expressit? ut melius quidem, sed tamen ipsi dicere viderentur. Neque enim minus vitiosa est oratio, si ab homine, quam si a re, cui accommodari debuit, dissidet: ideoque Lysias optime videtur in iis, quæ scribebat indoctis, servasse veritatis fidem.

Enimvero præcipue declamatoribus considerandum est, quid cuique personæ conveniat: qui paucissimas *controversias* ita dicunt, ut (2) advocati: plerumque filii, patres, divites, senes, asperi, lenes, avari, denique superstitiosi, timidi, derisores fiunt: ut vix comœdiarum actoribus plures habitus in pronunciando concipiendi sint, quam his in dicendo. Quæ omnia videri possunt *prosopopœiæ*, quas

(1) Cicero aliquando nobilibus Romanis orationes scribebat, quas illi ediscebant, et in Senatu, aut apud populum pronuntiabant. *Turn.*

(2) In scholasticis declamationibus agebant, non ut advocati, ut patroni; sed ut rei ipsi: filii, patres, etc. Itaque *Prosopopœiæ nullo alio a Suasoriis quam persona distant:* quia in Suasoria sub persona nostra suademus; in prosopopæia idem facimus sub aliena.

ego *suasoriis* subjeci, quia nullo alio ab his, quam persona, distant.

V. Non simplex autem circa *suasorias* error in plerisque declamatoribus fuit, qui dicendi genus in his diversum, atque in totum illi *judiciali* contrarium esse existimarunt. Nam et principia abrupta, et concitatam semper orationem, et in verbis effusiorem (ut ipsi vocant) cultum affectaverunt, et earum breviores utique (1) commentarios, quam *judicialis* materiæ, facere elaborarunt. Ego porro, ut *proœmio* video non utique opus esse *suasoriis*, propter quas dixi supra causas; ita cur initio furioso sit exclamandum, non intelligo; cum proposita consultatione rogatus sententiam, si modo est sanus, non (2) quiritet; sed quam maxime potest civili et humano ingressu mereri assensum deliberantis velit. Cur autem torrens, et utique æqualiter concitata sit in ea dicentis oratio, cum vel præcipue moderationem rationemque consilia desiderent? Neque ego negaverim, sæpius (3) subsidere in *controversiis*

(1) Breviores orationes faciendas putaverunt in genere deliberativo, quam in judiciali.

(2) *Quiritare* dicitur is, qui *Quiritium* fidem inclamans implorat.

(3) Fateor in genere judiciali *sæpius impetum dicendi subsidere*, imminui, sedari : id est, minorem esse dicendi acrimoniam in *exordio*, quod lene; in *narratione*, quæ perspicua et fluens; in *confirmatione*, quæ subtilis esse debet. *Quem impetum si detrahas* a genere judiciali, *id fere* in eo *supererit quo suasoriæ constant*; id est, manebit oratio gravis illa quidem, sed non impetuosa; et talem quoque desiderat suasorium genus. Verum hæc vis et acri-

impetum dicendi *proœmio*, *narratione*, *argumentis* : quem si detrahas, id fere supererit, quo *suasoriæ* constant : verum id quoque æqualius erit ? non tumultuosius atque turbidius.

Verborum autem magnificentia non validius est affectanda *suasorias* declamantibus, sed contingit magis. Nam et personæ fere magnæ fingentibus placent, regum, principum, populi, senatus, et res ampliores : ita, cum verba rebus aptentur, ipso materiæ nitore clarescunt. Alia veris consiliis ratio est : ideoque Theophrastus quam maxime remotum ab omni affectatione in *deliberativo* genere voluit esse sermonem, secutus in hoc auctoritatem præceptoris sui : quanquam dissentire ab eo non timide solet.

Namque Aristoteles idoneam maxime ad scribendum *demonstrativam*, proximamque ab ea *judicialem* putavit : videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis, hæc secunda egeret artis, vel ad fallendum, si ita poposcisset utilitas : consilia fide prudentiaque constarent. Quibus in *demonstrativa* consentio. Nam et omnes alii scriptores idem tradiderunt. In judiciis autem consiliisque secundum conditionem ipsius, quæ tractabitur, rei accommodandam dicendi credo rationem. Nam et Philippicas Demosthenis eisdem, quibus habitas

monia, quæ remoto impetu superest, instar rapidi fluminis intra ripas æqualius fluet, *non* more torrentis *tumultuosius atque turbidius* huc et illuc rapictur. *Ex Pino.*

in judiciis orationes, video eminere virtutibus. Et Ciceronis (1) sententiæ, et conciones non minus clarum, quam est in accusationibus ac defensionibus, eloquentiæ lumen ostendunt. Dicit tamen idem de *suasoria*, (2) hoc modo : *Tota autem oratio, simplex et gravis, et sententiis debet ornatior esse, quam verbis.* Usum (3) exemplorum nulli materiæ magis convenire merito fere omnes consentiunt, cum plerumque videantur respondere futura præteritis, habeaturque experimentum velut quoddam rationis testimonium.

Brevitas quoque aut copia non genere materiæ, sed modo constat. Nam, ut in consiliis plerumque simplicior quæstio est, ita sæpe in *causis* minor.

Quæ omnia vera esse sciet, si quis non orationes modo, sed historias etiam (namque in his conciones atque sententiæ plerumque suadendi ac dissuadendi funguntur officio) legere maluerit, quam in commentariis rhetorum consenescere. Inveniet enim, nec in consiliis abrupta initia, et concitatius sæpe in judiciis dictum, et verba aptata rebus in utroque genere, et breviores aliquando *causarum* orationes,

(1) *Sententiæ* in Senatu dictæ, ut in Antonium et Catilinam. *Conciones* habitæ ad populum, ut pro lege Manilia, in Rullum.

(2) In Partitione, n. 97.

(3) Cum hic refellat eos, qui in genere deliberativo effusiorem verborum magnificentiam putant adhibendam, quod est tertium caput e quatuor quæ sibi refutanda proposuit, non video cur repente de exemplis agat. Forte id ex alio loco huc translatum.

quam sententiarum. Ne illa quidem in his vitia deprehendet, quibus quidem declamatores laborant : quod et contra sentientibus inhumane convitiantur, et ita plerumque dicunt, tanquam ab iis, qui delirant, utique dissentiant : itaque objurgantibus similiores sunt, quam suadentibus. Hæc adolescentes sibi scripta sciant; ne aliter quam dicturi sint, exerceri velint, et in desuescendis morentur. Cæterum cum advocari cœperint in consilia amicorum, dicere sententiam in senatu, suadere, si quid consulet princeps, quod præceptis fortasse non credunt, usu docebuntur.

CAPUT IX.

De genere Judiciali.

I. Quinque sunt in eo partes orationis. Proœmium, Narratio, Probatio, Refutatio, Peroratio. II. In his non ut quidque primum dicendum, ita primum cogitandum est.

Nunc de *judiciali* genere, quod est præcipue multiplex, sed officiis constat duobus (1)*intentionis* ac *depulsionis :* cujus partes, ut plurimis auctoribus placuit, quinque sunt, *proœmium*, *narratio*, *probatio*, *refutatio*, *peroratio*. His adjecerunt quidam *partitionem*, *propositionem*, *exces-*

(1) Accusationis ac defensionis.

sum; quarum priores duæ probationi (1) succedunt...

Egressio vero, vel (quod usitatius esse cœpit) *excessus*, sive est extra *causam*, non potest esse pars *causæ*; sive est in *causa*, adjutorium, vel ornamentum partium est earum, ex quibus egreditur. Nam si quicquid in *causa* est, pars *causæ* vocabitur; cur non argumentum, similitudo, *locus communis*, affectus, exempla, partes vocentur?

Tamen nec iis assentior, qui detrahunt *refutationem*, tanquam probationi subjectam, ut Aristoteles; hæc enim est, quæ constituat; illa, quæ destruat. Hoc quoque idem aliquatenus novat, quod *proœmio* non *narrationem* subjungit, sed *propositionem*.

II. Verum (2) ex his, quas constitui, partibus, non ut quidque primum dicendum, ita primum cogitandum est: sed ante omnia intueri oportet, quod sit genus *causæ*, quid in ea quæratur, quid prosit, quid noceat: deinde quid confirmandum sit, ac refellendum: tum quomodo narrandum. *Expositio* enim probationum est præparatio; nec esse utilis potest, nisi prius constiterit, quid debeat de probatione promittere. Postremo intuendum, quemadmodum judex sit conciliandus. Neque enim, nisi totis *causæ* partibus diligenter inspectis, scire possumus, qualem nobis facere animum cognoscentis ex-

(1) Subjectæ sunt.
(2) Vide Ciceronem, lib. 2. de Oratore 315.

pediat; severum, an mitem; concitatum, an remissum; adversum gratiæ, an obnoxium.

Nec ideo tamen eos probaverim, qui scribendum quoque *procemium* novissime putant. Nam, ut conferri materiam omnem oportet, et, quid quoque loco sit opus, constare debet, antequam dicere aut scribere ordiamur; ita incipiendum ab iis, quæ prima sunt. Nam nec pingere quisquam aut fingere cœpit a pedibus; nec denique ars ulla consummatur ibi, unde ordiendum est. Quid fiet alioqui, si spatium componendi orationem stylo non fuerit? nonne nos hæc inversa consuetudo deceperit? Inspicienda igitur materia est, quo præcipimus ordine; scribenda, quo dicimus..*.

MARCI FABII
QUINTILIANI
DE
INSTITUTIONE
ORATORIA
LIBER IV.

PRÆFATIO.

Blanditur Domitiano, qui sororis suæ nepotes educandos ei commiserat. Deinde proponit quæ tribus libris sequentibus tractanda sunt.

PERFECTO, Marcelle Victori, operis tibi dedicati tertio libro, et jam quarta fere laboris parte transacta, novæ insuper mihi diligentiæ causa, et altior sollicitudo, quale judicium hominum emererer, accessit. Adhuc enim velut studia inter nos conferebamus; et, si parum nostra institutio probaretur a cæteris, contenti fore domestico usu videbamur, ut tui meique filii formare disciplinam satis putaremus.

Cum vero mihi Domitianus Augustus

sororis suæ (1) nepotum delegaverit curam, non satis honorem judiciorum (2) cœlestium intelligam, nisi ex hoc quoque oneris magnitudinem metiar. Quis enim mihi aut mores excolendi sit modus, ut eos non immerito probaverit sanctissimus censor? aut studia, ne fefellisse in his videar principem, ut in omnibus, ita in eloquentia quoque eminentissimum? Quod si nemo miratur poëtas maximos sæpe fecisse, ut non solum initiis operum suorum Musas invocarent, sed provecti quoque longius, cum ad aliquem graviorem venissent locum, repeterent vota, et velut nova precatione uterentur: mihi quoque profecto poterit ignosci, si, quod initio, quum primum hanc materiam inchoavi, non fecerim, nunc omnes in auxilium deos, ipsumque in primis, quo neque præsentius aliud, neque studiis magis propitium numen est, invocem; ut, quantum nobis exspectationis adjecit, tantum ingenii adspiret, dexterque ac volens adsit, et me, qualem esse credidit, faciat.

Cujus mihi religionis non hæc sola ra-

(1) Domitilla, soror Domitiani, filiam habuit Fulviam Domitillam, quæ nupsit Flavio Clementi, consobrino Domitiani, ex quo suscepit duos filios, quorum cura commissa est Fabio. Erant igitur proprie *nepotes sororis* Domitiani, non, ut Turnebus putat, *nepotes ex sorore*

(2) Honorem judicii quod de me tulit Deus Domitianus. Impia adulatio. Laudat ut censorem sanctissimum imo ut Deum, quem ob nefandas libidines nemo non abhorrebat.

tio, quæ maxima est; sed alia, (3) qua sic procedit ipsum opus, ut majora præteritis ac magis ardua sint, quæ ingredior. Sequitur enim ut *judicialium causarum*, quæ sunt maxime variæ ac multiplices, ordo explicetur; quod *prooemii* sit officium; quæ ratio narrandi; quæ probationum sit fides, seu proposita confirmamus; seu contra dicta dissolvimus; quanta vis in perorando, seu reficienda brevi repetitione rerum memoria est judicis, sive affectus (quod est longe potentissimum) commovendi. De quibus partibus singulis quidam separatim scribere maluerunt, velut onus totius corporis veriti, et sic quoque complures de unaquaque earum libros ediderunt: quas ego omnes ausus contexere, prope infinitum mihi laborem prospicio, et ipsa cogitatione suscepti muneris fatigor. Sed durandum est, quia cœpimus; et, si viribus deficiemur, animo tamen perseverandum.

(1) Edit. Argent. habet, *quia*.

CAPUT I.

DE EXORDIO.

I. Melius id vocari à Græcis Proœmium. — Exordium adhiberi, ut concilietur benevolentia, attentio, docilitas. II. De benevolentia. Eam tripliciter conciliari. Aut à personis, quæ sunt quinque. 1. Actor causæ. 2. Partis adversæ patronus. 3. Litigator. 4. Adversarius. 5. judex. — Aut a causis. — Aut ab iis quæ causis vel personis adjuncta sunt. III. De attentione. IV. De docilitate. V. Hæc tria varie adhiberi pro variis quinque generibus causarum. VI. Quandonam et quomodo adhibenda Insinuatio, quæ est altera species Exordii. VII. Quomodo perfici facillime possit Exordium, — Recte duci ab actione adversæ partis. — Ei convenire modestiam. — Vitandam artis suspicionem, et verborum audaciam. VIII. Qui stylus, qui modus, quæ figuræ Exordio conveniant. — Quæ præcipua ejus vitia. IX. Exordio non semper locus; et Exordii vis in aliis partibus. X. De transitione ab Exordio ad partem sequentem.

I. QUOD (1) *principium* latine, vel *exordium* dicitur, majore quadam ratione Græci videntur προοίμιον nominasse : quia a nostris initium modo significatur, illi satis clare partem hanc esse ante ingressum rei, de qua dicendum sit, ostendunt. Nam sive propterea, quod οἴμη *cantus* est, et citharœdi pauca illa, quæ, antequam legitimum certamen inchoent, emerendi favo-

(1) De Exordio vide Ciceronem, 1. Rhet. 6. — 11. l. 1. de Inventione, 20. — 26. l. 2. de Oratore, 315. — 325.

ris gratia canunt, *proœmium* cognominaverunt; oratores quoque ea, quæ, prius quam *causam* exordiantur, ad conciliandos sibi judicum animos præloquuntur, eadem appellatione signarunt: sive quod οἶμον iidem Græci *viam* appellant, id, quod ante ingressum rei ponitur, sic vocare est institutum: certe *proœmium* est, quod apud judicem dici, prius quam *causam* cognoverit, prosit...

Causa principii nulla est alia, quam ut auditorem, quo sit nobis in cæteris partibus accommodatior, præparemus. Id fieri tribus maxime rebus, inter auctores plurimos constat, si benevolum, attentum, docilem fecerimus; non quia ista per totam *actionem* non sint custodienda; sed quia initiis præcipue necessaria, per quæ in animum judicis, ut procedere ultra possimus, admittimur.

II. Benevolentiam aut a personis ducimus, aut a *causis* accipimus: sed personarum non est (ut plerique crediderunt) triplex tantum ratio, ex litigatore, et adversario, et Judice.

1. Nam *exordium* duci nonnunquam etiam ab actore *causæ* solet. Quanquam enim pauciora de se ipso dicit, et parcius; plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si vir bonus creditur. Sic enim continget, ut non studium advocati videatur afferre, sed pene testis fidem. Quare in primis existimetur venisse ad agendum, ductus officio, vel

cognationis, vel amicitiæ; maximeque, si fieri poterit, reipublicæ, aut alicujus certe non mediocris exempli. Quod sine dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad agendum magna atque honesta ratione, aut etiam necessitate accessisse videantur. Sed ut præcipua in hoc dicentis auctoritas, si omnis in subeundo negotio suspicio (1) sordium, aut odiorum, aut ambitionis abfuerit; ita quædam in his quoque commendatio tacita, si nos infirmos et impares ingeniis contra agentium dixerimus, qualia sunt pleraque Messalæ *proœmia*. Est enim naturalis favor pro laborantibus; et judex religiosus libentissime patronum audit, quem justitiæ suæ minime timet. Inde illa veterum circa occultandam eloquentiam simulatio, multum ab hac nostrorum temporum jactatione diversa.

Vitandum etiam, ne contumeliosi, maligni, superbi, maledici in quemquam hominem ordinemve videamur, præcipueque eorum, qui lædi, nisi aversa judicum voluntate, non possunt. Nam in judicem ne quid dicatur, non modo palam, sed quod omnino intelligi possit, stultum erat monere, nisi fieret.

2. Etiam partis adversæ patronus dabit *exordio* materiam; interim cum honore, si eloquentiam ejus ac gratiam nos timere fingendo, ut ea suspecta sint judici, fecerimus: interim per contumeliam: sed

(1) Avaritiæ.

hoc perquam raro, ut Asinius pro Urbiniæ heredibus Labienum adversarii patronum inter argumenta malæ *causæ* posuit. Negat hæc esse *proœmia* Cornelius Celsus, quia sint extra litem. Sed ego cum auctoritate summorum auctorum magis ducor, tum pertinere ad *causam* puto, quicquid ad dicentem pertinet; cum sit naturale, ut judices iis, quos libentius audiunt, facilius etiam credant.

3. Ipsius autem litigatoris persona tractanda varie est. Nam tum dignitas ejus allegatur, tum commendatur infirmitas: nonnunquam contingit relatio meritorum, de quibus verecundius dicendum erit sua, quam aliena, laudanti. Multum agit sexus, ætas, conditio; ut in feminis, senibus, pupillis, liberos, parentes, conjuges allegantibus. Nam sola rectum quoque judicem inclinat miseratio. Degustanda tamen hæc *proœmio*, non consumenda.

4. Adversarii vero persona prope iisdem omnibus, sed e contrario ductis, impugnari solet. Nam et potentes sequitur invidia, et humiles abjectosque contemptus, et turpes ac nocentes odium: quæ tria sunt ad alienandos judicum animos potentissima. Neque hæc dicere satis est, quod datur etiam imperitis: pleraque augenda, aut minuenda, ut expediet. Hoc enim oratoris est, illud *causæ*.

5. Judicem conciliabimus nobis, non tantum laudando eum (quod et fieri cum

modo debet, et est tamen parti utrique commune); sed si laudem ejus ad utilitatem nostræ *causæ* conjunxerimus, ut allegemus pro honestis dignitatem illi suam, pro humilibus justitiam, pro infelicibus misericordiam, pro læsis severitatem, et similiter cætera. Mores quoque (si fieri potest) judicis velim nosse. Nam prout asperi, lenes, jucundi, graves, duri, remissi erunt; aut assumere in *causam* naturas eorum, qua competent; aut mitigare, qua repugnabunt, oportebit.

Accidit autem interim hoc quoque, ut aut nobis inimicus, aut adversario sit amicus, qui judicat: quæ res utrique parti tractanda est, ac nescio, an ei magis, in quam videtur propensior. Est enim nonnunquam pravis judicibus hic ambitus, adversus amicos, aut pro his, quibuscum simultates gerant, pronunciandi, faciendique, injuste ne fecisse videantur. Fuerunt etiam quidam rerum suarum judices. Nam et in libris observationum a Septimio editis, affuisse (1) Ciceronem tali *causæ* invenio: et ego pro regina (2) Berenice apud eam causam dixi. Similis hic quoque superioribus ratio est. (3) Adversa-

(1) Marcellum, Dejotarum, Ligarium defendit apud Cæsarem judicem, cujus erat causa *Turn.*

(2) Berenice hæc uxor fuit Ptolemæi Regis Ægypti, filia Herodis, Regis Judææ, et soror Agrippæ, a Tito fratre Domitiani adamata. *Turn.*

(3) Orator qui agit adversus Judicem, jactat fiduciam suæ partis, quæ nihil timet a suo judice, licet eundem adversarium et judicem habeat. Contra, patronus qui pro

rius enim fiduciam partis suæ jactat : patronus timet cognoscentis verecundiam.

Præterea detrahenda, vel confirmanda opinio, si quam præcipue domo videbitur judex attulisse. Metus etiam nonnunquam est amovendus; ut Cicero pro Milone, ne arma Pompeii contra se disposita putarent, laboravit. Nonnunquam adhibendus, ut idem (1) in Verrem facit, sed adhibendi modus alter ille frequens est et favorabilis, ne male sentiat populus romanus, ne judicia transferantur ; alter autem asper et rarus, quo minatur corruptis accusationem : et id quidem in concilio ampliore utcunque tutius : nam et mali inhibentur, et boni gaudent. Apud singulos vero nunquam suaserim, nisi defecerint omnia. Quod si necessitas exigit, non erit jam ex arte oratoria; non magis quam appellare (etiamsi id quoque sæpe utile est) ; aut, antequam pronunciet, reum facere. Nam et minari et deferre, etiam non orator potest.

Si *causa* conciliandi nobis judicis materiam dabit, ex hac potissimum aliqua in usum *principii*, quæ maxime favorabilia videbuntur, decerpi oportebit...

Quæ sint porro in *causis* favorabilia, enumerare non est necesse; quoniam et manifesta erunt, cognita cujusque controversiæ conditione, et omnia colligi in

judice stat, timere se significat ne is malo pudore contra se ipsum pronuntiet, licet justa sit ejus causa.

(1) Verr. 2. tota oratione, sed præsertim n. 46. — 50.

tanta litium varietate non possunt. Ut autem hæc invenire et augere, ita quod lædit, aut omnino repellere, aut certe minuere, ex *causa* est. Miseratio quoque aliquando ex eadem venit, sive quid passi sumus grave, sive passuri. Nec enim sum in hac opinione, qua quidam, ut eo distare *proœmium* ab *epilogo* credam, quod in hoc præterita, in illo futura dicantur; sed quod in ingressu parcius et modestius prætentanda est judicis misericordia; in *epilogo* vero liceat totos effundere affectus, et fictam orationem induere personis, et defunctos excitare, et (1) pignora eorum producere : quæ minus *exordiis* sunt usitata. Sed hæc, quæ supra dixi, non movere tantum, verum ex diverso amoliri quoque *proœmio* opus est. Ut autem nostrum miserabilem, si vincamur, exitum; ita adversariorum superbum, si vicerint, utile est credi.

Sed ex iis quoque, quæ non sunt personarum, nec *causarum*, verum adjuncta personis et *causis*, duci *proœmia* solent. Personis applicantur non pignora modo, de quibus supra dixi; sed propinquitates, amicitiæ, interim regiones etiam, civitatesque; et, si quid aliud ejus, quem defendimus, causa dici potest. Ad *causam* extra pertinet tempus, unde *principium* pro Cœlio; locus, unde pro Dejotaro; (2) habitus, unde pro Milone; opinio, unde

(1) Uxorem, liberos, etc.
(2) Novi judicii nova forma.

I. Plerique semper narrandum putaverunt: quod falsum esse, pluribus coarguitur. Sunt enim ante omnia quædam tam breves *causæ*, ut *propositionem* potius habeant, quam *narrationem*. Id accidit aliquando utrique parti; cum vel nulla *expositio* est, vel de re constat: de jure quæritur, ut apud centumviros; *filius, an frater debeat esse intestato heres.* Aut cum est quidem in re *narrationi* locus, sed aut ante judici nota sunt omnia, aut priore loco recte exposita.

Accidit aliquando alteri, et sæpius actori causæ; vel quia satis est proponere, vel quia sic magis expedit. Satis est dixisse: *Certam creditam pecuniam peto ex stipulatione; legatum peto ex testamento.* Diversæ partis *expositio* est, cur ea non debeantur. Et satis est actori, et magis expedit sic indicare; *dico ab Horatio sororem suam interfectam.* Namque et cum *propositione* judex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti pro adversario magis est. Reus contra tunc *narrationem* subtrahit, cum id, quod objicitur, nec negari, nec excusari potest, sed in sola juris quæstione consistit; ut in eo, qui, cum pecuniam privatam ex æde sacra surripuit, sacrilegii reus est, confessio verecundior est, quam *expositio*: *non negamus, pecuniam de templo esse sublatam: calumniatur tamen accusator actione sacrilegii, cum privata fuerit, non sacra: vos autem de hoc cognoscitis, an sacrilegium sit admissum.*

Sed ut has aliquando non narrandi causas puto; sic ab illis dissentio, qui non esse *narrationem* existiment, cum reus, quod objicitur, tantum negat. In qua est opinione Cornelius Celsus, qui... non enim putat esse *narrationem*, nisi quæ summam criminis, de quo judicium est, continet...

Ego autem, magnos alioqui secutus auctores, duas esse in judiciis *narrationum* species existimo, alteram ipsius *causæ*, alteram rerum ad *causam* pertinentium *expositionem*. *Non occidi hominem*, nulla *narratio* est: convenit: sed erit aliqua, et interim etiam longa circa argumenta ejus criminis, de anteacta vita, de causis, propter quas innocens in periculum deducatur, aliisque, quibus incredibile id, quod objicitur, fiat. Nec enim accusator hoc tantum dicit, *occidisti*; sed, quibus id probet, narrat; ut in tragœdiis, cum Teucer Ulyssem reum facit Ajacis occisi, dicens, *inventum eum in solitudine, juxta exanime corpus inimici cum gladio cruento*: non id modo Ulysses respondet, non esse a se id facinus admissum, sed sibi nullas cum Ajace inimicitias fuisse: de laude inter ipsos certatum. Deinde subjungit, quomodo in eam solitudinem venerit, jacentem exanimem sit conspicatus, gladium e vulnere extraxerit: his subtexitur argumentatio. Sed ne illud quidem sine *narratione* est, dicente accusatore: *Fuisti in eo loco, in quo tuus inimicus occisus est: non fui:*

dicendum enim, ubi fuerit. Quare ambitus quoque *causæ* et repetundarum, hoc etiam plures ejusmodi *narrationes* habere poterunt, quo plura crimina : in quibus ipsa quidem neganda sunt : sed argumentis *expositione* contraria resistendum et interdum singulis, interdum universis. An reus ambitus male narrabit, quos parentes habuerit, quemadmodum ipse vixerit, quibus meritis fretus ad petitionem descenderit? Aut qui repetundarum insimulabitur, num et anteactam vitam, et quibus de causis, vel provinciam universam, vel accusatorem aut testem offenderit, non utiliter exponet ? Quæ si *narratio* non est, ne illa quidem Ciceronis pro Cluentio prima, cujus est initium : *A. Cluentius Avitus*. Nihil enim hic de veneficio; sed de causis, quibus ei mater inimica sit, dicit.

Illæ quoque sunt pertinentes ad *causam*, sed non ipsius *causæ narrationes*; vel exempli gratia, ut in Verrem de L. Domitio, (1) qui pastorem, quod is aprum, quem ipsi muneri obtulerat, exceptum esse a se venabulo confessus esset, in crucem sustulit; vel excutiendi alicujus extrinsecus criminis; ut pro Rabirio Posthumo : (2) *Nam, ut ventum Alexandriam est ad Auletem, judices, hæc una ratio a rege proposita Posthumo est servandæ pecuniæ, si curationem et quasi dispensationem re-*

(1) 7. Verr. 7.
(2) Num. 28.

giam suscepisset; vel augendi, ut describitur iter Verris. (1) Ficta interim *narratio* introduci solet; vel ad concitandos judices, ut pro Roscio contra Chrysogonum: (2) vel ad solvendos aliqua urbanitate, ut pro Cluentio contra fratres Cepasios. (3) Interdum per digressionem decoris gratia; qualis rursus in verrem de Proserpina (4): *In his quondam locis mater filiam quæsisse dicitur.* Quæ omnia eo pertinent, ut appareat non utique non narrare eum, qui negat; sed illud ipsum narrare, quod negat.

Ne hocquidem simpliciter accipiendum, quod est a me positum, supervacuam esse *narrationem* rei, quam judex noverit. Quod sic intelligi volo; si non modo, factum quid sit, sciet; sed ita factum etiam, ut nobis expedit, opinabitur. Neque enim *narratio* in hoc reperta est, ut tantum cognoscat judex; sed aliquandö magis, ut consentiat. Quare, etiam si non erit docendus, sed aliquo modo afficiendus, narrabimus cum præparatione quadam; scire quidem eum in summa, quid actum sit; tamen rationem quoque facti cujusque cognoscere ne gravetur. Interim propter aliquem in consilium adhibitum nos repetere illa simulemus; interim ut rei, quæ ex adverso proponatur, iniquitatem omnes etiam circumstantes

(1) 7. Verr. 26. etc.
(2) 60. num. 59.
(3) N. 57. etc.
(4) 6. Verr. 105. etc.

intelligant. In quo genere plurimis figuris erit varianda *expositio*, ad effugiendum tædium nota audientis, sicut: *Meministi*; et, *Fortasse supervacuum fuerit hic commorari. Sed quid ego diutius, cum tu optime noris? Illud quale sit, tu scias.* Et his similia. Alioqui, si apud judicem, cui nota *causa* est, *narratio* semper videtur supervacua, potest videri non semper esse etiam ipsa *actio* necessaria.

II. Alterum est, de quo frequentius quæritur, an sit utique *narratio proœmio* subjicienda. Quod qui opinantur, non possunt videri nulla ratione ducti. Nam cum *proœmium* idcirco comparatum sit, ut judex ad rem accipiendam fiat conciliatior, docilior, et intentior; et probatio, nisi *causa* prius cognita, non possit adhiberi; protinus notitia rerum instruendus videtur. Sed hoc quoque interdum mutat conditio *causarum*: nisi forte Marcus Tullius in oratione pulcherrima, quam pro Milone scriptam reliquit, male distulisse *narrationem* videtur, tribus præpositis quæstionibus: aut profuisset exponere, quomodo insidias Miloni fecisset Clodius, si reum, qui a se hominem occisum fateretur, defendi omnino fas non fuisset; aut si jam præjudicatione senatus damnatus esset Milo: aut si Cn. Pompeius, qui propter aliquam gratiam judicium militibus armatis clauserat, tanquam adversus existimaretur. Ergo hæ quoque quæstiones vim *proœmii* obtinebunt, cum omnes judi-

cem præparaverint. Sed aliter (1) pro L. Muræna postea quoque narravit, quum objecta diluit. Quod fiet utiliter, quoties crimen non repellendum tantum, sed etiam transferendum erit; ut, prius his defensis, velut initium sit aliud culpandi *narratio*; ut in armorum ratione antiquior cavendi, quam ictum inferendi, cura est.

Erunt quædam *causæ* (neque id raro) crimen quidem, de quo cognitio est, faciles ad diluendum; sed et multis anteactæ vitæ flagitiis et gravibus criminibus oneratæ: quæ prius amovenda sunt, ut propitius judex defensionem ipsius negotii, cujus propria quæstio est, audiat; ut, si defendendus est M. Cœlius, nonne optime patronus occurrat prius convitiis luxuriæ, petulantiæ, impudicitiæ, quam veneficii (in quibus solis omnis Ciceronis versatur oratio? tum narret de bonis paulatim, totamque dein explicet *causam*, quæ est ipsius *actione* defensa?

III. Nunc, quæ sit narrandi ratio, subjungam. *Narratio est rei factæ, vel* (2) *ut factæ, utilis ad persuadendum expositio*; vel (ut Apollodorus finit) *oratio docens auditorem, quid in controversia sit*. Eam plerique scriptores, maxime qui sunt ab Isocrate, volunt esse *lucidam*, *brevem*, *verisimilem*... Eadem nobis placet divisio: quanquam et

(1) Alii legunt, *pro Vareno reo*: quæ oratio non extat. In oratione pro Muræna nulla est narratio.

(2) Tanquam factæ. Res enim quæ narratur, aut vera, aut certe verisimilis esse debet.

Aristoteles (1) ab Isocrate parte in una dissenserit, præceptum brevitatis irridens, tanquam necesse sit, longam, aut brevem esse *expositionem*, nec liceat ire per medium. Theodorei quoque solam relinquunt ultimam partem; quia nec breviter utique, nec dilucide semper sit utile exponere. Quo diligentius distinguenda sunt singula; ut, quid quoque loco prosit, ostendam.

Narratio est, aut tota pro nobis, aut tota pro adversariis, aut mista ex utrisque.

1. Si erit tota pro nobis, contenti simus iis tribus partibus, per quas efficitur, quo judex facilius intelligat, meminerit, credat. Nec quisquam reprehensione dignum putet, quod proposuerim eam, quæ sit tota pro nobis, debere esse verisimilem, cum vera sit. Sunt enim plurima vera quidem, sed parum credibilia; sicut falsa quoque frequenter verisimilia. Quare non minus laborandum est, ut judex, quæ vera dicimus, quam quæ fingimus, credat. Sunt quidem hæ, quas supra retuli, virtutes aliarum quoque partium. Nam et per totam *actionem* vitanda est obscuritas, et modus ubique custodiendus, et credibilia esse oportet omnia, quæ dicuntur. Maxime que hæc in ea parte custodienda sunt, quæ prima judicem docet; in qua si acciderit, ut aut non intelligat, aut non meminerit,

(1) Rhet. cap. 16.

aut non credat, frustra in reliquis laborabimus.

Erit autem aperta *narratio* atque dilucida; si fuerit primum exposita verbis propriis et significantibus, et non sordidis quidem, non tamen exquisitis, et ab usu remotis; tum distincta rebus, personis, temporibus, locis, causis, ipsa etiam pronunciatione in hoc accommodata, ut judex, quæ dicuntur, quam facillime accipiat. Quæ quidem virtus negligitur a plurimis, qui, ad clamorem dispositæ, vel etiam forte circumfusæ multitudinis compositi, non ferunt illud intentionis silentium; nec sibi diserti videntur, nisi omnia tumultu ac vociferatione concusserint: rem indicare, sermonis quotidiani, et in quemcunque etiam indoctiorum cadentis, esse existimant: cum interim, quod tanquam facile contemnunt, nescias, præstare minus velint, an possint. Neque enim aliud in eloquentia, cuncta experti, difficilius reperient, quam id, quod se dicturos fuisse omnes putant, postquam audierunt; quia non bona judicant esse illa, sed (1) vera. Tum autem optime dicit orator, cum videtur vera dicere. At nunc, velut campum nacti *expositionis*, hìc potissimum et vocem flectunt, et cervicem reponunt, et brachium in latus jactant, totoque et rerum et verborum et compo-

(1) Cum res dilucide et simpliciter exponitur, putant ejusmodi narrationem, quia figurarum lenociniis careat, non esse *bonam*, perfectam; *sed* tantummodo *veram*.

in Verrem; deinceps, ne omnia enumerentur, fama judiciorum, exspectatio vulgi; nihil enim horum in *causa* est, ad *causam* tamen pertinent. Adjicit Theophrastus ab *actione principium*, quale videtur esse Demosthenis pro Ctesiphonte, ut sibi dicere suo potius arbitrio liceat, rogantis, quam eo modo, quem accusator *actione* præscripserat. (1) Fiducia ipsa solet opinione arrogantiæ laborare. Faciunt favorem et illa pene communia, non tamen omittenda, vel ideo, ne (2) occupentur: optare, (3) abominari, rogare, sollicitum agere.

III. Quæ plerumque attentum quoque judicem faciunt, si res agi videtur nova, magna, atrox, pertinens ad exemplum; præcipue tamen, si judex, aut sua vice, aut reipublicæ commovetur; cujus animus spe, metu, admonitione, precibus, (4) vanitate denique, si id profuturum credimus, agitandus est. Sunt et illa excitandis ad audiendum non inutilia, si nos neque diu moraturos, neque extra *causam* dicturos existiment.

IV. Docilem sine dubio et hæc ipsa præstat attentio: sed et illud, si breviter et dilucide summam rei, de qua cognoscere debeat, indicaverimus: quod Homerus atque Virgilius operum suorum princi-

(1) Hæc parum videntur cohærere cum iis qui præcedunt. Forte hic corruptum aliquid.

(2) Ab adversario.

(3) Amolliri a se suspiciones.

(4) Laudibus, quæ plerumque falsæ aut vanæ sunt.

piis faciunt. Nam istius rei modus est, ut *propositioni* similior sit, quam *expositioni*; nec quomodo quicque sit actum, sed de quibus dicturus sit orator, ostendat. Nec video, quod hujus rei possit apud oratores reperiri melius exemplum, quam Ciceronis pro A. Cluentio : *Animadverti, judices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes ; quarum altera mihi niti et magnopere confidere videbatur invidia jam inveterata judicii Juniani ; altera tantummodo consuetudinis causa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum, qua de re lege est hæc quæstio constituta.* Id tamen totum respondenti facilius est, quam proponenti ; quia (1) hic admonendus judex, illic docendus est.

Nec me, quanquam magni auctores, in hoc duxerint, ut non semper facere attentum ac docilem judicem velim ; non quia nesciam id, quod ab illis dicitur, esse pro mala *causa*, qualis ea sit, non intelligi; verum quia istud non negligentia judicis contingit, sed errore. Dixit enim adversarius, et fortasse persuasit : nobis opus est (2) ejus diversa opinione, quæ mutari non potest, nisi illum fecerimus ad ea, quæ dicemus, docilem et attentum. Quid ergo ? Imminuenda quædam et elevanda, et quasi contemnenda esse consentio, ad

(1) Ab eo qui proponit, judex docendus est, quia res est nova : ab eo qui respondet, monendus tantum, quia notum jam id de quo agitur.

(2) Judicis.

remittendam intentionem judicis, quam adversario præstat; ut fecit pro Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud *ironia* illa, quam ut Cæsar minus se in rem, tanquam non novam, intenderet? Quid pro Cœlio, quam ut res exspectatione minor videretur?

V. Verum ex iis, quæ proposui, aliud in alio genere *causæ* desiderari palam est. (1) Genera porro *causarum* plurimi quinque fecerunt, *honestum*, *humile*, *dubium* vel *anceps*, *admirabile*, *obscurum*; id est, ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον. Sunt quibus recte videatur adjici *turpe*, quod alii *humili*, alii *admirabili* subjiciunt. *Admirabile* autem vocant, quod est præter opinionem hominum constitutum. In *ancipiti* maxime benevolum judicem, in *obscuro* docilem, in *humili* attentum parare debemus. Nam *honestum* quidem ad conciliationem satis per se valet: in *admirabili et turpi*, remediis opus est.

VI. Et eo quidam *exordium* in duas dividunt partes, *principium*, et (2) *insinuationem*, ut sit in *principiis* recta benevolentiæ et attentionis postulatio: quæ quia esse in *turpi causæ* genere non possit, *insinuatio* surrepat animis, maxime ubi frons *causæ* non satis honesta est; vel quia res sit improba; vel quia hominibus parum probe-

(1) De generibus causarum vide Ciceronem, lib. 1. Rhet. 5. lib. 1. de Inventione, 20. et 21.

(2) De Insinuatione vide Ciceronem 1. Rhet. 9. — 11. lib. 1. de Inventione, 23. — 25.

tur; aut (1) si facie quoque ipsa premitur; vel invidia consistentis ex diverso patroni, aut patris, vel miserabilis senis, cæci, infantis. Et quidem, quibus adversus hæc modis sit medendum, verbosius tradunt, materiasque ipsi sibi fingunt, et ad morem *actionum* persequuntur: sed hæc, cum oriantur ex *causis*, quarum species consequi omnes non possumus, nisi generaliter comprehendantur, in infinitum sunt extrahenda. Quare singulis consilium ex propria ratione nascetur.

Illud in universum præceptum sit, ut ab iis, quæ lædunt, ad ea quæ prosunt, refugiamus. Si *causa* laborabimus, persona subveniat: si persona, *causa*: si nihil, quod nos adjuvet, erit, quæramus, quid adversarium lædat. Nam ut optabile est, plus favoris mereri; sic proximum, odii minus. In iis, quæ negari non poterunt, elaborandum, ut aut minora, quam dictum sit, aut alia mente facta, aut nihil ad præsentem quæstionem pertinere, aut emendari posse pœnitentia, aut satis jam punita videantur.

Ideoque agere advocato, quam litigatori, facilius; quia et laudat sine arrogantiæ crimine, et aliquando utiliter etiam reprehendere potest. Nam se quoque moveri interim finget, ut pro Rabirio Posthumo Cicero, dum aditum sibi ad aures

(1) Si cliens adversus patronum, aut filius adversus patrem agat, facies ipsa et præsentia utriusque, aut, etiamsi absit, invidia quæ inde nascitur, clientem aut filium premit.

faciat,

faciat, et auctoritatem induat vera sentientis; quo magis credatur, vel defendenti eadem, vel neganti.

His etiam de causis *insinuatione* videtur opus esse, si adversarii *actio* judicum animos occupaverit, vel si dicendum apud fatigatos est: quorum alterum promittendo nostras probationes, et adversas eludendo vitabimus: alterum et spe brevitatis, et iis, quibus attentum fieri judicem docuimus. Et urbanitas opportuna reficit animos, et undecunque petita judicis voluptas levat tædium. Non inutilis etiam est ratio occupandi, quæ videntur obstare; ut Cicero (1) dicit scire *se mirari quosdam, quod is, qui per tot annos defenderit multos, læserit neminem, ad accusandum Verrem descenderit*; deinde (2) ostendit hanc ipsam sociorum defensionem, quod *schema* πρόληψις dicitur.

VII. Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus, quæ sint in ratione *procæmii*; sed dicendum etiam, quomodo perfici facillime possint; hoc adjicio, ut dicturus intueatur, quid, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit; quid judicem sentire credibile sit, antequam incipiamus; tum quid aut desideremus, aut deprecemur: ipsa illum natura eo ducet, ut sciat quid primum di-

(1) Verr. n. 1.

(2) *Ostendit hanc ipsam* Verris accusationem esse *sociorum defensionem.*

cendum sit. At nunc omne, (1) quod cœperint, *proœmium* putant; et, ut quidque succurrerit, utique si aliqua sententia blandiatur, *exordium*. Multa autem sine dubio ex aliis partibus sunt, aut aliis partibus *causæ* communia: nihil tamen in quoquam melius dicitur, quam quod æque bene dici alibi non possit.

Multum gratiæ *exordio* est, quod ab *actione* adversæ partis materiam trahit, hoc ipso, quod non compositum domi, sed ibi atque e re natum, et facilitate famam ingenii auget, et facie simplicis sumptique e proximo sermonis fidem quoque acquirit: adeo ut, etiamsi reliqua scripta atque elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extemporalis oratio, cujus initium nihil præparatum habuisse manifestum est.

Frequentissime vero *proœmium* decebit et sententiarum, et compositionis, et vocis, et vultus modestia: adeo ut in genere *causæ* etiam indubitabili, fiducia se ipsa nimium exerere non debeat. Odit enim judex fere litigantis securitatem: cumque jus suum intelligat, tacitus reverentiam postulat. Nec minus diligenter, ne suspecti simus in una parte, vitandum; propter quod minime ostentari debet in principiis cura, quia videtur ars omnis dicentis contra judicem adhiberi. Sed ipsum istud evitare, summæ artis est. Nam id sine dubio ab omnibus, et quidem optime

(1) Mallem legere: *omne id quo*; id est, unde *cœperint*.

præceptum est : verum aliquatenus temporum conditione mutatur; quia jam quibusdam in judiciis, maximeque capitalibus, ut apud centumviros, ipsi judices exigunt sollicitas et accuratas *actiones*; contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat, credunt; nec doceri tantum, sed etiam delectari volunt. Et est difficilis hujus rei moderatio : quæ tamen ita temperari potest, ut videamur accurate, non callide, dicere.

Illud ex præceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne audacius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate, aut poëtica licentia sumptum, in *principio* deprehendatur. Nondum enim recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio : magis conciliatis animis, et jam calentibus, hæc libertas feretur, maximeque cum in *locos* fuerimus ingressi quorum naturalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non patitur.

VIII. Nec argumentis autem, nec *locis*, nec narrationi similis esse in *proœmio* debet oratio : (1) neque tamen deducta semper, atque circumlata; sed sæpe simplici atque illaboratæ similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimulata enim, et, ut Græci dicunt, ἀνεπίφατος actio, melius sæpe surrepit. Sed hæc, prout formari animos judicum expediet. Turbari memoria, vel continuandi verba facultate des-

(1) *Deducta* : tenuis et subtilis. *Circumlata* : periodica; quæ certo verborum circuitu et numero comprehenditur.

titui, nusquam turpius; cum vitiosum *procemium* possit ut videri cicatricosa facies; et pessimus certe gubernator, qui navem, dum portum egreditur, impegit.

Modus autem *principii*, pro *causa*. Nam brevius simplices, longius perplexæ, suspectæque et infames desiderant. Ridendi vero, qui velut leges *procemiis* omnibus dederunt, ut intra quatuor sensus terminarentur. Nec minus vitanda est immodica ejus longitudo, ne in caput excrevisse videatur, et, quo præparare debet, fatiget.

Sermonem a persona judicis aversum, qui ἀποστροφὴ dicitur, quidam in totum a *procemio* summovent; nonnulla quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus. Interim tamen est et hoc *procemio* necessarium, sensus aliquis, et is acrior fit atque vehementior ad personam directus alterius. Quod si accidat, quo jure, aut qua tanta superstitione prohibemur dare per hanc figuram sententiæ vires? Nec enim istud scriptores artium, quia non liceat, sed quia non putent utile, vetant. Ita si vincet utilitas, propter eandem causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et Demosthenes ad Æschinem orationem in *procemio* convertit; et Marcus Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei visum est, tum pro Ligario ad Tuberonem.

Nam erat multo futura languidior, si esset aliter figurata : quod facilius cognoscet, si quis illam totam partem vehementissimam, cujus hæc forma est, *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum*, et cætera, convertat ad judicem; tum enim vere aversa videatur oratio, et languescat vis omnis, dicentibus nobis, *Habet igitur Tubero, quod est accusatori maxime optandum*. Illo enim modo pressit atque institit: hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum illum mutaveris, accidet. Quid ? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus ? *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli :* sicut et Cicero fecerat in Catilinam : *Quousque tandem abutere patientia nostra ?*

Ac, ne quis *apostrophen* miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, *prosopopœia* loquentis pro reo utitur : pro Rabirio vero Posthumo, eodemque Scauro reo *repetundarum*, etiam exemplis : pro Cluentio (ut modo ostendi) *partitione*. Non tamen hæc, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt; sed quoties præceptum vicerit ratio: quo modo et similitudine, dum brevi, et *translatione*, atque aliis *tropis* (quæ omnia cauti illi ac diligentes prohibent) utemur interim : nisi si cui divina illa pro Ligario *ironia*, de qua paulo ante dixeram, displicet.

Alia *exordiorum* vitia verius tradide-

runt. Quod in plures *causas* accommodari potest, *vulgare* dicitur. Id minus favorabile : aliquando tamen non inutiliter assumimus : a magnis sæpe oratoribus non evitatum. Quo et adversarius uti potest, *commune* appellatur. Quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, *commutabile*. Quod *causæ* non cohæret, *separatum*. Quod aliunde trahitur, *translatum*. Præterea, quod *longum*, quod *contra præcepta* est. Quorum pleraque non *principii* modo sunt vitia, sed totius orationis.

IX. Hæc de *procemio*, quoties erit ejus usus. Non semper autem est. Nam et supervacuum aliquando est ; ut, si sit præparatus satis etiam sine hoc judex ; aut si res præparatione non egeat. Aristoteles (1) quidem in totum id necessarium apud bonos judices negat : aliquando tamen uti, nec, si velimus, eo licet ; cum judex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum major potestas ab ipsa re cogit incipere. Contraque est interim *procemii* vis etiam non in *exordio* Nam judices, et in *narratione* nonnunquam, et in *argumentis*, ut attendant, et ut faveant, rogamus : quo Prodicus velut dormitantes eos excitari putabat, quale est Ciceronis : *Tum C. Varenus, is qui a familia Anchariana occisus est. Hoc, quæso, judices, diligenter attendite.* Utique si multi-

(1) 1. Rhet. cap. 1.

plex *causa* est, sua quibusque partibus danda præfatio est; ut, *Audite nunc reliqua*; et, *Transeo nunc illuc.* Sed in ipsis etiam *probationibus* multa funguntur *proœmii* vice; ut facit Cicero pro Cluentio, (1) dicturus contra censores; pro Muræna, cum Servio se excusat. Verum id frequentius est, quam ut exemplis confirmandum sit.

X. Quoties autem *proœmio* fuerimus usi; tum sive ad *expositionem* transibimus, sive protinus ad *probationem*, id debebit in *principio* postremum esse, cui commodissime jungi initium sequentium poterit. Illà vero frigida et puerilis est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam, et hujus velut præstigiæ plausum petat; ut Ovidius lascivire in *Metarmorphosi* solet, quem tamen excusare necessitas potest, res diversissimas in speciem unius corporis colligentem. Oratori vero quid est necesse surripere hanc transgressionem, et judicem fallere; qui, ut ordini rerum animum intendat, etiam commonendus est? Peribit enim prima pars *expositionis*, si judex narrari nondum sciet. Quapropter, ut non abrupte cadere in *narrationem*, ita non obscure transcendere, est optimum. Si vero longior sequetur ac perplexa magis *expositio*, ad eam ipsam præparandus erit judex; ut Cicero sæpius, sed hoc præ-

(1) Num. 117. et 118. Num. 7. — 10.

cipue loco fecit : (1) *Paulo longius exordium rei demonstrandæ repetam ; quod, quæso, judices, ne moleste patiamini. Principiis enim cognitis, multo facilius extrema intelligetis.* Hæc mihi fere sunt de exordio comperta.

CAPUT II.

DE NARRATIONE.

I. Interdum non esse narrationi locum.— Narrationem esse vel causæ, vel rerum ad causam pertinentium. II. Non semper exordio subjiciendam. III. Narratio quid sit. Triplex ejus species. 1. Vel est tota pro nobis ; et tunc contenti simus ut sit lucida, brevis, verisimilis. — Quomodo hæc singula consequi possimus. 2. Vel tota pro adversariis : et tunc non quidem omittenda narratio, sed utendum quibusdam remediis.— Quid in falsis expositionibus observandum. 3. Vel mista ex utrisque. IV. Refelluntur qui digressionem, apostrophen, prosopopæiam, argumenta, affectus omnino a narratione excludunt. V. Qualis debeat esse ornatus narrationis. VI. De evidentia narrationis, et de auctoritate narrantis.

MAXIME naturale est, et fieri frequentissime solet, ac debet, ut, præparato per hæc, que supra dicta sunt, judice, res de qua pronunciaturus est, indicetur. Ea est (2) *narratio*....

(1) Pro Cluentio, 11.
(2) De narratione vide Ciceronem 1. Rhet. 12. —16. ib. 1. de Inventione. 27. — 30. lib. 2. de Orat. 326.—330

sitionis genere lasciviunt: deinde (id quod sit monstro simile) placet actio, *causa* non intelligitur. Verum hæc omittamus; ne minus gratiæ, præcipiendo recta, quam offensæ, reprehendendo prava, mereamur.

Brevis erit *narratio* ante omnia, si inde cœperimus rem exponere, unde ad judicem pertinet; deinde, si nihil extra *causam* dixerimus; tum etiam si reciderimus omnia, quibus sublatis, nec cognitioni quicquam, nec utilitati detrahatur. Solet enim quædam esse partium brevitas, quæ longam tamen efficit summam. *In portum veni*, *navim prospexi*, *quanti veheret*, *interrogavi*, *de pretio conveni*, *conscendi*, *sublatæ sunt anchoræ*, *solvimus oram*, *provecti sumus*: nihil horum dici celerius potest; sed sufficit dicere: *E portu navigavi*. Et, quoties exitus rei satis ostendit priora, debemus hoc esse contenti, quo reliqua intelliguntur. Quare cum dicere liceat: *Est mihi filius juvenis*; omnia illa supervacua, *cupidus ego liberorum*, *uxorem duxi*, *natum sustuli*, *filium educavi*, *in adolescentiam perduxi*...

Non minus autem cavenda erit, quæ nimium corripientes omnia sequitur, obscuritas; satiusque est aliquid *narrationi* superesse, quam deesse. Nam supervacua cum tædio dicuntur, necessaria cum periculo subtrahuntur. Quare vitanda etiam illa Sallustiana (quanquam in ipso virtutis locum obtinet) brevitas, et abruptum sermonis genus, quod otiosum fortasse

lectorem minus fallit, audientem transvolat, nec, dum repetatur, exspectat; cum præsertim lector non fere sit, nisi eruditus; judicem rura plerumque in(1)decurias mittant, de eo pronunciaturum, quod intellexerit : ut fortasse ubique, in *narratione* tamen præcipue, media hæc tenenda sit via dicendi, quantum opus est, quantum satis est.

Quantum opus est autem, non ita solum accipi volo, quantum ad indicandum sufficit; quia non inornata debet esse brevitas, alioqui sit indocta. Nam et fallit voluptas, et minus longa, quæ delectant, videntur; ut amœnum ac molle iter, etiam si est spatii amplioris, minus fatigat, quam durum arduumque compendium. Nec enim mihi unquam tanta fuerit cura brevitatis, ut non ea, quæ credibilem faciunt *expositionem*, inseri velim. Simplex enim et undique præcisa, non tam *narratio* vocari potest, quam confusio.

Sunt porro multæ conditione ipsa rei longæ *narrationes*, quibus extrema (ut præcepi) *procemii* parte ad intentionem præparandus est judex : deinde curandum, ut omni arte, vel ex spatio ejus detrahamus aliquid, vel ex tædio. Ut minus longa sit, efficiemus, quæ poterimus, differendo; non tamen sine mentione eorum, quæ differemus. *Quas causas occidendi*

(1) E judicibus multi agriculturæ dediti manebant in villis : unde veniebant in urbem ad exercenda judicia. Porro in *decurias*, sive in certas portiones, erant divisi.

habuerit, quos assumpserit conscios, quemadmodum disposuerit insidias, probationis loco dicam.

Quædam vero ex ordine prætermittenda; quale est apud Ciceronem: *Moritur Fulcinius; multa enim, quæ sunt in re, quia remota sunt a causa, prætermittam.* (1) At *partitio* tædium levat. *Dicam, quæ acta sint ante ipsum rei contractum: dicam, quæ in re ipsa; dicam, quæ postea.* Ita tres potius modicæ *narrationes* videbuntur, quam una longa. Interim expediet *expositiones* brevi *interfatione* distinguere. *Audistis, quæ ante acta sunt; accipite nunc, quæ insequuntur.* Reficietur enim judex priorum fine, et se velut ad novum rursus initium præparabit. Si tamen, adhibitis his quoque artibus, in longum exierit ordo rerum, erit non inutilis in extrema parte commonitio: quod Cicero (2) etiam in brevi *narratione* facit: *Adhuc, Cæsar, Q. Ligarius omni culpa caret; domo est egressus, non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem belli suspicionem, etc.*

Credibilis autem erit *narratio* ante omnia, si prius consuluerimus nostrum animum, ne quid naturæ dicamus adversum; deinde si causas ac rationes factis præposuerimus, non omnibus, sed de quibus quæritur; si personas convenientes iis, quæ facta credi volemus, constituerimus; ut furti reum, cupidum adulterii, libidi-

(1) Pro Cæcin. 11.
(2) Pro Lig. 4.

nosum; homicidii temerarium; vel contra, si defendemus. Præterea loca, tempora, et similia.

Est autem quidam etiam ductus rei credibilis, qualis in comœdiis, et in mimis. Aliqua enim naturaliter sequuntur et cohærent; ut, si bene priora narraveris, judex ipse, quod postea sis narraturus, exspectet. Ne illud quidem fuerit inutile, semina quædam probationum spargere; verum sic, ut *narrationem* esse meminerimus, non probationem. Nonnunquam etiam argumento aliquo confirmabimus, quod proposuerimus, sed simplici et brevi; ut in veneficiis: *Sanus bibit, statim concidit, livor ac tumor confestim est insecutus.* Hoc faciunt et illæ præparationes, cum reus dicitur robustus, armatus, sollicitus, contra infirmos, inermes, securos. Omnia denique, quæ probatione tractaturi sumus, personam, causam, locum, tempus, instrumentum, occasionem, *narratione* delibabimus. Aliquando, si destituti fuerimus his, etiam fatebimur vix esse credibile, sed verum, et hoc majus habendum scelus; nescire nos, quomodo factum sit, aut quare; mirari, sed probaturos.

Optimæ vero præparationes erunt, quæ latuerint; ut a Cicerone sunt quidem utilissime prædicta omnia, per quæ Miloni Clodius, non Clodio Milo insidiatus esse videatur: plurimum tamen facit illa callidis-

sima simplicitatis imitatio: (1) *Milo autem, cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est dimissus, domum venit; calceos et vestimenta mutavit; paulisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est.* Quam nihil præparato, nihil festinato fecisse videtur Milo! Quod non solum rebus ipsis vir eloquentissimus, quibus moras et lentum perfectionis ordinem ducit, sed verbis etiam vulgaribus et quotidianis, et arte occulta consecutus est: quæ si aliter dicta essent, strepitu (2) ipsum judicem, (3) deinde patronum, excitassent. Frigida videntur ista plerisque: sed hoc ipsum manifestum est, quomodo judicem fefellerit, quod vix a lectore deprehenditur. Hæc sunt, quæ credibilem faciunt *expositionem*. Nam ne contraria, aut sibi repugnantia in *narratione* dicamus, si cui præcipiendum est, is reliqua frustra docetur: etiamsi quidam scriptores artium hoc quoque, tanquam occultum et a se prudenter erutum, tradunt.

His tribus narrandi virtutibus adjiciunt quidam magnificentiam, quam μεγαλοπρέπειαν vocant, quæ neque in omnes *causas* cadit, (nam quid in plerisque judiciis privatis, *de re certa credita*, *locato et con-*

(1) Pro Milone 28.

(2) Sensus multo sit clarior, si in utroque loco pro *ipsum*, legas, *ipso*.

(3) Quidam legunt: *judicem ad custodiendum patronum excitassent*. Id est, ad cavendum. Non video quis sensus elici possit ex his verbis: *deinde patronum*.

ducto, *interdictis*, habere loci potest supra modum se tollens oratio?) nec semper est utilis, ut vel proximo exemplo Miloniano patet. Et meminerimus multas esse *causas*, in quibus confitendum, excusandum, summittendum sit, quod exponimus: quibus omnibus aliena est illa magnificentiæ virtus. Quare non magis proprium *narrationis* est magnifice dicere, quam miserabiliter, invidiose, graviter, dulciter, urbane: quæ, cum suo quæque loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie assignata, et velut dedita. Illa quoque ut *narrationi* apta, ita cæteris partibus communis est virtus, quam Theodectes huic uni proprie dedit; non enim magnificam modo vult esse, verum etiam jucundam *expositionem*. Sunt qui adjiciant his evidentiam, quæ ἐνάργεια græce vocatur. Neque ego quemquam deceperim, ut dissimulem, Ciceroni (1) quoque plures partes placere. Nam, præterquam *planam*, et *brevem*, et *credibilem*; vult esse *evidentem*, *moratam*, *cum dignitate*. Sed in (2) oratione, morata debent esse omnia; cum dignitate, quæ poterunt. Evidentia in *narratione*, quantum ego intelligo, est quidem magna virtus, cum quid veri non dicendum, sed quodammodo etiam ostendendum est: sed subjici perspicuitati potest, quam quidam etiam contrariam interim putaverunt,

(1) In Topicis, 97.

(2) In tota oratione, non in narratione sola. Totus hic locus sic interpunctus, multo est clarior.

quia in quibusdam *causis* obscuranda veritas est : quod est ridiculum. Nam, qui obscurare vult, narrat falsa pro veris : et is qui narrat debet laborare, ut videantur quam evidentissima.

2. Sed quatenus etiam sorte quadam pervenimus ad difficilius *narrationum* genus ; jam de his loquamur, in quibus res contra nos erit : quo loco nonnulli prætereundam *narrationem* putaverunt. Et sane nihil est facilius, nisi prorsus totam *causam* omnino non agere. Sed si aliqua justa ratione hujusmodi susceperis litem, cujus artis est, malam esse *causam* silentio confiteri ? Nisi forte tam hebes futurus est judex, ut secundum id pronunciet, quod sciet narrare te noluisse. Neque inficias eo, in *narratione* ut aliqua neganda, aliqua adjicienda, aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda : sed tacenda, quæ tacere oportebit, et liberum erit. Quod fit nonnunquam brevitatis quoque gratia, quale illud est : *Respondit quod ei visum est.*

Distinguamus igitur genera *causarum*. Namque, in quibus non de culpa quæritur, sed de (1) *actione* : etiam si erunt contra nos *themata*, confiteri nobis licebit : *Pecuniam de templo sustulit, sed privatam : non ideo sacrilegus est...*

Verum in his quoque confessionibus est aliquid, quod ex invidia, quam *exposito* adversarii fecit, detrahi possit ; cum etiam

(1) Intelligit statum definitivum, ut patet exemplo sequente.

servi nostri de peccatis suis mollius loquantur. Quædam enim quasi non narrantes mitigabimus : *Non quidem* (ut adversarius dicit) *consilium furti in templum attulit*, *nec diu captavit ejus rei tempus*; *sed occasione et absentia custodum corruptus*, *et pecunia*, *quæ nimium quam in animis hominum potest*, *victus est. Sed quid refert? peccavit*, *et fur est : nihil attinet id defendere*, *cujus pœnam non recusamus...* Interdum quasi damnemus ipsi...

Nonnunquam *propositione* præmuniri potest *causa*, et deinde exponi. Contraria sunt omnia tribus filiis, qui in mortem patris conjurarant : sortiti nocte singuli per ordinem cum ferro cubiculum intrarunt, patre dormiente. Cum occidere eum nemo potuisset, excitato omnia indicaverunt. Si (1) tamen pater, qui divisit (2) patrimonium, et reos parricidii defendit, sic agat : *Quod contra legem sufficit*, *parricidium objicitur juvenibus*, *quorum pater vivit*, *atque etiam liberis suis adest. Ordinem rei narrare quidem nihil necesse est*, *cum ad legem nihil pertineat : sed si confessionem meæ culpæ exigitis*, *ego fui pater durus*, *et patrimonii*, *quod jam melius ab his administrari poterat*, *tenax custos.* Deinde subjicitur : *stimulatos ab iis*, *quorum indulgentiores parentes erant;*

(1) Diu suspensus manet sensus ob longam patris orationem, usque ad hæc verba : *Omnia hæc*, etc.

(2) Liberis scilicet. Intelligere opus est legem fuisse, ne filii qui parricidium fecissent, aliquid de bonis patris caperent. Igitur in hoc themate gentiles et agnati petunt hereditatem, filiosque accusant. *Turn.*

semper

semper tamen eum habuisse animum, qui sit eventu deprehensus, ut occidere patrem non possent. Nec enim jurejurando opus fuisse, si alioqui hoc mentis habuissent; nec sorte, nisi quod se quisque eximi voluerit. Omnia hæc qualiacunque placidioribus animis accipientur; illa brevi primæ *propositionis* defensione mollita.

At cum quæritur, *an factum sit*, vel *quale factum sit*, licet omnia contra nos sint, quomodo tamen evitare *expositionem* salva *causæ* ratione possumus? Narravit accusator, nec ita, ut, quæ essent acta, tantum indicaret; sed adjecit invidiam, rem verbis exasperavit, accesserunt probationes, *peroratio* incendit, et plenos iræ reliquit. Exspectat naturaliter judex, quid narretur a nobis. Si nihil exponimus, illa esse, quæ adversarius dixit et talia, qualia dixit, credat, necesse est. Quid ergo? eadem exponemus? Si de *qualitate* agetur, cujus tum demum quæstio est, cum de re constat, eadem, sed non eodem modo: alias causas, aliam atque aliam rationem dabo. Verbis elevare quædam licebit: luxuria hilaritatis, avaritia parcimoniæ, negligentia simplicitatis nomine lenietur. Vultu denique, voce, habitu, vel favoris aliquid, vel miserationis merebor. Solet nonnunquam movere lacrymas ipsa confessio.

Atque ego libenter interrogem, sintne illi defensuri, quæ non narraverint, necne? Nam si neque defenderint, neque narraverint, tota *causa* prodetur. At si defen-

suri sunt, proponere certe plerumque id quod confirmaturi sumus, oportet. Cur ergo non exponamus, quod et dilui potest? Et ut hoc contingat, utique indicandum est. Aut quid inter probationem et *narrationem* interest, nisi quod *narratio* est probationis continua propositio, rursus probatio *narrationi* congruens confirmatio?

Videamus ergo, num *expositio* hæc longior demum esse debeat, et paulo verbosior præparatione, et quibusdam argumentis (*argumentis* dico, non *argumentatione*); cui tamen plurimum confert frequens affirmatio, effecturos nos, quod dicimus; non posse vim rerum ostendi prima *expositione*; exspectent, et opiniones suas differant, et bene sperent. Denique narrandum est utique, quicquid aliter, quam adversarius exposuit, narrari potest; aut eo etiam *proœmia* sunt in his *causis* supervacua; quæ quid magis agunt, quam ut cognitioni rerum accommodatiorem judicem faciant? Atqui constat, nusquam eorum esse majorem usum, quam ubi animus judicis ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est.

Conjecturales autem *causæ*, in quibus de facto quæritur, non tam sæpe rei, de qua judicium est, quam eorum, per quæ res colligenda est, *expositionem* habent. Quæ cum accusator suspiciose narret, reus levare suspicionem debeat; aliter ab hoc, atque ab illo, ad judicem perferri

oportet. At (1) enim quædam argumenta turba valent, diducta leviora sunt. Id quidem non eo pertinet, ut quæratur, an narrandum, sed quomodo narrandum sit. Nam et congerere plura *expositione* quis prohibet, si id utile est *causæ*? et (2) promittere, sed et dividere *narrationem*, et probationem subjungere partibus, atque ita transire ad sequentia? Nam ne iis quidem accedo, qui semper eo putant ordine, quo quid actum sit, esse narrandum; sed eo modo, quo expedit. Quod fieri pluribus figuris licet. Nam et aliquando excidisse simulamus, cum quid utiliore loco reducimus: et interim nos reducturos reliquum ordinem testamur, quia sic futura sit *causa* lucidior. Interim re exposita, subjungimus causas, quæ antecesserunt. Nec enim est una lex defensionis certumque præscriptum: pro re, pro tempore intuenda, quæ prosint: atque ut erit vulnus, ita vel curandum protinus: vel, si curatio differri potest, interim deligandum.

Nec sæpius narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit; estque non concessum modo, sed aliquando etiam

(1) Hoc Fabio objiciunt ii, qui cum tota contra nos causa est, censent amputandam esse narrationem. Tunc enim narrandum non esse aiunt, nisi adjectis multis argumentis, quæ causam per se malam fulciant et corroborent. At cum narratio continua sit, necessario accidit ut argumenta, quæ simul congesta vim habent aliquam haberent, diducta et sparsa per totam narrationem, infirmiora videantur. *Ex Turn.*

(2) Nos pluribus argumentis rem alibi probaturos.

necessarium; ut in *causis repetundarum*, omnibusque, quæ simplices non sunt. Amentis est enim, superstitione præceptorum contra rationem *causæ* trahi. *Narrationem* ideo ante probationes ponere est institutum, ne judex, qua de re quæratur, ignoret. Cur igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula etiam narrentur? Me certe, quantacunque nostris experimentis habenda est fides, fecisse hoc in foro, quoties ipsa desiderabat utilitas, probantibus et eruditis, et iis, qui judicabant, scio; et (quod non arroganter dixerim, quia sunt plurimi, quibuscum egi, qui me refellere possint, si mentiar) fere ponendæ a me *causæ* officium exigebatur. Neque ideo tamen non sæpius facere oportebit, ut rerum ordinem sequamur. Quædam vero etiam turpiter convertuntur; ut si peperisse narres, deinde concepisse; apertum testamentum, deinde signatum: in quibus si id, quod posterius est, dixeris, de priore tacere optimum est.

Sunt quædam et falsæ *expositiones*, quarum in foro duplex est genus. Alterum, quod instrumentis adjuvatur; ut Publius Clodius fiducia testium, qua nocte incestum Romæ commiserat, Interamnæ se fuisse dicebat. Alterum, quod est tuendum dicentis ingenio.

Sed utrumcunque erit, prima sit curarum, ut id, quod fingimus, fieri possit; deinde, ut et personæ, et loco, et

tempori congruat, et credibilem rationem et ordinem habeat, si contingat, etiam veræ alicui rei cohæreat, aut argumento quod sit in *causa*, confirmetur. Nam quæ tota extra rem petita sunt, mentiendi licentiam produnt.

Curandum præcipue (quod fingentibus frequenter accidit) ne qua inter se pugnent; quædam enim partibus blandiuntur, sed in summam non consentiunt: præterea, ne iis, quæ vera esse constabit, adversa sint. Orator autem meminisse debebit, *actione* tota quid finxerit, quoniam solent excidere, quæ falsa sunt: verumque est illud, quod vulgo dicitur; *Mendacem memorem esse oportere*.

Fingenda vero meminerimus ea, quæ non cadent in testem. Sunt autem, quæ nostro dicuntur (1) animo, cujus ipsi tantum conscii sumus: item quod a defunctis, nec enim hoc est qui neget: itemque ab eo, cui idem expediet, is enim non negabit: ab adversario quoque, quia non est habiturus in negando fidem.

Somniorum et superstitionum *colores* ipsa jam facilitate auctoritatem perdiderunt. Non est autem satis in *narratione* uti *coloribus*, nisi per totam *actionem* consentiant; cum præsertim quorumdam probatio sola sit in asseveratione et perseverantia; ut ille parasitus, qui ter abdica-

(1) Pro nostro arbitrio. Ut nobis placet.

tum a divite juvenem, et (1) absolutum tanquam suum filium asserit, habebit quidem *colorem*, quo dicat; et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo a se parasiti personam esse susceptam, quia in illa domo filium haberet; et ideo illum innocentem ter abdicatum, quia filius abdicantis non esset: nisi tamen omnibus verbis et amorem patrium, atque hunc quidem ardentissimum ostenderit, et odium divitis, et metum pro juvene, quem periculose mansurum in illa domo, in qua tam invisus sit, sciat, suspicione (2) subjecti petitoris non carebit...

III. Quod si pars *expositionis* pro nobis, pars contra nos erit, miscenda sit, an separanda *narratio*, cum ipsa *causæ* conditione deliberandum est. Nam si plura sint, quæ nocent; quæ prosunt, obruentur. Itaque tunc dividere optimum erit, et iis, quæ partem nostram adjuvabunt, expositis et confirmatis, adversus reliqua uti remediis, de quibus supra dictum est. Si plura proderunt, etiam conjungere licebit, quæ obstant, ut in medio velut auxiliis nostris posita minus habeant virium: quæ tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et nostra aliqua argumentatione firmemus, et diversa cur credibilia non sint,

(1) Liberum. Valerius scribit, si filius ter abdicatus fuerit, eum non posse invitum in patris familiam et potestatem reduci. *Turn.*

(2) Subdititii et sycophantæ, et malo dolo subornati ad intendendam litem.

adjiciamus; quia, nisi distinxerimus, verendum est, ne bona nostra permistis malis inquinentur.

IX. Illa quoque de *narratione* præcipi solent, ne qua ex ea fiat *excursio*, ne avertatur a judice sermo, ne alienæ personæ vocem demus, ne argumentemur: adjiciunt quidam etiam, ne utamur affectibus. Quorum pleraque sunt frequentissime custodienda; immo nunquam, nisi ratio coëgerit, mutanda; ut sit *expositio* perspicua et brevis.

Nihil quidem tam raro poterit habere rationem, quam *excursio*; nec unquam debebit esse, nisi brevis, et talis, ut vi quadam videamur affectus velut recto itinere depulsi, qualis est Ciceronis circa nuptias Sassiæ: (1) *O mulieris scelus incredibile, et, præter hanc unam, in omni vita inauditum! O libidinem effrenatam, et indomitam! O audaciam singularem! non timuisse, si minus vim deorum, hominumque famam, at illam ipsam noctem, facesque illas nuptiales? non limen cubiculi? non cubile filiæ? non parietes denique ipsos, superiorum testes nuptiarum?*

Sermo aversus a judice et brevius indicat interim, et coarguit magis. Qua de re idem, quod de *procæmio* dixeram, sentio, sicut de *prosopopœia*(2) quoque: qua tamen non Servius modo Sulpitius utitur pro Aufidia: *Somnone te languido, an gravi le-*

(1) Cluent. num. 15.
(2) Pag. 230.

thargo putem oppressum? (1) sed M. quoque Tullius circa navarchos. Nam ea quoque rei *expositio* est : *Ut adeas, tantum dabis*, et reliqua. Quid ? pro Cluentio, (2) Staleni Bulbique colloquium, nonne ad credulitatem plurimum et ad fidem confert ? Quæ ne fecisse sine observantia quadam videatur, (quanquam hoc in illo credibile non est) in *Partitionibus* (3) præcipit, ut habeat *narratio suavitatem, admirationes, exspectationes, exitus inopinatos, colloquia personarum, omnes affectus.*

Argumentabimur in *narratione*, ut dixi, nunquam : argumentum ponemus aliquando : quod facit pro Ligario Cicero, (4) cum dicit, sic eum provinciæ præfuisse, *ut illi pacem esse expediret.* Inseremus *expositioni* et brevem, cum res poscet, defensionem, et rationem factorum. Nec enim narrandum est tanquam testi, sed tanquam patrono. Rei ordo per se talis est : *Quintus Ligarius legatus in Africam cum Proconsule C. Considio profectus est.* Quid ergo Marcus Tullius ? (5) *Quintus igitur*, inquit, *Ligarius, cum esset adhuc nulla belli suspicio, legatus in Africam cum proconsule C. Considio profectus est.* Alibi : *Non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem suspicionem belli.* Et cum esset indicanti satis; *Quintus Ligarius nullo se implicari negotio passus est*, adjecit; *Do-*

(1) 7. Verr. 105. et 116. etc.
(2) N. 71. 72. (3) N. 31. 32. (4) N. 4.
(5) Pro Ligario, n. 2.

mum spectans, et ad suos redire cupiens. Ita quod exponebat, et ratione fecit credibile, et affectus quoque implevit.

Quo magis miror eos, qui non putant in *narratione* esse utendum affectibus. Qui si hoc dicunt, *non diu, nec ut in epilogo*, mecum sentiunt. Effugiendæ sunt enim moræ. Cæterum cur ego judicem nolim, cum eum doceo, etiam moveri? Cur, quod in summa parte sum *actionis* petiturus, non in primo statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum præsertim etiam in probationibus faciliore sim animo ejus abusurus, occupato vel ira, vel miseratione. An non Marcus Tullius (1) circa verbera civis romani, omnes brevissime movet affectus, non solum conditione ipsius, loco injuriæ, genere verberum, sed animi quoque commendatione? Summum enim virum ostendit, qui, cum virgis cæderetur, non ingemuerit, non rogaverit; sed tantum civem se romanum esse, cum invidia cædentis, et fiducia juris clamaverit. Quid? Philodami casum nonne cum per totam *expositionem* incendit invidia, tum in supplicio ipso lacrymis implevit, cum flentes non tam narraret, quam ostenderet, patrem de morte filii, filium de morte patris? (2) Quid ulli *epilogi* possunt habere miserabile magis? Serum est enim advocare iis rebus affectum in *peroratione*, quas securus narraveris. Assuevit illis judex, jamque eas sine motu men-

(1) 7. Verr. 161. (2) 3. Verr. 76.

tis accipit, quibus commotus novis non est; et difficile est mutare habitum animi semel constitutum.

V. Ego vero (neque enim dissimulabo judicium meum : quanquam id, quod sum dicturus, exemplis magis, quam præceptis ullis continetur) *narrationem*, ut si ullam partem orationis, omni, qua potest, gratia et venere exornandam puto. Sed plurimum refert, quæ sit natura ejus rei, quam exponimus. In parvis ergo, quales sunt fere privatæ, sit ille pressus, et velut applicitus rei cultus; in verbis summa diligentia. Quæ in *locis* impetu feruntur, et circumjectæ orationis copia latent, hic expressa, et, ut vult Zeno, *sensu tincta esse debebunt*; compositio dissimulata quidem, sed tamen quam jucundissima; figuræ, non illæ poëticæ, et contra rationem loquendi auctoritate veterum receptæ (nam debet esse quam purissimus sermo), et qui varietate tædium effugiat, et mutationibus animum levet; ne in eundem casum, similem positionem, pares elocutionum tractus incidamus. Caret enim cæteris lenociniis *exposito*, et, nisi commendetur hac venustate, jaceat necesse est. Nec in ulla parte intentior est judex; eoque nihil recte dictum perit. Præterea, nescio quomodo, etiam credit facilius, quæ audienti jucunda sunt, et voluptate ad fidem ducitur.

Ubi vero major res erit; et atrocia invidiose, et tristia miserabiliter dicere li-

cebit : non ut consumantur affectus, sed ut velut primis lineis designentur : ut plane, qualis futura sit imago rei, statim appareat. Ne (1) sententia quidem, velut fatigatum intentione stomachum judicis reficere dissuaserim, maxime quidem brevi interjecta, qualis est illa : (2) *Fecerunt servi Milonis, quod suos quisque servos in re tali facere voluisset.* Interim paulo liberiore; qualis est illa : (3) *Nubit genero socrus nullis auspiciis, nullis auctoribus, funestis ominibus omnium.*

Quod cum sit factum iis quoque temporibus, quibus omnis ad utilitatem potius, quam ad ostentationem, componebatur oratio, et erant adhuc severiora judicia; quanto nunc faciendum magis, cum in ipsa capitis, aut fortunarum pericula irrupit voluptas? Cui hominum desiderio quantum dari debeat, alio (4) loco dicam. Interim aliquid indulgendum esse confiteor.

VI. Multum confert adjecta veris credibilis rerum imago, (5) quæ velut in rem præsentem perducere audientes videtur...

Ne illud quidem præteribo, quantam afferat fidem *expositioni* narrantis auctoritas, quam mereri debemus ante omnia quidem vita, sed et ipso genere orationis :

(1) Ratione dicendi illustriore.
(2) Pro Cluentio, 14.
(3) Pro Milone, 29.
(4) 4. Parte Procemii, lib. 8. et cap. 3 ejusdem libri.
(5) Vide hujus rei exempla apud Ciceronem pro Roscio. Amer. n. 98. Verr. 7, n. 105. et 161. etc.

K 6

quod quo fuerit gravius, sanctius, hoc plus habeat necesse est in affirmando quoque ponderis. Effugienda igitur in hac præcipue parte omnis calliditatis suspicio (neque enim se usquam custodit magis judex) : nihil videatur fictum, nihil sollicitum : omnia potius a *causa*, quam ab oratore profecta credantur. Sed hoc pati non possumus, et perire artem putamus, nisi appareat ; cum desinat ars esse, si apparet. Pendemus ex laude, atque hanc laboris nostri ducimus summam. Ita quæ circumstantibus ostentare volumus, judicibus prodimus...

CAPUT III.

De Egressione.

Egressio non semper necessaria est post Narrationem. — Quandonam ibi sit adhibenda. — Frequenter utilis est ante Confirmationem. — Ea multiplex. — Nulli non parti orationis convenit.

Ordine ipso *narrationem* sequitur *confirmatio*. Probanda sunt enim quæ propter hoc exposuimus. Sed priusquam ingrediar hanc partem, pauca mihi de quorumdam opinione dicenda sunt. Plerisque moris est, prolato rerum ordine, protinus utique in aliquem lætum ac plausibilem locum, quam maxime possint, favorabiliter excurrere. Quod quidem, natum ab ostentatione declamatoria, jam in fo-

rum venit, postquam agere *causas* non ad utilitatem litigatorum, sed ad patronorum jactationem repertum est; ne, si pressæ illi (qualis sæpius desideratur) *narrationis* gracilitati conjuncta argumentorum pugnacitas fuerit, dilatis diutius dicendi voluptatibus, oratio refrigescat.

In quo vitium illud est, quod sine discrimine *causarum* atque utilitatis, hoc, tanquam semper expediat, aut etiam necesse sit, faciunt; eo quæ de sumptas ex his partibus, quarum alius erat locus, sententias in hanc congerunt: ut plurima aut iterum dicenda sint, aut, quia alieno loco dicta sunt, dici suo non possint. Ego autem confiteor, hoc exspatiandi genus non modo *narrationi* quidem, sed etiam quæstionibus, vel universis, vel interim singulis, opportune posse subjungi, cum res postulat, aut certe permittit; atque eo vel maxime illustrari ornarique orationem; sed si cohæret et sequitur, non si per vim(1) cuneatur, et, quæ natura juncta erant, distrahit. Nihil enim tam est consequens, quam *narrationi probatio*: nisi *excursus* ille, vel quasi finis *narrationis*, vel quasi initium *probationis* est. Erit ergo illi nonnunquam locus; ut, si *expositio* circa finem atrox fuerit, persequamur eam, velut erumpente protinus indignatione. Quod tamen ita fieri oportebit, si res dubitationem non habe-

(1) Per vim quasi cuneis adigitur.

bit : alioqui prius est, quod objicias, verum efficere, quam magnum; quia criminis invidia pro reo est, priusquam probatur. Difficillima est enim gravissimi cujusque sceleris fides. Idem fieri non inutiliter potest; ut, si merita in adversarium aliqua exposueris, in ingratum inveharis, aut, si varietatem criminum *narratione* demonstraveris, quantum ab ea periculum intentetur, ostendas. Verum hæc breviter omnia. Judex enim, ordine audito, festinat ad *probationem*, et quamprimum certus esse (1) sententiæ cupit. Præterea cavendum est, ne ipsa *expositio* vanescat, aversis in aliud animis, et inani mora fatigatis.

Sed, ut non semper est necessaria post *narrationem* illa procursio, ita frequenter utilis ante quæstionem præparatio; utique si prima specie minus erit favorabilis, si legem asperam tuebimur, aut *pœnarias actiones* inferemus. Est hic locus velut sequentis *exordii*, ad conciliandum *probationibus* nostris judicem. Quod liberius, hic, et vehementius fieri potest, quia judici nota jam *causa* est. His igitur velut fomentis, si quid erit asperum, præmolliemus; quo facilius aures judicum, quæ post dicturi erimus, admittant, ne jus nostrum oderint. Nihil enim facile persuadetur invitis. Quo loco tamen judicis quoque noscenda natura est, juri magis, an æquo sit appositus. Proinde enim

(1) Sententiæ quam sit laturus de causa.

magis aut minus erit hoc necessarium. Cæterum res eadem et post quæstionem *perorationis* vice fungitur. Hanc partem παρέκβασιν Græci vocant, Latini *egressum* vel (1) *egressionem omnium*.

Sed hæ sunt plures, ut dixi, quæ per totam *causam* varios habent *excursus*; ut, laus hominum locorumque; ut, descriptio regionum, expositio quarundam rerum, non solum gestarum, sed etiam fabulosarum. Quo ex genere est in orationibus contra Verrem (2) compositis Siciliæ laus, Proserpinæ raptus; pro L. Cornelio popularis illa virtutum Cn. Pompeii commemoratio, in quam ille divinus orator, velut nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abrupto, quem inchoaverat, sermone, divertit actutum.

Παρέκβασις est (ut mea quidem fert opinio) alienæ rei, sed ad utilitatem *causæ* pertinentis, extra ordinem procurrens tractatio. Quapropter non video, cur hunc ei potissimum locum assignent, qui rerum ordinem sequitur; non magis quam illud, cur hoc ita demum proprium putent, si aliquid in *digressu* sit exponendum, cum tot modis a recto itinere declinet oratio. Nam quicquid dicitur præter illas quinque, quas fecimus, partes, *egressio* est; indignatio, miseratio, invidia, convicium, excusatio, concilia-

(1) De Egressione vide Ciceronem, lib. 2. de Invent. 97. lib. 2. de Oratore, 311. et 312.

(2) 4. Verrem, 2. 6. Verrem, 105. N. 8, etc.

tio, maledictorum refutatio; similia his, quæ non sunt in quæstione, omnis amplificatio, minutio, omne affectus genus; atque ea maxime (1) jucundam et ornatam faciunt orationem, de luxuria, de avaritia, de religione, de officiis: quæ, cum sint argumentis subjecta similium rerum, quia cohærent, egredi non videntur.

Sed plurima sunt, quæ rebus nihil secum cohærentibus inseruntur, quibus judex reficitur, admonetur, placatur, rogatur, laudatur. Innumerabilia sunt hæc, quorum alia sicut præparata afferimus: quædam ex occasione, vel necessitate dicimus, si quid nobis agentibus novi accidit, interpellatio, interventus alicujus tumultus. Unde Ciceroni quoque in *procœmio*, cum diceret pro Milone, digredi fuit necesse; ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet. Poterit autem paulo longius exire, qui præparat aliquid ante quæstionem, et qui finitæ *probationi* velut commendationem adjicit. At, qui ex media erumpit, cito ad id redire debet, unde divertit.

CAPUT IV.

DE PROPOSITIONE.

SUNT qui *narrationi propositionem* subjungant, tanquam partem *judicialis* materiæ: cui opinioni respondimus.(2) Mihi au-

(1) Mallem legere: atque ea maxime *quæ* jucundam.
(2) Pag. 214.

tem propositio videtur omnis *confirmationis* initium : (1) quod non modo in ostendenda quæstione principali, sed nonnunquam etiam in singulis argumentis poni solet. Sed nunc de priore loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando enim sine *propositione* quoque satis manifestum est, quid in quæstione versetur: utique si *narratio* ibi finem habet, ubi initium quæstio : adeo ut aliquando subjungatur *expositioni*, quæ solet in argumentis esse (2), summa collectio. (3) *Hæc, sicut exposui, ita gesta sunt, judices : insidiator superatus, vi victa vis, vel potius oppressa virtute audacia est.*

Sed nonnunquam valde utilis est, præcipue ubi res defendi non potest, et de fine quæritur; ut pro eo, qui pecuniam privatam de templo sustulit, *sacrilegii agitur : De sacrilegio cognoscitis*; ut judex intelligat id unum esse officii sui, quærere an id, quod objicitur, sacrilegium sit. Item in *causis* obscuris ac multiplicibus.

Sunt autem *propositiones* et simplices, et duplices vel multiplices : quod accidit non uno modo. Nam et plura crimina jun-

(1) Duplex est propositio ; altera generalis et totius causæ, quæ breviter complectitur id quod in controversiam venit; altera specialis, quæ singulis argumentationibus solet præponi. *Turn.*

(2) Aliquando narrationi subjicitur *summa collectio*, id est, *ἀνακεφαλαίωσις* eorum quæ in ea dicta sunt, quod fieri solet in argumentis.

(3) Pro Mil. 30.

guntur; ut, *cum Socrates accusatus est, quod corrumperet juventutem*, et *novas superstitiones introduceret*. Et singula ex pluribus colliguntur; ut, *cum legatio male gesta objicitur*(1) *Æschini*; *quod mentitus sit, quod nihil ex mandatis fecerit, quod moratus sit, quod munera acceperit*... Hæ si ponantur singulæ subjectis probationibus, plures erunt *propositiones*: si conjungantur, in *partitionem* cadunt.

Habet interim vim *propositionis*, etiam si per se non est *propositio*; ut, cum, exposito rerum ordine, subjicimus: *De his cognoscitis*, ut sit hæc commonitio judicis, quo se ad quæstionem acrius intendat, et quodam velut tactu excitatus, finem esse *narrationis*, et initium *probationis* intelligat; et, nobis *confirmationem* ingredientibus, ipse quoque novum quodammodo audiendi sumat exordium.

CAPUT V.

DE PARTITIONE.

I. Quando et quibus de causis partitione non sit utendum. II. Quas utilitates habeat. III. Quæ sint ejus virtutes.

PARTITIO (2) est nostrarum, aut adversarii *propositionum*, aut utrarumque ordine collata enumeratio.

(1) Missus est legatus Æschines ad Philippum regem Macedoniæ de fœdere percutiendo: postea autem accusatus est a Demosthene. Est autem hæc divisio orationis Demosthenis, quam habuit *de male obita legatione*. *Turn.*

(2) De Partitione vide Cicer. 1. de Invent. 31. 32. 33.

I. Hac quidam utendum semper putant; quod ea et fiat *causa* lucidior, et judex intentior ac docilior, si scierit, et de quo dicimus, et de quo dicturi postea sumus. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis; quod nonnunquam et excidere soleant, quæ promisimus; et, si qua in partiendo præterierimus, (1) occurrere. Quod quidem nemini accidit, nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio, vel ad agendum nihil cogitati præmeditatique detulerit. Alioqui quæ tam manifesta et lucida est ratio, quam rectæ *partitionis*? Sequitur enim naturam ducem: adeo ut memoriæ id maximum sit auxilium, via dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem probaverim, qui *partitionem*(2) vetant ultra tres *propositiones* extendere. Quæ sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam judicis, et turbabit intentionem. Hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit *causa* plures desiderare.

Alia sunt magis, propter quæ *partitione* non semper sit utendum. Primum, quia pleraque gratiora sunt, si inventa subito, nec domo allata, sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur. Unde illa non injucunda schemata: *Pene excidit mihi:* et, *Fugerat me:* et, *Recte admones.* Propositis enim *probationibus*, omnis in reliquum gratia novitatis præcerpitur. Interim vero

(1) Judici vel auditori.
(2) 1. Rhetor. 17.

etiam fallendus est judex, et variis artibus subeundus; ut aliud agi, quam quod petimus, putet. Nam est nonnunquam dura *propositio*, quam judex, si providet, non aliter reformidat, quam qui ferrum medici, prius quam curetur, aspexit. At si, re non ante proposita, securum, ac nulla denuntiatione in se conversum, intrarit oratio, efficiet, quod promittenti non crederetur. Interim refugienda non modo distinctio quæstionum est, sed omnino tractatio: affectibus perturbandus, et ab intentione auferendus auditor.

Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa, et scrupulose in partes sectæ divisionis diligentia, eo tempore, quo cognoscenti judicium conamur auferre. Quid? quod interim, quæ per se levia sunt et infirma, turba valent? Ideoque congerenda sunt potius, et velut eruptione pugnandum: quod tamen rarum esse debet, et ex necessitate demum; cum hoc ipsum, quod dissimile rationi est, coëgerit ratio. Præter hæc in omni *partitione* est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit judex, cætera tanquam supervacua gravari solet.

Itaque si plura vel objicienda sunt, vel diluenda, et utilis et jucunda *partitio* est; ut, quid quaque de re dicturi sumus, ordine appareat. At si unum crimen varie defenderimus, supervacua; ut si ita partiamur: *Dicam non talem esse hunc, quem*

tueor, ut in eo credibile videri possit homicidium : dicam occidendi causam huic non fuisse : dicam hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare fuisse. Omnia, quæ, ante (1) id quod ultimum est, exsequeris, inania videri necesse est. Festinat enim judex ad id, quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat : si vel occupatus, vel in aliqua potestate, vel etiam, sic moribus incompositus, cum convicio efflagitat.

Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam pro Cluentio (2) *partitionem* improbarent, qua se dicturum esse promisit primum ; *neminem majoribus criminibus, gravioribus testibus in judicium vocatum, quam Oppianicum* ; deinde, *præjudicia esse facta ab iis ipsis judicibus, a quibus condemnatus sit* ; postremo, *judicium pecunia tentatum non a Cluentio, sed contra Cluentium* ; quia, si probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere priora. Rursus nemo tam erit aut injustus, aut stultus, quin eum fateatur optime pro Muræna esse partitum : (3) *Intelligo, judices, tres totius accusationis partes fuisse, et earum unam in reprehensione vitæ, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et ostendit lucidissime *causam*, et nihil fecit altero supervacuum.

(1) Legendum puto, *ante id.*
(2) Num. 9.
(3) Num. 11.

De illo quoque genere defensionis plerique dubitant : *Si occidi, recte feci : sed non occidi*. Quo enim prius pertinere, si sequens firmum sit ? hæc invicem obstare, et utroque utentibus, in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, et illo sequenti (si modo indubitabile sit) solo utendum. At si quid in eo, quod est fortius, timebimus, utraque *probatione* nitemur. Alius enim alio moveri solet, et, qui factum putavit, justum credere potest ; qui tanquam justo non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa manus uno telo possit esse contenta, incertæ plura spargenda sunt, ut sit et fortunæ locus. Egregie vero Cicero pro Milone insidiatorem primo Clodium ostendit : tum addit ex abundanti, etiam si id non fuisset, talem tamen civem cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim ; quia quædam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut ea molliant, quæ sequuntur. Nec omnino sine ratione est, id quod vulgo dicitur : (1) *Iniquum petendum, ut æquum feras*. Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audenda. Recte enim Græci præcipiunt : *Non tentanda, quæ effici omnino non possunt*. Sed quoties hac, de qua

(1) Erasmus putat ductum esse a mercatoribus qui pluris merces suas indicant, ut justum tandem pretium ferant. *Turn.*

loquor, duplici defensione utemur, id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri, qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando non habere. Et illud utique faciendum est, ut, quoties suspicabimur a judice aliam *probationem* desiderari, quam de qua loquimur, promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos; præcipueque, si de (1) pudore agitur. Frequenter autem accidit, ut *causa* parum verecunda jure tuta sit: de quo ne inviti judices audiant et aversi, frequentius sunt admonendi, secuturam defensionem probitatis ac dignitatis: exspectent paulum, et agi ordine sinant.

Quædam interim nos et invitis litigatoribus simulandum est dicere: quod Cicero pro Cluentio (2) facit circa judiciariam legem. Nonnunquam, quasi interpellemur ab his, subsistere. Sæpe avertenda ad ipsos oratio. Hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur animo judicis; et, dum sperat *probationem* pudoris, asperioribus illis minus repugnabit. Quæ cum receperit, etiam verecundiæ defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem juvabit, eritque judex circa jus nostrum spe modestiæ attentior, circa modestiam juris *probatione* proclivior.

(1) Si causa per se parum est honesta et verecunda, ut ipse Fabius ait paulo infra.

(2) Num. 144. 145. 149. 156. 157.

II. Sed ut non semper necessaria, aut etiam supervacua *partitio* est, ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiæ confert. Neque enim id solum efficit, ut clariora fiant, quæ dicuntur, rebus velut ex turba extractis, et in conspectu judicum positis; sed reficit quoque audientem certo singularum partium fine; non aliter quam facientibus iter multum detrahunt fatigationis (1) notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur ad reliqua fortius exsequenda, scire quantum supersit. Nihil enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit, certum est. Nec immerito multum ex diligentia partiendi tulit laudis Quintus Hortensius: cujus tamen divisionem in digitos diductam, nonnunquam Cicero (2) leviter eludit. Nam est certus suus modus, et evitanda, ut quæ maxime, concisa nimium et velut articulosa *partitio*. Nam et auctoritati plurimum detrahunt minuta illa, nec jam membra, sed frusta; et hujus gloriæ cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur, et supervacua assumunt, et, quæ natura singularia sunt, secant; nec tam plura faciunt, quam minora; deinde, cum fecerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem, contra quam *partitio* inventa est.

(1) Milliaria olim lapidibus notabant. Unde apud historicos legimus: *Ad primum ab urbe lapidem, secundum, tertium.* Turn.

(2) 1. Verrem, 45.

III.

III. Divisa et simplex *propositio* quoties utiliter adhaberi potest, primum esse debet aperta atque lucida, (nam quid sit turpius, quam id esse obscurum ipsum, quod in eum solum adhibetur usum, ne sint cætera obscura ?) tum brevis, nec ullo supervacuo onerata verbo. Non enim quid dicamus, sed de quo dicturi simus, ostendimus. Obtinendum etiam, ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem sic fere, cum aut in species partimur, quod in genera partiri sit satis aut, genere posito, subjicitur species; ut, *Dicam de virtute, justitia, continentia*; cum *justitia* atque *continentia* virtutis sint species. *Partitio* proponit quid sit, de quo conveniat; quid, de quo ambigatur. In eo quod convenit; quid adversarius fateatur, quid nos : in eo, de quo ambigitur; quæ dicturi simus, quæ nostræ *propositiones*, quæ partis adversæ. Turpissimum vero est, non eo ordine exsequi, quo quicque proposueris.

MARCI FABII QUINTILIANI DE INSTITUTIONE ORATORIA

LIBER V.

PROŒMIUM.

Docet pernecessariam esse oratoribus probationem. Aget primùm de probationibus quæ ad omnes quæstiones pertinent; deinde de iis quæ in quoque causæ genere propriæ sunt.

Fuerunt, et clari quidem auctores, quibus solum videretur oratoris officium, docere. Namque et affectus duplici ratione excludendos putabant: primum, quia vitium esset omnis animi perturbatio; deinde, quia judicem a veritate depelli misericordia, vel ira, similibusque, non oporteret; et voluptatem audientium petere, cum vincendi tantum gratia diceretur, non modo agenti supervacuum, sed

vix etiam viro dignum arbitrabantur. Plures (1) vero, qui nec ab illis sine dubio partibus rationem orandi summoverent, hoc tamen proprium atque præcipuum crederent opus, sua confirmare, et, quæ ex adverso proponerentur, refutare.

Utrumcunque est, (nec enim hoc loco meam interpono sententiam) hic erit liber illorum opinione maxime necessarius, quo toto hæc sola tractantur : quibus sane et ea, quæ de *judicialibus causis* jam dicta sunt, serviunt. Nam neque *proœmii*, neque *narrationis* est alius usus, quam ut judicem præparent; et *status* nosse, atque ea, de quibus supra scripsimus, intueri, supervacuum foret, nisi ad hanc perveniremus. Denique ex quinque, quas *judicialis materiæ* fecimus, partibus, quæcunque alia potest aliquando necessaria *causæ* non esse : lis nulla est, cui *probatione* opus non sit. Ejus præcepta sic optime divisuri videmur; ut prius in commune, quæ ad omnes quæstiones pertinent, ostendamus; deinde, quæ in quoque *causæ* genere propria sunt, exsequamur.

(1) Supple, fuerunt.

CAPUT I.

De probationum divisione.

Probationes vel sunt inartificiales, vel artificiales. Agit primum de inartificialibus.

Ac prima quidem illa partitio, ab Aristotele tradita, consensum fere omnium meruit; alias esse (1) *probationes*, quas extra dicendi rationem acciperet orator; alias, quas ex *causa* traheret ipse, et quodammodo gigneret. Ideoque illas ἀτέχνους, id est, *inartificiales*; has ἐντέχνους, id est, *artificiales*, vocaverunt. Ex illo priore genere sunt præjudicia, rumores, tormenta, tabulæ, jusjurandum, testes : in quibus pars maxima contentionum forensium consistit.

Sed ut ipsa per se carent arte, ita summis eloquentiæ viribus et allevanda sunt plerumque, et refellenda. Quare mihi videntur magnopere damnandi, qui totum hoc genus a præceptis removerunt. Nec tamen in animo est, omnia, quæ aut pro his, aut contra dici solent, complecti. Non enim *communes locos* tradere destinamus, quod esset operis infiniti; sed viam quamdam atque rationem. Quibus demonstratis, non modo in exsequendo suas quisque vires debet adhibere, sed etiam inveniendo similia, ut quæque con-

(1) Vide Ciceronem, 2. de Oratore, 116. — 120.

ditio litium poscet. Neque enim de omnibus *causis* dicere quisquam potest, saltem præteritis, ut taceam de futuris.

CAPUT II.

De Præjudiciis.

Jam præjudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: rebus, quæ aliquando ex paribus *causis* sunt judicatæ, quæ *exempla* rectius dicuntur, ut de rescissis (1) patrum testamentis, vel contra filios confirmatis; judiciis ad ipsam *causam* pertinentibus (2) unde etiam nomen ductum est, qualia in Oppianicum facta dicuntur, et a senatu adversus Milonem; (3) aut cum de eadem *causa* pronunciatum est, ut in reis (4) deportatis, et (5) *assertione secunda*, et de partibus (6) *centumviralium*, quæ in duas hastas divisæ sunt.

Confirmantur præcipue duobus; aucto-

(1) Valer. lib. 7. cap. 7. et 8.

(2) Pro Cluentio, 79. etc.

(3) Pro Milone, 7. etc.

(4) Relegatio est cum certo loco interdicitur: *deportatio*, cum aliquis in certum locum relegatur. Porro, ut testatur Ulpianus, de causa *deportandorum* iterum apud judicem potest agi; ac si restituantur, pristinum adipiscuntur honoris gradum. *Turn.*

(5) *Assertio*, judicium est de alicujus libertate constitutum, appellaturque *causa liberalis*. Si igitur de liberali causa jam pronuntiatum sit, et facta provocatione, aut alia Judicum subsortitione, iterum de causa disceptetur, locus erit præjudicio. *Turn.*

(6) Centumviri, hasta in foro posita, de causis cognoscebant, erantque in duas partes divisi.

ritate eorum, qui pronunciaverunt; et similitudine rerum de quibus quæritur. Refelluntur autem raro per contumeliam judicum, nisi forte manifesta in his culpa erit. Vult enim cognoscentium quisque firmam esse alterius sententiam; et ipse pronunciaturus exemplum non libenter, quod in se fortasse recidat, facit. Confugiendum ergo est in duobus superioribus, si res feret, ad aliquam dissimilitudinem *causæ*. Vix autem ulla est per omnia alteri similis. Si id non continget, ac eadem *causa* erit; aut actorum incusanda negligentia, aut de infirmitate personarum querendum, contra quas erit judicatum; aut de gratia quæ testes corruperit, aut de invidia, aut de ignorantia; aut inveniendum, quid *causæ* postea accesserit. Quorum si nihil erit, licet tamen dicere, multas judiciorum causas ad inique pronunciandum valere; ideoque damnatum (1) Rutilium, absolutos (2) Clodium atque (3) Catilinam. Rogandi etiam judices, ut

(1) Rutilius justissime Asiam administravit. Sed cum Publicanorum injurias illic coërcuisset, invisus est factus Equitibus, penes quos erant judicia, ideoque in exilium missus. Vide Florum, lib. 3. cap. 17. *Turn.*

(2) Clodius restituto Cicerone multa in eum per vim admiserat. Milo Tribunus plebis Clodium de vi accusavit. Sed judicium, opera Clodii, ejusque amicorum, usque eo perductum est, donec habitis ædilitiis comitiis, Clodius Ædilis creatus in judicium vocari non potuit.

(3) Catilina Prætor administravit Africam. Postea accusatus repetundarum fuit: sed optimatum factione absolutus est. *Turn.*

rem potius intueantur ipsam, quam (1) jurijurando alieno suum donent.

Adversus consulta autem senatus, et decreta principum vel magistratuum, remedium nullum est, nisi aut inventa quantulacunque *causæ* differentia, aut aliqua vel eorumdem, vel ejusdem potestatis hominum posterior constitutio, quæ sit priori contraria: quæ si deerunt, lis non erit.

CAPUT III.

De Rumore et Fama.

Famam atque (2) rumorem pars altera consensum civitatis, et velut publicum testimonium vocat: altera sermonem, sine ullo certo auctore dispersum, cui malignitas initium dederit, incrementum credulitas; quod nulli, non etiam innocentissimo, possit accidere fraude inimicorum falsa vulgantium. Exempla utrinque non deerunt.

(1) Judices jurabant se ex lege judicaturos. Hortandi igitur ut memores jurisjurandi rem per se diligenter expendant, nec temere sequantur judicium eorum qui re non penitus perspecta prave forsitan judicarunt.

(2) De rumoirbus vide Ciceronem lib. 2. Rhet. 12.

CAPUT IV.

De Tormentis.

Sicut in (1) tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera *quæstionem*, vera fatendi necessitatem vocet; altera sæpe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat, aliis infirmitas necessarium. Quid attinet plura de his? Plenæ sunt orationes veterum ac novorum. Quædam tamen in hac parte erunt propria cujusque litis. Nam sive de habenda *quæstione* agetur, plurimum intererit, quis et quem postulet aut offerat, et in quem, et ex qua causa; sive jam erit habita, quis ei præfuerit, quis et quomodo sit tortus, an credibilia dixerit, an inter se constantia; perseveraverit in eo quod cœperat, an aliquid dolore mutaverit; prima parte *quæstionis*, an procedente cruciatu. Quæ utrinque tam infinita sunt, quam ipsa rerum varietas.

CAPUT V.

De Tabulis.

Contra tabulas quoque sæpe dictum, sæpe dicendum est; cum eas non solum

(1) De tormentis, seu quæstionibus vide Ciceronem, lib. 2. Rhetor. 10.

refelli, sed etiam accusari, sciamus esse usitatum. Cum sit autem in his, aut scelus signatorum, aut ignorantia, tutius ac facilius id, quod secundo loco diximus, tractatur, quod silicet pauciores rei fiunt. Sed hoc ipsum argumenta ex *causa* trahit; si forte aut incredibile est, id actum esse, quod tabulæ continent; aut (ut frequentius evenit) aliis probationibus æque inartificialibus solvitur; si aut is in quem signatum est, aut aliquis signator dicitur abfuisse, vel prius esse defunctus; si tempora non congruunt; si vel antecedentia vel insequentia tabulis repugnant. Inspectio ipsa etiam sæpe falsum deprehendit.

CAPUT VI.

De Jurejurando.

Jusjurandum litigatores aut offerunt suum, aut non recipiunt (1) oblatum; aut ab adversario exigunt, aut recusant, cum ab ipsis exigatur. Offerre suum sine illa conditione, ut vel adversarius juret, fere improbum est. Qui tamen id faciet, aut vita se tuebitur, ut eum non sit credibile pejeraturum; aut ipsa vi religionis, in qua plus fidei consequetur; si id egerit, ut non cupide ad hoc descendere, sed ne hoc quidem recusare videatur; aut si *causa* (2) modo patietur litis, propter quam

(1) Ab adversario.

(2) Aut si res controversa erit ejusmodi, ut credibile

devoturus se ipse non fuerit; aut si, præter alia *causæ* instrumenta, adjicit ex abundanti hanc quoque conscientiæ suæ fiduciam.

Qui (1) non recipit, et iniquam conditionem, et a multis contemni jurisjurandi metum dicet; cum et philosophi quidam sint reperti, qui deos habere rerum humanarum curam negarent; eum vero, qui, nullo deferente, jurare sit paratus, et ipsum velle de *causa* sua pronunciare; et, quam id, quod offert, leve ac facile credat, ostendere.

At is, qui (2) defert, agere modeste videtur, cum litis adversarium judicem faciat, et eum, cujus cognitio est, onere liberet, qui profecto alieno jurejurando stari, quam suo, malit. Quo difficilior recusatio est, nisi forte res est ea, quam credibile sit notam ipsi non esse. Quæ excusatio si deerit, hoc unum relinquetur, ut invidiam sibi ab adversario quæri dicat, atque id agi, ut in ea *causa*, in qua vincere non possit, queri possit. Itaque hominem quidem malum occupaturum hanc conditionem fuisse; se autem probare malle, quæ affirmet, quam dubium cuiquam relinquere, an pejerarit.

non videatur ipsum sibi imprecaturum ob rem tam exiguam. *Turn.*

(1) Qui non recipit oblatum ab adversario jusjurandum, duas affert causas: 1.° iniquam esse conditionem, si nempe cujuspiam salus ab alieno juramento pendeat; 2.° a multis contemni jurisjurandi metum.

(2) Qui jusjurandum ab adversario exigit.

CAPUT VII.

De Testibus.

Maximus tamen patronis circa (1) testimonia sudor est. Ea dicuntur aut per tabulas, aut a præsentibus. Simplicior contra tabulas pugna. Nam et minus obstitisse videtur pudor inter paucos signatores; (2) et pro diffidentia premitur absentia. Si reprehensionem non capit ipsa persona, infamare signatores licet. Tacita præterea quadam significatione refragatur his omnibus, quod nemo per tabulas dat testimonium, nisi sua voluntate: quo ipso non esse amicum ei se, contra quem dicit, fatetur.

Nec tamen protinus cesserit orator, quo minus et amicus pro amico, et inimicus contra inimicum possit verum (si integra sit ei fides) dicere. Sed late locus uterque tractatur.

Cum præsentibus vero ingens dimicatio est; ideoque velut duplici contra eos, proque his acie confligitur, (3) *actionum*, et interrogationum. *In actionibus* primum generaliter pro testibus, atque in testes

(1) De testibus vide Ciceronem, lib. 2. Rhet. 9.

(2) Qui absens testimonium dicebat, tabulas conficiebat præsentibus signatoribus, in quibus suum testimonium præscribebat. *Turn.* Absentia autem videri potest signum diffidentiæ, quasi testis sibi ipse diffidat.

(3) Per actionem intelligitur oratio perpetua qua utitur orator.

dici solet. Est hic *communis locus*, cum pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit, quam quæ sit hominum scientia nixa: altera, ad detrahendam illis fidem, omnia, per quæ fieri soleant falsa testimonia, enumerat. Sequens ratio est, cum specialiter quidem, sed tamen multos pariter invadere patroni solent. Nam et (1) gentium simul universarum elevata testimonia ab oratoribus scimus, et tota genera testimoniorum, ut de (2) auditionibus; non enim ipsos esse testes, sed injuratorum afferre voces; utque in *causis repetundarum*, qui se reo numerasse pecunias jurant, litigatorum, non testium, habendos loco. Interim adversus singulos dirigitur *actio*: quod insectationis genus et permixtum defensioni legimus in orationibus plurimis, et separatim editum, sicut in Vatinium testem.

Totum igitur excutiamus locum, quando universam institutionem aggressi sumus. Sufficiebant alioqui libri duo a Domitio Afro in hanc rem compositi, quem adolescentulus senem colui: ut non lecta mihi tantum ea, sed pleraque ex ipso sint cognita. Is verissime præcipit, primum esse in hac parte officium oratoris, ut totam *causam* familiariter norit: quod sine dubio ad omnia pertinet. Id quomodo con-

(1) Cicero elevat testimonia Gallorum pro Fonteio, n. 11.—23. Græcorum Asianorumque pro Flacco n. 9.-12.

(2) Cum testes dicunt tantum se audivisse quid ab aliis.

tingat, explicabimus, (1) quum ad destinatum huic parti locum venerimus. Ea res suggeret materiam interrogationi, et veluti tela ad manum subministrabit. Eadem docebit, ad quæ judicis animus *actione* sit præparandus. Debet enim vel fieri, vel detrahi testibus fides oratione perpetua; quia sic dictis quisque movetur, ut est ad credendum vel non credendum ante formatus. Et quoniam duo genera sunt testium, aut voluntariorum, aut eorum, quibus judex in publicis judiciis lege denuntiare solet, quorum altero utraque pars utitur, alterum accusatoribus tantum concessum est; separemus officium dantis testes, et refellentis.

Qui voluntarium producit, scire quid is dicturus sit, potest; ideoque faciliorem videtur in (2) rogando habere rationem. Sed hæc quoque pars acumen et vigilantiam poscit; providendumque, ne timidus, ne inconstans, ne imprudens sit testis. Turbantur enim, et a patronis diversæ partis inducuntur in laqueum; sed et plus deprehensi nocent, quam firmi et interriti profuissent. Multum igitur domi ante versandi; ac variis percontationibus, quales haberi ab adversario possunt, explorandi sunt. Sic fit, ut aut constent sibi; aut, si quid titubaverint, opportuna rursus ejus, a quo producti sunt, interrogatione velut in gradum reponantur.

(1) Lib. 12. cap. 9. fuse explicat quomodo orator causam nosse debeat.

(2) Interrogando.

In his quoque adhuc, qui constiterint sibi, vitandæ sunt insidiæ; nam frequenter subjici ab adversario solent; et, omnia profutura polliciti, diversa respondent, et auctoritatem habent non arguentium illa, sed confitentium. Explorandum igitur, quas causas lædendi adversarium afferant; nec id satis est, inimicos fuisse; sed an desierint, an per hoc ipsum reconciliari velint; ne corrupti sint; ne pœnitentia propositum mutaverint. Quod cum in iis quoque, qui ea, quæ dicturi videntur, re vera sciunt, necessarium est præcavere; tum multo magis in iis, (1) qui se dicturos, quæ falsa sunt, pollicentur. Nam et frequentior eorum pœnitentia est, et promissum suspectius; et, si perseveraverint, reprehensio (2) facilior.

Eorum vero, quibus denuntiatur, pars testium est, quæ reum lædere velit; pars, quæ nolit. Idque interim scit accusator, interim nescit. Fingamus in præsentia scire. In utroque enim genere summis artibus interrogantis opus est. Nam si habet testem cupidum lædendi, cavere debet hoc ipsum, ne cupiditas ejus appareat; nec statim de eo, quod in judicium venit, rogare; sed aliquo circuitu ad id perve-

(1) Videtur Fabius non repudiare testimonia eorum, qui se dicturos, quæ falsa sunt, pollicentur; quod esset hominis parum probi. Sed idem paulo post monet se facere mentionem ejusmodi pessimarum artium, non ut fiant, sed ut vitentur.

(2) Alii codices habent, *deprehensio facilior* : quemadmodum antea dixit, *testem deprehensum*. Turn.

nire; ut illi, quod maxime dicere voluit, videatur expressum. Nec nimium instare interrogationi, ne ad omnia respondendo, testis fidem suam minuat; sed (1) in tantum evocare eum, quantum sumere ex uno satis est.

At in eo, qui verum invitus dicturus est, prima felicitas interrogantis est extorquere quod is noluerit. Hoc non alio modo fieri potest, quam longius interrogatione repetita. Respondebit enim, quæ nocere *causæ* non arbitrabitur: ex pluribus deinde, quæ confessus erit, eo perducetur, ut, quod dicere non vult, negare non possit. Nam, ut in oratione, sparsa plerumque colligimus argumenta, quæ per se nihil reum aggravare videantur, congregatione deinde eorum factum convincimus: ita hujusmodi testis multa de anteactis, multa de insecutis, loco, tempore, persona, cæterisque est interrogandus; ut in aliquod responsum incidat, post quod illi vel fateri, quæ volumus, necesse sit; vel iis, quæ jam dixerat, repugnare. Id si non contingit, reliquum erit, ut eum nolle dicere manifestum sit; protrahendusque, ut in aliquo, quod vel extra *causam* sit, deprehendatur. Tenendus etiam diutius, ut omnia ac plura, quam res desiderat, pro reo dicendo suspectus judici fiat: quo non minus nocebit, quam si vera in reum dixisset.

(1) Non omnia quæ posita sunt in controversia, sed quod nobis utile erit ab eo poscemus; reliqua ab aliis testibus. *Turn.*

At si (quod secundo loco diximus) nesciat actor, quid propositi testis attulerit; paulatim, et (ut dicitur) pedetentim interrogando experietur animum ejus, et ad id responsum, quod eliciendum erit, per gradus ducet. Sed quia nonnunquam sunt hæ quoque testium artes, ut primo ad voluntatem respondeant, quo majore fide diversa postea dicant; est accusatoris, suspectum testem, dum prodest, dimittere.

(1) Patronorum in parte expeditior, in parte difficilior interrogatio est. Difficilior hoc, quod raro unquam possunt ante judicium scire, quid testis dicturus sit. Expeditior, quod, cum interrogandus est, sciunt, quid dixerit. Itaque in eo, quod incertum est, cura et inquisitione opus est, quis reum premat, quas et quibus ex causis inimicitias habeat; eaque in oratione prædicenda atque amolienda sunt; sive odio conflatos testes, sive invidia, sive gratia, sive pecunia videri volumus. Et, si deficietur numero pars diversa, paucitatem; si abundabit, conspirationem; si humiles producet, vilitatem; si potentes, gratiam oportebit incessere. Plus tamen proderit causas, propter quas reum lædant, exponere: quæ sunt variæ, et pro conditione cujusque litis, aut litigatoris. Nam contra illa, quæ supra diximus, simili ratione responderi *locis communibus* solet; quia et in paucis atque humilibus accusa-

(1) Hîc patronus opponitur accusatori.

tor simplicitate gloriari potest, quod neminem præter eos, quos putarit scire, quæsierit; et multos atque honestos commendare aliquando est facilius.

Verum interim et singulos, ut exornare, ita destruere contingit, aut (1) recitatis in *actione*, aut nominatis testibus. Quod iis temporibus, quibus testis non nisi post finitas *actiones* rogabatur, et facilius et frequentius fuit. Quid autem in quemque testium dicendum sit, sumi, nisi ab ipsorum personis, non potest.

Reliquæ interrogandi sunt partes. Qua in re primum est, nosse testem: nam timidus terreri, stultus decipi, iracundus concitari, ambitiosus inflari, longus protrahi potest: prudens vero et constans, vel, tanquam inimicus et pervicax, dimittendus statim; vel non interrogatione, sed brevi interlocutione patroni refutandus est; aut aliquo, si continget, urbano dicto refrigerandus; aut, si quid in ejus vitam dici poterit, infamia criminum destruendus. Probos quosdam et verecundos non aspere incessere profuit; nam sæpe, qui adversus insectantem pugnassent, modestia mitigantur.

Omnis autem interrogatio aut in *causa* est, aut extra *causam*. In *causa*, sicut accusatori præcepimus, patronus quoque al-

(1) Legi possit *citatis*: ut sit sensus, aliquando perpetua oratione refutari testem, aut cum eum *citamus*, id est, coram vocamus in conspectum judicum, aut cum duntaxat nominamus, non etiam coram advocamus. *Turn.*

tius, et, unde nihil suspecti sit, repetita percontatione, priora sequentibus applicando, sæpe eo perducit homines, ut ab invitis, quod prosit, extorqueat. Ejus rei, sine dubio nec disciplina ulla in scholis, nec exercitatio traditur; et naturali magis acumine, aut usu contingit hæc virtus. Si quod tamen exemplum ad imitationem demonstrandum sit, solum est, quod ex dialogis Socraticorum, maximeque Platonis, duci potest: in quibus adeo scitæ sunt interrogationes, ut, cum plerisque bene respondeatur, res tamen ad id, quod volunt efficere, perveniat. Illud fortuna interim præstat, ut aliquid, quod inter se parum consentiat, a teste dicatur; interim (quod sæpius evenit) ut testis testi diversa dicat. Acuta autem interrogatio ad hoc, quod casu fieri solet, etiam ratione perducet.

Extra *causam* quoque multa, quæ prosint, rogari solent; de vita testium aliorum, de sua quisque; si turpitudo, si humilitas, si amicitia accusatoris, si inimicitiæ cum reo: in quibus aut dicant aliquid quod prosit, aut in mendacio vel cupiditate lædendi deprehendantur.

Sed in primis interrogatio debet esse circumspecta, quia multa contra patronos venuste testis sæpe respondet, eique præcipue vulgo favetur. Tum verbis quam maxime ex medio sumptis: ut qui rogatur (is autem est sæpius imperitus) intelligat, aut ne intelligere se neget: quod interrogantis non leve frigus est.

Illæ vero pessimæ artes, testem subornatum in subsellia adversarii mittere, ut inde excitatus plus noceat; vel dicendo contra reum, cum quo sederit; vel, cum adjuvisse testimonio videbitur, faciendo ex industria multa immodeste atque intemperanter, per quæ non a se tantum dictis detrahat fidem, sed cæteris quoque, qui profuerant, auferat auctoritatem. Quorum mentionem habui, non ut fierent, sed ut vitarentur.

Sæpe inter se collidi solent, inde testatio, hinc testes, *locus* utrinque. Hæc enim se pars jurejurando, illa consensu signantium tuetur.

Sæpe inter testes et argumenta quæsitum est. Inde scientiam in testibus et religionem, ingenia esse in argumentis dicitur; hinc testem gratia, metu, pecunia, ira, odio, amicitia, ambitu fieri; argumenta ex natura duci; in his judicem sibi, in illis alii credere. Communia hæc pluribus *causis*, multumque jactata sunt, semperque jactabuntur.

Aliquando utrinque sunt testes, et quæstio sequitur; ex his, utri meliores viri; ex *causis*, utri magis credibilia dixerint; ex litigatoribus, utri gratia magis valuerint.

His adjicere si quis volet ea, quæ divina testimonia vocantur, ex responsis, oraculis, ominibus, duplicem sciat eorum esse tractatum; generalem alterum, in quo inter Stoïcos et Epicuri sectam secutos pugna perpetua est, regaturne providentia mundus;

specialem alterum, contra partes divinationis, ut quæque in quæstionem cadit. Aliter enim oraculorum, aliter aruspicum, augurum, conjectorum, et mathematicorum fides confirmari, aut refelli potest; cum sit rerum earum diversa ratio.

Circa ejusmodi quoque instrumenta firmanda, vel destruenda, multum habet operis oratio; si quæ sint voces per vinum, somnium, dementiam emissæ, vel excepta parvulorum indicia, quos pars altera nihil fingere, altera nihil judicare dictura est.

Nec tantum præstari hoc genus potest, sed etiam ubi non est, desiderari solet: *Pecuniam dedisti: quis numeravit? ubi? unde? Venenum arguis: ubi emi? a quo? quanti? per quem dedi? quo conscio?* Quæ fere omnia pro Cluentio Cicero in crimine veneficii excutit. Hæc de inartificialibus, quam brevissime potui.

CAPUT VIII.

DE PROBATIONE ARTIFICIALI.

Ejus tres sunt species: signa, argumenta, exempla. Quosdam reprehendit, qui spretis probationibus, quibus veluti nervis causæ continentur, in locos communes excurrunt. — Subjicit generalem omnium probationum divisionem.

PARS altera probationum, quæ est tota in arte, constatque rebus ad faciendam fidem appositis, plerumque aut omnino negligitur, aut levissime attingitur ab iis, qui

argumenta, velut horrida et confragosa, vitantes, amœnioribus locis desident; neque aliter quam ii, qui traduntur a poetis gustu cujusdam apud Lotophagos graminis et Sirenum cantu deliniti, voluptatem saluti prætulisse; dum laudis falsam imaginem sequuntur, ipsa propter quam dicitur, victoria cadunt.

Atqui cætera, quæ continuo magis orationis tractu decurrunt, in auxilium atque ornamentum argumentorum comparantur, nervisque illis, quibus *causa* continetur, adjiciunt superinducti corporis speciem; ut, si forte quid factum ira, vel metu, vel cupiditate dicatur, latíus quæ cujusque affectus natura sit, persequamur. Iisdem laudamus, incusamus, augemus, minuimus, describimus, deterremus, querimur, consolamur, hortamur. Sed horum esse opera in rebus aut certis, aut de quibus tanquam certis loquimur, potest. Nec abnuerim esse aliquid in delectatione, multum vero in commovendis affectibus: sed hæc ipsa plus valent, cum se didicisse judex putat: quod consequi nisi argumentatione, aliaque omni fide rerum non possumus.

Quorum priusquam partiar species, indicandum reor, esse quædam in omni probationum genere communia. Nam nec ulla quæstio est, quæ non sit aut in re, aut in persona; nec esse argumentorum loci possunt, nisi in iis, quæ rebus aut personis accidunt; eaque aut per se inspici solent,

aut ad aliud referri; nec ulla confirmatio, nisi aut ex antecedentibus, aut ex consequentibus, aut ex pugnantibus; et hæc necesse est aut ex præterito tempore, aut ex conjuncto, aut ex sequenti petere.

Nec ulla res probari nisi ex alia potest; eaque sit oportet aut major, aut par, aut minor. Argumenta vero reperiuntur, aut in quæstionibus, quæ etiam separatæ a complexu rerum personarumque spectari per se possint; aut in ipsa *causa*, cum invenitur aliquid in ea, non ex communi ratione ductum, sed ejus judicii, de quo cognoscitur, proprium. Probationum præterea omnium aliæ sunt necessariæ, aliæ credibiles, aliæ non repugnantes. Adhuc, omnium probationum quadruplex ratio est: ut, vel quia aliquid est, aliud non sit; ut, *quia dies est, nox non est:* vel quia est aliquid, et aliud sit; ut, *Quia sol est super terram, dies est:* vel quia aliquid non est, aliud sit, *ut quia nox non est, dies est:* vel quia aliquid non est, nec aliud sit; ut, *quia non est rationale, nec homo est.* His in universum prædictis partes subjiciam.

CAPUT IX.

DE SIGNIS.

OMNIS igitur probatio artificialis constat aut signis, aut argumentis, aut exemplis. Nec ignoro plerisque videri signa partem

argumentorum : quæ mihi separandi ratio hæc fuit prima, quod sunt pene ex illis inartificialibus. Cruenta enim vestis et clamor, et livor, et talia, sunt instrumenta, qualia tabulæ, rumores, testes; nec inveniuntur ab oratore, sed ad eum cum ipsa *causa* deferuntur. Altera, quod signa sive indubitata sint, non sunt argumenta, quia ubi illa sunt, quæstio non est : argumento autem, nisi in re controversa, locus esse non potest : sive dubia, non sunt argumenta, sed ipsa argumentis egent.

Dividuntur autem in has primas duas species; quod eorum alia sunt (ut dixi) quæ necessaria sunt, quæ Græci vocant τεκμήρια; alia non necessaria, quæ σημεῖα. Priora illa sunt, quæ aliter habere se non possunt; quæ mihi vix pertinere ad præcepta artis videntur. Nam ubi est signum insolubile, ibi ne lis quidem est. Id autem accidit, cum quid aut necesse est fieri, factumve esse; aut certe omnino non potest fieri, vel esse factum : quo in *causis* posito, lis non est nisi facti.

Alia sunt signa non necessaria, quæ σημεῖα Græci vocant; quæ, etiamsi ad tollendam dubitationem sola non sufficiunt, tamen adjuncta cæteris plurimum valent. Signum vocant, ut dixi, σημεῖον (quanquam id quidam indicium, quidam vestigium nominaverunt), per quod alia res intelligitur, ut per sanguinem cædes. At, quia sanguis vel ex hostia respersisse vestem

potest, vel e naribus profluxisse, non utique, qui vestem cruentam habuerit, homicidium fecerit. Sed, ut per se non sufficit, ita cæteris adjunctum, testimonii loco ducitur, si inimicus, si ante minatus, si eodem loco fuit: quibus signum cum accessit; efficit ut, quæ suspecta erant, certa videantur.

Alioqui sunt quædam signa utrique parti communia; ut livores, tumores. Nam videri possunt et veneficii, et cruditatis. Et vulnus in pectore, sua manu, et aliena perisse dicentibus, in æquo est. Hæc perinde firma habentur atque extrinsecus adjuvantur.

CAPUT X.

De Argumentis.

I. Quid sit argumentum. II. De locis argumentorum: quæ vel a personis, vel a rebus ducuntur. 1. Quæ personas spectant breviter percurrit. 2. Ad res pertinent causæ, locus, tempus, facultates seu instrumenta, modus. Præterea, definitio, genus, species, differentia, propria, remotio, similia, dissimilia, contraria, pugnantia, consequentia, conjugata, comparatio. III. Singulas argumentorum species exequi non patitur natura rerum. — Videndum in primis quid probari opus sit. — Exemplum ejusmodi causæ. IV. Quid sentiendum de his argumentorum locis, et quomodo eis utendum.

I. Nunc de argumentis. Hoc enim nomine complectimur omnia, quæGræci ἐνθυμήματα, ἐπιχειρήματα, ἀποδείξεις vocant: quanquam apud

apud illos est aliqua horum nominum differentia, etiamsi vis eodem fere tendit.

Cum sit argumentum, ratio probationem præstans, qua colligitur aliud per aliud, et quæ, quod est dubium, per id quod dubium non est, confirmat; necesse est esse aliquid in *causa*, quod probatione non egeat. Alioqui nihil erit, quo probemus, nisi fuerit quod aut sit verum, aut videatur, ex quo dubiis fides fiat. Pro certis autem habemus primum, quæ sensibus percipiuntur, ut quæ videmus, audimus; qualia sunt signa: deinde ea, in quæ communi opinione consensum est, deos esse, præstandam pietatem parentibus: præterea quæ legibus cauta sunt, quæ persuasione, etiamsi non omnium hominum, ejus tamen civitatis aut gentis, in qua res agitur, in mores recepta sunt; ut pleraque in jure, non legibus, sed moribus constant: si quid inter utramque partem convenit, si quid probatum est: denique, cuicunque adversarius non contradicit. Sic enim fiet argumentum: *Cum providentia mundus regatur, administranda est respublica:* ut administranda respublica sit, si liquebit mundum providentia regi.

Debent etiam nota esse recte argumenta tractaturo, vis et natura omnium rerum, et quid quæque earum plerumque efficiat. Hinc enim sunt, quæ εἰκότα dicuntur. Credibilium autem genera sunt tria. Unum firmissimum, quod fere accidit, ut, libe-

ros a parentibus amari; alterum velut propensius, eum qui recte valeat, in crastinum perventurum; tertium tantum non repugnans, in domo furtum factum ab eo, qui domi fuit.

Ideoque Aristoteles in secundo de arte rhetorica libro diligentissime est executus quid cuique rei, et quid cuique homini soleat accidere; et quas res, quosque homines, quibus rebus, aut hominibus, vel conciliasset, vel alienasset ipsa natura ut divitias quid sequatur, aut ambitum, aut superstitionem; quid boni probent, quid mali petant, quid milites, quid rustici; quo quæque modo res vitari vel appeti soleat. Verum hoc exsequi mitto non enim longum tantum, sed etiam impossibile, ac potius infinitum est; præterea positum in communi omnium intellectu. Si quis tamen desideraverit, a quo peteret, ostendi.

Omnia autem credibilia, in quibus pars maxima consistit argumentationis, ex hujusmodi fontibus fluunt; an credibile sit, a filio patrem occisum, incestum cum filia commissum; et contra, veneficium in noverca, adulterium in luxurioso. Illa quoque; an scelus palam factum, an falsum dixerit propter exiguam summam: quia suos quisque horum velut mores habet, plerumque tamen, non semper: alioqui indubitata essent, non argumenta.

II. Excutiamus nunc argumentorum (1)

(1) Vide Ciceronem, lib. 2. de Oratore, 162. — 173. et in Topicis, 6. — 78.

locos : quanquam quibusdam ii quoque, de quibus supra dixi, videntur. *Locos* appello, non ut vulgo nunc intelliguntur, in luxuriam, et adulterium, et similia : sed sedes argumentorum, in quibus latent, ex quibus sunt petenda. Nam, ut in terra non omni generantur omnia, nec avem aut feram reperias, ubi quæque nasci aut morari soleat, ignarus; et piscium quoque genera alia planis gaudent, alia saxosis, regionibus etiam littoribusque discreta sunt, nec helopem nostro mari, aut scarum ducas; ita non omne argumentum undique venit; ideoque non passim quærendum est. Multus alioqui error est; et exhausto labore, quod non ratione scrutabimur, non poterimus invenire, nisi casu. At si scierimus ubi quicque nascatur, cum ad *locum* ventum erit facile, quod in eo erit, pervidebimus.

1. In primis igitur argumenta sæpe a persona ducenda sunt; cum sit ut dixi (1), divisio, ut omnia in hæc duo partiamur, res atque personas : ut causa, tempus locus, occasio, instrumentum, modus, et cætera, rerum sint accidentia. (2) Personis autem non quicquid accidit, exequendum mihi est, ut plerique fecerunt, sed unde argumenta sumi possunt.

(1) Pag. 317.

(2) Quoniam loci argumentorum ducti vel a personis, vel a rebus, in scholis latius tractari solent, et exemplis illustrari; citabo in singulis exempla ducta e Tullio. *Loci*, qui sequuntur, ducti *a personis*, pertinent ad *adjuncta*.

Ea porro sunt.(1)Genus; nam similes parentibus ac majoribus suis filii plerumque creduntur, et nonnunquam ad honeste turpiterque vivendum inde causæ fluunt. (2) Natio; nam et gentibus proprii mores sunt, nec idem in Barbaro, Romano, Græco, probabile est. (2)Patria; quia similiter etiam civitatum leges, instituta, opiniones habent differentiam. (3) Sexus; ut latrocinium facilius in viro, veneficium in femina credas. (4)Ætas; quia aliud aliis annis magis convenit (5). Educatio, et disciplina; quoniam refert a quibus, et quo quisque modo sit institutus.(6)Habitus corporis; ducitur enim frequenter in argumentum, species libidinis, robur petulantiæ; his contraria in diversum. (7) Fortuna; nec enim idem credibile est in divite, ac paupere; propinquis, amicis, clientibus abundante, et his omnibus destituto.(7)Conditionis etiam distantia est; nam clarus, an obscurus; magistratus, an privatus; pater, an filius; civis, an peregrinus; liber, an servus; maritus, an cælebs; parens liberorum, an

(1) *Genus.* Verr. 7. n. 30. et 136. Pro Sext. n. 6.

(2) *Natio* et *Patria*. Verr. 7. n. 166. pro Arch. n. 4. De testibus asiaticis, pro Flacco, n. 9. — 19.

(3) *Sexus*, pro Sext. n. 48.

(4) *Ætas.* Pro Rosc. Amer. n. 39. Pro lege Manil. n. 61.

(5) *Educatio et Disciplina.* Pro Quinto, n. 55. Philip. 2. n. 18.

(6) *Habitus corporis.* Pro Rosc. Amer. n. 135. Pro Rosc. Com. n. 20. In Pis. n. 1.

(7) *Fortuna* et *Conditio.* Pro Quint. n. 93. Pro Rosc. Amer. 133 et 134.

orbus sit, plurimum distat. (1)Animi natura; etenim avaritia, iracundia, misericordia, crudelitas, severitas, aliaque his similia afferunt frequenter fidem, aut detrahunt; sicut (2)victus, luxuriosus, an frugi, an sordidus, quæritur.

(2) Studia quoque: nam rusticus, forensis, negotiator, miles navigator, medicus, aliud atque aliud efficiunt.

Intuendum etiam quid affectet quisque; locuples videri, an disertus; justus, an potens. Spectantur anteacta dictaque. Ex præteritis enim æstimari solent præsentia...

Ponunt in persona et (3) nomen: quod quidem ei accidere necesse est, sed in argumentum raro cadit; nisi cum aut ex causa datum est, ut sapiens, magnus, planus, aut et ipsum alicujus cogitationis attulit causam, ut (4)Lentulo conjurationis, quod libris sibyllinis aruspicumque responsis dominatio dari tribus Corneliis dicebatur, seque eum tertium esse credebat post Syllam Cinnamque, quia et ipse Cornelius erat. Nam et illud extat apud (5)Euripidem frigidum sane, quod nomen Polynicis, ut argumentum morum, frater inces-

(1) *Animi natura.* Pro lege Manilia, n. 66. In Pis. n. 41. Pro Cœl. n. 12.

(2) *Victus* et *Studia.* Pro Roscio Amer. num. 75. Pro Murena, 61. — 66. Pro Cœlio, n. 45. 46.

(3) *Nomen*, seu, *Notatio Nominis.* Pro Rosc. Amer. de nomine Chrysogoni, n. 124.

(4) Vide 3. Catil. n. 9.

(5) In Phœnicis, v. 640. ἀληθῶς δ᾽ ὄνομα Πολυνείκην πατὴρ Ἔθετό σοι θείᾳ προνοίᾳ νεικέων ἐπώνυμον.

sit. Jocorum tamen ex eo frequens materia, qua (1) Cicero in Verrem non semel usus est. Hæc fere circa personas sunt, aut his similia. Nec enim complecti omnia vel in hac parte, vel in cæteris possumus, contenti rationem plura quæsituris ostendere.

2. Nunc ad res transeo, in quibus maxime sunt personis juncta, quæ agimus; ideoque prima tractanda. In omnibus porro quæ fiunt, quæritur aut quare, aut ubi, aut quando, aut quomodo, aut per quæ facta sunt. Ducuntur igitur argumenta ex (2) causis factorum, vel futurorum; quorum materiam, quam ὕλην alii, δύναμιν alii nominaverunt, in duo genera, sed quaternas utriusque dividunt species. Nam fere versatur ratio faciendi circa bonorum adeptionem, incrementum, conservationem, usum; aut malorum evitationem, liberationem, imminutionem, (3) conversionem: namque hæc in deliberando plurimum valent. Sed has causas habent recta: prava contra ex falsis opinionibus veniunt. Nam

(1) Verr. 3. n. 121. Verr. 4. n. 19. Verr. 6. n. 95.

(2) *Causa* est quadruplex. *Materialis*. Candelabrum Jovis: Verr. 6. n. 64. *Formalis*. Furta Verris exaggerantur a materia et forma. Verr. 6. n. 64. 72. 74. 124. Mortem non esse timendam probat Tullius ex ipsius animæ natura: Pro Sext. n. 47. Voluptates fugiendas ex dignitate mentis humanæ: 1. de Off. n. 105. 106. *Efficiens*. Voluptas causa malorum plurimorum: De Senect. n. 39.—41. Abundantia in Campanis causa superbiæ: 2. Agr. n. 94. Verres causa omnium scelerum quæ ab ejus asseclis commissa sunt: Verr. 4. n. 26. *Finalis*. Finis belli pax: Philip. 7. n. 19. et servitutis depulsio. Philip. 8. n. 12. Cicero urget Tuberonem a fine armorum contra Cæsarem susceptorum. Pro Ligar. n. 9.

(3) Mutationem, v. g. cum mors in exilium vertitur.

est his initium ex iis, quæ creduntur bona, aut mala: inde errores existunt, et pessimi affectus; in quibus sunt ira, odium, invidia, cupiditas, spes, ambitus, audacia, metus, cæteraque ejusdem generis.

Accedunt aliquando fortuita, ebrietas, ignorantia. Quæ interim ad veniam valent, interim ad probationem criminis; ut si quis, dum alii insidiatur, alium dicetur interemisse...

Ducuntur argumenta et ex(1) loco. Spectatur enim ad fidem probationis: montanus, an planus; maritimus, an mediterraneus; consitus, an incultus; frequens, an desertus; propinquus, an remotus opportunus consiliis, an adversus: quam partem videmus vehementissime pro Milone tractasse Ciceronem. Et hæc quidem et similia ad *conjecturam* frequentius pertinent: sed interim ad jus quoque: privatus, an publicus; sacer, an profanus; noster, an alienus; ut in persona, magistratus, pater, peregrinus. Hinc enim quæstiones oriuntur: *Privatam pecuniam sustulisti: verum quia de templo, non furtum, sed sacrilegium est...*

Ad *qualitatem* quoque frequenter pertinet locus. Neque enim idem ubique aut licet, aut decorum est: quinetiam, in qua quicque civitate quæratur, interest. Moribus enim et legibus distant.

(1) *Locus.* Agr. 2. n. 94. Pro Milone, n. 53. Philip. 2, n. 63. 104. 105.

Ad commendationem quoque et invidiam valet. Nam et Ajax apud Ovidium :

Ante rates, inquit, *aginus causam, et mecum confertur Ulysses.* Lib. 3. Metam. 5.

Et Miloni (1) inter cætera objectum est, quod Clodius in monumentis ab eo majorum suorum esset occisus. Ad suadendi momenta idem valet; sicut (2) tempus, cujus... ratio, et in consiliis quidem, et in illo *demonstrativo* genere versatur : sed in judiciis frequentissima est. Nam et juris quæstiones facit, et *qualitatem* distinguit, et ad *conjecturam* plurimum confert; ut, (3) cum interim probationes inexpugnabiles afferat, quales sunt, si dicatur (ut supra posui (4) (5) signator, qui ante diem tabularum decessit; aut commisisse aliquid, vel cum infans esset, vel cum omnino natus non esset.

Præter id, quod omnia facile argumenta aut ex iis, quæ ante rem facta sunt, aut ex conjunctis rei, aut consequentibus ducuntur. Ex antecedentibus : *Mortem minatus es, noctu existi, proficiscentem antecessisti*..Ex adjunctis, *sonus auditus est; clamor sublatus est.* Ex insequentibus sunt illa, *latuisti, profugisti, livores et tumores apparuerunt*...

(1) Pro Milone, 17. et 18.
(2) *Tempus.* Pro lege Manilia, n. 35. Pro Cœlio, n. 1. Pro Milone, n. 49. — 52.
(3) *Ut cùm*, pro quippe quod.
(4) Pag. 302.
(5) Si dicatur aliquis fuisse signator.

Intuendæ sunt, præcipueque in *conjecturis*, et (1)facultates. Credibilius est enim occisos a pluribus pauciores, a firmioribus imbecilliores, a vigilantibus dormientes, a præparatis inopinantes. Quorum contraria in diversum valent. Hæc et in deliberando intuemur, et in judiciis ad duas res solemus referre, *an voluerit quis*, *an potuerit*. Nam et voluntatem spes facit. Hinc illa apud Ciceronem *conjectura : Insidiatus est Clodius Miloni, non Milo Clodio : ille cum servis robustis, hic cum mulierum comitatu : ille in equo, hic in rheda : ille expeditus, hic penula irretitus*. Facultati autem licet instrumentum conjungere. Sunt enim in parte facultatis et copiæ. Sed ex instrumento aliquando etiam signa nascuntur, ut spiculum in corpore inventum.

His adjicitur (2) modus (quem τρόπον dicunt) quo quæritur, quemadmodum quid sit factum : id quod tum ad *qualitatem scriptum*que pertinet; ut, si negemus, adulterum veneno occidisse, cum ferro licuisset occidere, sed vel oportuisset : tum ad *conjecturas* quoque; ut, si dicam bona mente factum, ideoque palam : mala, ideoque ex insidiis, noctu, in solitudine.

In rebus autem omnibus, de quarum vi aut natura quæritur, quasque etiam citra complexum personarum, cæterorumque,

(5) *Facultates*. Pro Milone, num. 54. 55. Pro Roscio Amer. n. 74. et 92. 93.
(1) *Modus*. Pro Mil. n. 33 et 54. Pro domo sua, n. 53.

ex quibus fit *causa*, per se intueri possumus, tria sine dubio rursus spectanda sunt, an sit, quid sit, quale sit. Sed quia sunt quidam *loci* argumentorum his omnibus communes, dividi in hæc tria genera non possunt; ideoque *locis* potius, ut in quosque incurrent, subjicienda sunt.

Ducuntur igitur argumenta ex (1) *finitione* seu *fine*; nam utroque modo traditur. Ejus duplex ratio est. Aut enim simpliciter quæritur, *sitne hoc virtus*; aut antecedente *finitione*, *quid sit virtus*: Id aut in universum verbis complectimur, ut, *Rhetorice est bene dicendi scientia*; aut per partes, ut, *Rhetorice est recte inveniendi, et disponendi, et eloquendi cum firma memoria, et cum dignitate actionis, scientia.* Præterea finimus aut (2) vi, sicut superiora; aut ἐτυμολογίᾳ, ut *assiduum* ab asse dando, et *locupletem* a locorum, *pecuniosum* a pecorum copia. *Finitioni* subjecta maxime videntur genus, species, differens, proprium. Ex his omnibus argumenta ducuntur.

(3) Genus ad probandam speciem minimum valet, plurimum ad refellendam. Ita-

(1) *Definitio*. Libertatis: Parad. 5. Verorum bonorum: Parad. 1. Divitis: Parad. 6. Civitatis: Parad. 4. Exilii: Pro Domo sua, n. 72. Supplicii: In Pis. n. 43. — 47. Hominis popularis: Agr. 2. n. 9. et 10. Populi Romani: Pro Domo sua, n. 89. 90. Consulis: In Pis. n. 23. Historiæ: l. 2. de Orat. n. 36. *Per affirmationem* Curiæ: Pro Mil. n. 90. *Per negationem* Optimatum: Pro Sext. n. 9. *Per utrumque simul.* Verr. 3. n. 8.

(2) Explicando vim rei aut verbi: quid sit, quid significet.

(3) *Genus*. Virtutes Imperatoris in genere Pro lege Man. n. 64. — 67. Laudat studia humanitatis: Pro Arch. n. 12.

que non quia est arbor, platanus est: at, quod non est arbor, utique platanus non est. Nec, quod non est virtus, utique potest esse justitia. Itaque a genere perveniendum est ad ultimam speciem; ut, *homo est animal*, non est satis, id enim genus est; *mortale*, etiam si species est, cum aliis tamen communis *finitio*; *rationale*, nihil supererit ad demonstrandum, id quod velis. Contra (1) species firmam probationem habet generis, infirmam refutationem. Nam, quod justitia est, utique virtus est: quod non est justitia, potest esse virtus, ut est fortitudo, continentia, constantia. Nunquam itaque tolletur a specie genus, nisi omnes species, quæ sunt generi subjectæ, removeantur, hoc modo: *Quod neque immortale est, neque mortale, animal non est.*

His adjiciunt (2) propria, et differentia. Propriis confirmatur *finitio*, differentibus solvitur. Proprium autem est, aut quod soli accidit, ut homini *sermo*, *risus*; aut quod utique accidit, sed non soli, ut igni *calefacere*. Et sunt ejusdem rei plura propria, ut ipsius ignis *lucere*, *calere*. Itaque quodcunque proprium deerit, solvet *fini-*

— 20. De gravitate parricidii: Pro Rosc. Amer. 62. – 72. De Græcis testibus: Pro Flac. n. 9. — 29. De Stoïcis: Pro Mur. n. 61. — 67.

(1) *Species*. Laudatur Pompeii temperantia à præcipuis temperantiæ speciebus, per negationem: Pro lege Man. n. 40. Pisonis scelera exaggerantur per species crudelitatis, avaritiæ, perfidiæ, impietatis: In Pis. n. 88. — 94.

(2) *Proprium* et *Differentia* ad definitionem præcipue pertinent.

tionem : non utique quodcunque erit, confirmabit. Sæpissime autem, quid sit proprium cujusque, quæritur; ut, si per ἐτυμολογίαν dicatur, *Tyrannicidæ proprium est tyrannum occidere*, negemus; non enim, si traditum sibi eum carnifex occiderit, tyrannicida dicatur; nec, si imprudens vel invitus.

Quod autem proprium non erit, differens erit; ut, aliud est servum esse, aliud servire : qualis esse in (1) *addictis* quæstio solet. Qui servus est, si manumittatur, fit libertinus, non itidem *addictus*...

Est argumentorum genus *ex remotione :* quo modo efficitur totum falsum : modo id, quod relinquitur, verum. Totum falsum est hoc modo : *Pecuniam te credidisse dicis : aut habuisti ipse, aut ab aliquo accepisti, aut invenisti, aut surripuisti. Si neque domi habuisti, neque ab alio accepisti*, nec cætera, *non credidisti.* Reliquum fit verum sic : *Hic servus, quem tibi vendicas, aut verna tuus est, aut emptus, aut donatus, aut testamento relictus, aut ex hoste captus, aut alienus :* deinde remotis prioribus, supererit *alienus.*

Periculosum, et cum cura intuendum genus; quia si in proponendo unum quodlibet omiserimus, cum risu quoque tota res solvitur. Tutius, quod Cicero pro Cæcinna facit, cum interrogat(2), *si hæc actio*

(1) Addictus est is, quem lex servire, donec solverit, jubet. *Turn.*
(2) N. 37.

non sit, *quæ sit* ? Simul enim removentur omnia. Vel cum duo ponentur inter se contraria, quorum tenuisse utrumlibet sufficiat; quale Ciceronis est; (1) *Unum quidem certe, nemo erit tam iniquus Cluentio, qui mihi non concedat, si constet corruptum illud esse judicium, aut ab Habito, aut ab Oppianico esse corruptum : si doceo non ab Habito, vinco ab Oppianico ; si ostendo ab Oppianico, purgo Habitum.*

Est argumentorum *locus* ex (2) similibus: *Si continentia virtus, utique et abstinentia: Si fidem debet tutor, et procurator...* Ex (3) dissimilibus : *Non si lætitia bonum, et voluptas. Non, quod mulieri, idem pupillo.* Ex (4) contrariis : *Frugalitas bonum, luxuria enim malum. Si malorum causa bellum est, erit emendatio pax. Si veniam meretur, qui imprudens nocuit, non meretur præmium, qui imprudens profuit.* Ex (5) repugnantibus : *Qui est stultus, sapiens non est.* Ex (6) consequentibus, sive adjunctis : *Si justitia est bonum, recte judicandum. Si malum perfidia, non est fallendum.* Idem retro...

His illud adjicere ridiculum putarem,

(1) Pro Cluentio, 64.

(2) *Similitudo. Ad probandum.* Pro Cluent. n. 67. Pro Mur. n. 4. rPo Sext. n. 24. et 25. *Ad ornandum.* Pro lege Man. n. 22. Philip. 2. n. 115. Philip. 8. n. 15.

(3) *Dissimilitudo.* Pro Mur. n. 19.-22. Pro Blanc. n. 68.

(4) *Contraria.* Pro Cœlio, n. 31. Pro Cluentio, n. 135.

(5) *Repugnantia.* Bro Cœl. n. 45. Philip. 2. n. 30 et 31.

(6) *Consequentia.* Pro Milone, n. 61. Pro Flac. n. 99. Catilina 4. n. 11 et 12.

nisi eo Cicero uteretur, quod (1) *conjugatum* vocant; ut: *Eos, qui rem justam faciant, juste facere*, quod certe non eget probatione: *Quod compascuum est, compascere licere*...

Apposita, vel (2) *comparativa* dicuntur, quæ majora ex minoribus, minora ex majoribus, paria ex paribus probant. Confirmatur *conjectura* ex majore: *Si quis sacrilegium facit, faciet et furtum*. Ex minore: *Qui facile ac palam mentitur, pejerabit*. Ex pari: *Qui ob rem judicandam pecuniam accepit, et ob dicendum falsum testimonium accipiet*. Juris confirmatio est hujusmodi. Ex majore: *Si adulterum occidere licet, et loris cædere*. Ex minore: *Si furem nocturnum occidere licet, quid latronem?* Ex pari: *Quæ pœna adversus interfectorem patris justa est, eadem adversus matris*.

Quorum omnium tractatus versatur in *syllogismis*. Illa magis *finitionibus* aut *qualitatibus* prosunt: *Si robur corporibus bonum non est, minus sanitas: Si furtum scelus, magis sacrilegium: Si abstinentia virtus, et continentia: Si mundus providentia regitur, administranda est respublica: Si domus ædificari sine ratione non potest, quid agendum in navalium cura, et armorum?*..

Ergo, ut breviter contraham summam,

(1) *Conjugata*. Pro Marcello, n. 12.
(2) *Comparatio* triplex. *A majore ad minus*. Pro Milon, n. 16. Pro Rosc. Amer. n. 131. *A minore ad majus*. Pro lege Man. n. 11. Pro Planc. n. 26. *A paribus*. Catilin. 1. n. 17. Pro Sylla, n. 3, — 5.

ducuntur argumenta a personis, causis, locis, tempore,... facultatibus, (quibus instrumentum subjecimus) modo, (id est ut quicque sit factum) finitione, genere, specie, differentibus, propriis, remotione, similibus, dissimilibus, (1) contrariis, pugnantibus, consequentibus,... jugatis, comparatione, quæ in plures diducitur species...

III. Has fere sedes accepimus probationum in universum, quas nec generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum innumerabilis argumentorum copia oriatur; neque per singulas species exsequi patitur natura rerum: quod qui sunt facere conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et nimium dicerent, nec tamen totum. Unde plurimi, cum in hos inexplicabiles laqueos inciderunt, omnem etiam, quem ex ingenio suo potuerant habere, conatum, velut adstricti certis legum vinculis, perdiderunt; et, magistrum respicientes, naturam ducem sequi desierunt.

Nam, ut per se non sufficit scire, omnes probationes aut a personis, aut a rebus peti, quia utrumque in plura dividitur; ita ex antecedentibus et junctis et insequentibus trahenda esse argumenta qui acceperit, (2) protinus in hoc sit instructus, ut, quid in quaque causa di-

(1) Adjeci, *contrariis*, quod videbatur deesse.

(2) Argent. editio habet: *num protinus in hoc sit instructus?*

cendum sit, ex his sciat? præsertim cum plurimæ probationes in ipso *causarum* complexu reperiantur, ita ut sint cum alia lite nulla communes, eæque sint et potentissimæ, et minime obviæ, quia (1) communibus ex præceptis propria invenienda sunt.

Hoc genus argumentorum sane dicamus *ex circumstantia*, quia περίστασιν, dicere aliter non possumus; vel ex iis, quæ cujusque *causæ* propria sunt...

Nec minus in hoc curæ debet adhiberi, quid proponendum, quam quomodo sit, quod proposueris, probandum. Hic omnino vis inventionis, si non major, certe prior. Nam, ut tela supervacua sunt nescienti quid petat; sic argumenta nisi prævideris, cui rei adhibenda sint. Hoc est, quod comprehendi arte non possit. Ideoque cum plures eadem didicerint, generibus quidem argumentorum similibus utentur: alius tamen alio plura, quibus utatur, inveniet. Sit exempli gratia proposita controversia, quæ minime communes cum aliis quæstiones habet.

Cum Thebas evertisset Alexander, invenit tabulas, quibus centum talenta mutuo Thessalis dedisse Thebanos continebatur: Has, quia erat usus commilitio Thessalorum, donavit his ultro: postea restituti a Cassandro Thebani reposcunt Thessalos.

(1) Is debet esse communium præceptorum usus, ut assuescamus elicere ipsi et invenire argumenta quæ cujusque causæ propria sint et peculiaria.

Apud (1) Amphictyonas agitur. Centum talenta et credidisse eos constat, et non recepisse. Lis omnis ex eo, quod Alexander ea Thessalis donasse dicitur, pendet. Constat illud quoque, non esse his ab Alexandro pecuniam datam. Quæritur ergo, *an perinde sit*, *quod datum est*, *ac si pecuniam dederit*? Quid proderunt argumentorum *loci*, nisi hæc prius videro, nihil eum egisse donando, non potuisse donare, non donasse?

Et prima quidem *actio* facilis ac favorabilis repetentium jure, quod vi sit ablatum: sed hinc aspera et vehemens quæstio exoritur de jure belli, dicentibus Thessalis, hoc regna, populos, fines gentium atque urbium contineri. Inveniendum contra est, quo distet hæc *causa* a cæteris, quæ in potestatem victoris venirent; nec circa probationem res hæret, sed circa propositionem.

Dicamus primum in eo, quod in judicium deduci potest, nihil valere jus belli; nec armis erepta, nisi armis posse retineri. Itaque, ubi illa valeant, non esse judicem; ubi judex sit, illa nihil valere. Hoc inveniendum est, ut adhiberi possit argumentum; ideo captivos, si in patriam suam redierint, liberos esse; quia bello parta non nisi eadem vi possideantur. Proprium est et illud

(1) *Amphictyones*, Judices erant totius Græciæ, qui in Thermopylis de litibus disceptabant. Eo autem conventus fiebat ab omnibus Græciæ populis. *Turn.*

causæ, quod Amphictyones judicant: ut alia apud centumviros, alia apud privatum judicem in iisdem quæstionibus ratio sit.

Tum secundo gradu non potuisse donari a victore jus, quia id demum sit ejus, quod ipse teneat; jus, quod sit incorporale, apprehendi manu non posse. Hoc reperire difficilius, quam, cum inveneris, argumentis adjuvare: ut alia sit conditio heredis, alia victoris; quia ad illum jus, ad hunc res transeat. Proprium deinde materiæ, jus publici crediti transire ad victorem non potuisse; quia, quod populus crediderit, omnibus debeatur; et, quamdiu quilibet unus superfuerit, esse eum totius summæ creditorem: Thebanos autem non omnes in Alexandri manu fuisse. Hoc non extrinsecus probatur (quæ vis est argumenti), sed ipsum per se valet.

Tertii loci pars prior magis vulgaris, non in tabulis esse jus; itaque multis argumentis defendi potest. Mens quoque Alexandri duci debet in dubium, honorarit eos, an deceperit. Illud jam rursus materiæ proprium, et velut novæ controversiæ; quod restitutione recepisse jus, etiam si quod amiserint, Thebani videntur. Hic et, quid Cassander velit, quæritur: sed vel potentissima apud Amphictyonas æqui tractatio est.

IV. Hæc non idcirco dico, quod inutilem horum *locorum*, ex quibus argumenta

ducuntur, cognitionem putem (alioqui nec tradidissem); sed ne, si qui cognoverint ista, si cætera negligant, perfectos se protinus atque consummatos putent; et, nisi in cæteris, quæ mox præcipienda sunt, elaboraverint, mutam quamdam scientiam consecutos intelligant. Nec enim artibus editis factum est, ut argumenta inveniremus; sed dicta sunt omnia, antequam præciperentur; mox ea scriptores observata et collecta ediderunt. Cujus rei probatio est, quod exemplis eorum veteribus utuntur, et ab oratoribus illa repetunt; ipsi nullum novum, et quod dictum non sit, inveniunt.

Artifices ergo illi, qui dixerunt: sed habenda iis quoque gratia est, per quos labor nobis detractus est. Nam quæ priores beneficio ingenii singula invenerunt, nobis et non sunt requirenda et nota omnia. Sed non magis hoc sat est, quam palæstram didicisse, nisi corpus exercitatione, continentia, cibis, ante omnia natura juvetur; sicut contra ne illa quidem satis sine arte profuerint.

Illud quoque studiosi eloquentiæ cogitent, neque omnibus in *causis* ea, quæ demonstravimus, cuncta posse reperiri; neque, cum proposita fuerit materia dicendi, scrutanda singula, et velut ostiatim pulsanda, ut sciant, an ad probandum id, quod intendimus, forte respondeant: nisi cum discunt, et adhuc usu

carent. Infinitam enim faciet ipsa res dicendi tarditatem, si semper necesse sit, ut, tentantes unumquodque eorum, quod sit aptum atque conveniens experiendo noscamus.

Nescio an etiam impedimento futura sint, nisi et animi quædam ingenita natura, et studio exercitata velocitas, recta nos ad ea, quæ conveniunt *causæ*, ferant. Nam ut cantus vocis plurimum juvat sociata nervorum concordia, si tamen tardior manus, nisi inspectis dimensisque singulis, quibus quæque vox fidibus jungenda sit, dubitet, potius fuerit esse contentum eo, quod simplex canendi natura tulerit; ita hujusmodi præceptis debet quidem aptata esse, et citharæ modo intenta ratio doctrinæ. Sed hoc exercitatione multa consequendum; ut, quemadmodum illorum artificum, etiam si alio spectent, manus tamen ipsa consuetudine ad graves, acutos, mediosque horum sonos fertur; sic oratoris cogitationem nihil moretur hæc varietas argumentorum et copia; sed quasi offerat se, et occurrat; et, ut litteræ syllabæque scribentium cogitationem non exigunt, sic rationes sponte quadam sequantur.

CAPUT XI.

De Exemplis.

Tertium est genus ex iis, quæ extrinsecus adducuntur in *causam*. Græci vocant παράδειγμα: nostri exemplum... Est autem id rei gestæ, (1)aut ut gestæ, utilis ad persuadendum id quod intenderis, commemoratio. Intuendum igitur, totum simile sit, an ex parte: ut aut omnia ex eo sumamus, aut quæ utilia erunt. Simile est: *Jure occisus est Saturninus, sicut Gracchi.* Dissimile: *Brutus occidit liberos proditionem molientes: Manlius virtutem filii morte multavit.* Contrarium: *Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit, Verres eadem sociis abstulit.*

Et probandorum et culpandorum ex his confirmatio eosdem gradus habet. Etiam in iis, quæ futura dicemus, utilis similium admonitio est; ut, si quis dicens: *Dionysium idcirco petere custodes salutis suæ, ut, eorum adjutus armis, tyrannidem occupet*, hoc referat exemplum; *eadem ratione Pisistratum ad dominationem pervenisse.*

Sed ut sunt exempla interim tota similia, ut hoc proximum; sic interim ex majoribus ad minora, ex minoribus ad majora ducuntur: *Si propter matrimonia vio-*

(1) Vide eandem particulam, *ut*, in definitione narrationis, pag. 250.

lata urbes eversæ sunt, quid fieri adultero par est? Tibicines, (1) *cum ab urbe discessissent, publice revocati sunt; quanto magis principes civitatis viri, et bene de republica meriti, cum invidiæ cesserint, ab exilio reducendi.*

Ad exhortationem vero præcipue valent imparia: *Admirabilior in femina, quam in viro, virtus.* Quare, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum afferent momenti Horatius et Torquatus, quantum illa mulier, cujus manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio, quam Lucretia: quod ipsum et ex minoribus ad majora.

Singula igitur horum generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus. Simile est hoc pro Muræna: (2) *Etenim mihi ipsi accidit, ut cum duobus patriciis, altero improbissimo atque audacissimo, altero modestissimo atque optimo viro, peterem: superavi tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam.* Majus minoris, pro Milone: (3) *Negant intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? nempe in ea quæ primum judicium de capite vidit M. Horatii fortissimi viri, qui, nondum libera civitate, tamen populi romani comitiis liberatus est, cum sua manu sororem esse inter-*

(1) Liv. lib. 9. num. 30.
(2) Vide Cicer. pro Muræna, num. 17.
(3) Vide Cicer. pro Milone, num. 7.

fectam fateretur. Minus majoris : (1) *Occidi, occidi non Spurium Melium, qui annona levanda, jacturaque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem putabatur, in suspicionem incidit regni appetendi, etc.*, deinde : *Sed eum* (*auderet enim dicere, cum patriam periculo suo liberasset*) *cujus nefarium adulterium in pulvinaribus* : et totus in Clodium locus.

Dissimile plures causas habet ; fit enim genere , modo , tempore , loco cæterisque, per quæ fere omnia (2) Cicero præjudicia quæ de Cluentio videbantur facta , subvertit. Contrario vero exemplo censoriam (3) notam , laudando censorem Africanum, qui eum , quem pejerasse(4)conceptis verbis palam dixisset, testimonium etiam pollicitus, si quis contra diceret, nullo accusante , (5)traducere equum passus est. Quæ quia erant longiora , non suis verbis exposui. Breve autem apud Virgilium contrarii exemplum est : (6)

At non ille, satum quo te mentiris, Achilles,
Talis in hoste fuit Priamo.

Quædam autem ex iis , quæ gesta sunt,

(1) Vide Cicer. pro Milone , num. 72.
(2) Vide Cicer. pro Cluentio , 79, etc. *Ibid.* n. 134.
(3) Supple subvertit. Vide Valer. Max. l. 4. c. 1. n. 10.
(4) Antiqui in jurejurando certam verborum formulam observabant ; idque *conceptis verbis jurare* dicebant. Quod si quis tum falsum dixisset, *conceptis verbis pejerasse*, ferebatur. *Turn.*
(5) Romani Equites Idibus Quintilibus recognoscebantur, equumque traducebant. Quibus autem Censor inustam vellet ignominiæ notam, iis equum adimebat. *Turn.*
(6) Æneidos lib. 2, vers. 540.

tota narrabimus ; ut Cicero pro Milone :(1) *Pudicitiam cum eriperet militi tribunus militaris in exercitu Caii Marii, propinquus ejus imperatoris ab eo interfectus est cui vim afferebat. Facere enim probus adolescens periculose, quam perpeti turpiter maluit; atque hunc ille summus vir scelere solutum, periculo liberavit.* Quædam significare satis erit, ut idem ac pro eodem :(2) *Neque enim posset aut Ahala ille Servilius, aut P. Nasica, aut L. Opimius, aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos interfici nefas esset.* Hæc ita dicentur, prout nota erunt, vel utilitas *causæ* aut decor postulabit.

Eadem ratio est eorum, quæ ex poëticis fabulis ducuntur : nisi quod iis minus affirmationis adhibetur; cujus usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister eloquentiæ ostendit. Nam hujus quoque generis eadem in oratione reperietur exemplum : (3)*Itaque hoc, judices, non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriæ prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem necavisset, variatis hominum sententiis, non solum humana, sed etiam sapientissimæ deæ sententia liberatum.*

Illæ quoque fabulæ, quæ, etiam si ab Æsopo originem non acceperunt (nam videtur earum primus auctor Hesiodus), nomine

(1) Vide Ciceronem pro Milone, num. 9.
(2) Vide Ciceronem pro Milone, num. 8.
(3) Vide Ciceronem pro Milone, num. 8.

tamen

tamen Æsopi maxime celebrantur ducere animos solent, præcipue rusticorum, et imperitorum, qui et simplicius, quæ ficta sunt, audiunt, et capti voluptate facile iis, quibus delectantur, consentiunt. Siquidem et Menenius Agrippa (1) plebem cum patribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris humanis adversus ventrem discordantibus fabula. Et Horatius ne in poëmate (L. 1. Ep. 1.) quidem humilem hujus generis usum putavit, in illis versibus : (2)

Olim quod vulpes ægroto cauta leoni, etc.

Proximas exempli vires habet similitudo, præcipueque illa, quæ ducitur citra ullam *translationum* misturam ex rebus pene paribus : (3) *Ut qui accipere in campo consueverunt, iis candidatis, quorum nummos suppressos esse putant, inimicissimi solent esse ; sic ejusmodi judices infestitum reo venerant.* Nam παραβολὴ, quam Cicero *collationem* vocat, longius res, quæ comparantur, repetere solet. Nec hominum modo inter se opera similia spectantur, ut Cicero pro Muræna facit : (4) *Quod si e portu solventibus, qui jam in portum ex alto invehuntur, prædicere summo studio solent et tempestatum rationem, et prædonum, et locorum ; quod natura fert, ut iis*

(1) Liv. lib. 2. num. 32.
(2) Epist. lib. 1. vers. 75.
(3) Vide Ciceronem pro Cluentio, num 75..
(4) Vide Ciceronem pro Muræna, num. 4.

faveamus, qui eadem pericula, quibus nos perfuncti sumus, ingrediantur: quo me tandem animo esse oportet, prope jam ex magna jactatione terram videntem, in hunc, cui video maximas tempestates esse subeundas? Sed et a mutis atque etiam inanimis interim hujusmodi ducitur:.. ut, si animum dicas excolendum, similitudine utaris terræ, quæ neglecta sentes atque dumos, exculta fructus creat: aut, si ad curam reip. horteris, ostendas apes etiam, formicasque non modo muta, sed etiam parva animalia, in commune tamen laborare. Ex hoc genere dictum est illud Ciceronis? (1) *Ut corpora nostra sine mente; ita civitas sine lege, suis partibus, ut nervis ac sanguine et membris, uti non potest.* Sed, ut hac corporis humani pro Cluentio; (2) ita pro Cornelio, equorum; pro Archia, saxorum quoque est usus similitudine. Illa (ut dixi) propiora; *ut remiges sine gubernatore, ita milites sine imperatore nihil valere.*

Solent tamen fallere similitudinum species, ideoque adhibendum est his judicium. Neque enim, ut navis utilior nova quam vetus, sic amicitia; vel, ut laudanda, quæ pecuniam suam pluribus largitur, ita quæ formam. Verba sunt in his similia, largitionis et vetustatis: vis quidem longe diversa, pecuniæ, et pudicitiæ.

(1) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 146.
(2) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 19.

Itaque in hoc genere maxime quæritur, an simile sit, quod infertur. Etiam in illis interrogationibus Socratis, cavendum, ne incaute respondeas, ut apud Æschinem Socraticum (1) male respondit (2) Aspasia Xenophontis uxor : quod Cicero his verbis transfert : *Dic mihi, quæso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes ; utrum illius, an tuum malis ? Illius, inquit. Quid ? si vestem et cæterum ornatum muliebrem pretii majoris habeat, quam tu habes ; tuum, an illius malis ? Illius vero, respondit. Age, inquit, si virum illa meliorem habeat, quam tu habes ; virumne tuum, an illius malis ?* Hic mulier erubuit merito ; male enim responderat, se malle alienum aurum, quam suum ; nam est id improbum. At si respondisset malle se aurum suum tale esse, quale illud esset, potuisset pudice respondere, malle se virum suum talem esse, qualis melior esset...

Adhibetur extrinsecus in *causam* et auctoritas. Hæc secuti Græcos, a quibus κρίσεις dicuntur (*judicia* aut *judicationes* vocant), non de quibus ex *causa* dicta sententia est (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt) sed, si quid ita visum gentibus, populis, sapientibus viris, claris

(1) 1. De Inventione, 51. et 52.

(2) Legendum videtur *Aspasiæ*, ut ex Cicerone, lib. 1. de Inventione apparet. Aspasia enim non fuit Xenophontis uxor, (sed Sophistria, quæ Rhetoricen docuit, et Periclem amavit : et ea cum Xenophontis uxore disputat apud *Æschinem*. *Turn.*

civibus, illustribus poëtis, referri potest. Ne hæc quidem vulgo dicta, et recepta persuasione populari, sine usu fuerint testimonia. Sunt enim quodammodo vel potentiora etiam, quod non *causis* accommodata; sed liberis odio et gratia mentibus, ideo tantum dicta factaque, quia aut honestissima, aut verissima, videbantur. An vero me de incommodis vitæ disserentem non adjuvabit earum persuasio (1) nationum, quæ fletibus natos, lætitia defunctos prosequuntur? Aut, si misericordiam commendabo judici, nihil proderit, quod prudentissima civitas Atheniensium, non eam pro affectu, sed pro numine accepit?

Nam illa septem præcepta sapientum, nonne quasdam vitæ leges existimamus? Si *causam* veneficii dicat adultera, non Marci Catonis judicio damnata videatur, qui nullam adulteram non eandem esse veneficam dixit? Jam sententiis quidem poëtarum non orationes modo sunt refertæ, sed libri etiam philosophorum, qui, quanquam inferiora omnia præceptis suis ac litteris credunt, repetere tamen auctoritatem a plurimis versibus non fastidierunt. Neque est ignobile exemplum, Megareos ab Atheniensibus, cum de Salamine contenderent, victos Homeri, (2) versu, qui

(1) Herodotus hoc refert Thrausis, populis Thraciæ finitimis, lib. 6. num. 4. *Turn.*

(2) Plutarchus, in Solone, ait Solonem inseruisse versum illum, et causam obtinuisse. Versus Homeri sunt hi ex Il. lib. β. v. 561.

Αἴας δ' ἐκ Σαλαμῖνος ἄγεν δυοκαίδεκα νῆας.
Στῆσε δ' ἄγων, ἵν' Ἀθηναίων ἵσταντο φάλαγγες

tamen ipse non in omni editione reperitur, significans Ajacem naves suas Atheniensibus junxisse. Ea quoque, quæ vulgo recepta sunt, hoc ipso, quod incertum auctorem habent, velut omnium fiunt; quale est : (1) *Ubi amici, ibi opes*; et: *Conscientia mille testes*; et apud Ciceronem : (2) *Pares autem* (*ut est in vetere proverbio*) *cum paribus facillime congregantur.* Neque enim durassent hæc in æternum, nisi vera omnibus viderentur...

CAPUT XII.

De usu argumentorum.

Argumentum debet plerumque esse confessum : interdum tamen probandum est. — Firmissimis argumentorum, singulis instandum, infirmiora congreganda sunt. — Argumenta ponere satis non est, adjuvanda sunt. — De probationibus quæ ducuntur ex affectibus. — Quo loco potentissima argumenta ponenda sint. — Contra effæminatam eloquentiam.

Hæc fere de probatione, vel ab aliis tradita, vel usu percepta, in hoc tempus sciebam. Nec mihi fiducia est, ut ea sola esse contendam : quin imo hortor ad quærendum, et inveniri posse fateor : quæ tamen adjecta fuerint, non multum ab his abhorrebunt. Nunc breviter, quemadmodum sit utendum his, subjungam.

(1) Plaut. in Trucul. Act. 4. scen. 4. v. 32. Apud quem tamen aliter hunc locum alii legunt.

(2) Vide Ciceronem, de Senectute, 7.

Traditum fere est, argumentum oportere esse confessum. Dubiis enim probari dubia qui possunt? Quædam tamen, quæ in alterius rei probationem ducimus, ipsa probanda sunt: *Occidisti virum, eras enim adultera.* Prius de adulterio convincendum est; ut, cum id cœperit esse pro certo, fiat incerti argumentum: *Spiculum tuum in corpore occisi inventum est*; negat suum: ut probationi prosit, probandum est. Illud hoc loco monere inter necessaria est, nulla esse firmiora, quam quæ ex dubiis facta sunt certa: *Cædes a te commissa est, cruentam enim vestem habuisti*: non est tam grave argumentum, si fatetur, quam si convincitur. Nam si fatetur, multis ex causis potuit cruenta esse vestis. Si negat, hic *causæ* cardinem ponit, in quo si victus fuerit, etiam in sequentibus ruit. Non enim videtur in negando mentiturus fuisse, nisi desperasset, id posse defendi, si confiteretur.

Firmissimis argumentorum singulis instandum: infirmiora congreganda sunt, quia illa per se fortia, non oportet circumstantibus obscurare; ut, qualia sunt, appareant: hæc imbecilla natura, mutuo auxilio sustinentur. Itaque, si non possunt valere, quia magna sunt; valebunt, quia multa sunt, quæ ad ejusdem rei probationem omnia spectant; ut, si quis hereditatis gratia hominem occidisse dicatur: *Hereditatem sperabas, et magnam hereditatem, et pauper eras, et tum maxime*

a creditoribus appellabaris; et offenderas eum, cujus heres eras, et mutaturum tabulas sciebas. Singula levia sunt, et communia : universa vero nocent, etiamsi non ut fulmine, tamen ut grandine.

Quædam argumenta ponere satis non est, adjuvanda sunt; ut, si cupiditas causa sceleris fuit, quæ sit vis ejus; ira, quantum efficiat in animis hominum talis affectio. Ita et firmiora erunt ipsa, et plus habebunt decoris, si non nudos et velut carne spoliatos artus ostenderint. Multum etiam refert, si argumento nitemur odii, utrum hoc ex invidia sit, an ex injuria, an ex ambitu; vetus, an novum; adversus inferiorem, parem, an superiorem; alienum, an propinquum. Suos habent omnia ista tractatus, et ad utilitatem partis ejus, quam tuemur, referenda sunt. Nec tamen omnibus semper, quæ invenerimus, argumentis onerandus est judex; quia et tædium afferunt, et fidem detrahunt. Neque enim judex potest credere satis esse ea potentia, quæ non putamus ipsi sufficere, qui dicimus. In rebus vero apertis argumentari tam sit stultum, quam in clarissimum solem mortale lumen inferre.

His quidam probationes adjiciunt, quas (1) παθητικὰς vocant, *ductas ex affecti-*

(1) Videtur Fabius *patheticas* dixisse pro ethicis. Ethica enim Aristoteli sunt, quæ ab hominum moribus ducuntur: de quibus agit hoc loco Fabius, ut de patheticis lib. 6. *Turn.*

bus. Atque Aristoteles (1) quidem potentissimum putat ex eo, qui dicit, si sit vir optimus: quod ut optimum est, ita longe quidem, sed sequitur tamen, videri. Inde enim illa nobilis Scauri defensio: (2) *Quintus Varius Sucronensis ait Æmilium Scaurum rempub. populi romani prodidisse; Æmilius Scaurus negat*. Cui simile quiddam fecisse Iphicrates dicitur, qui cum Aristophontem, quo accusante similis criminis reus erat, interrogasset, an is accepta pecunia rempub. proditurus esset, isque id negasset: *Quod igitur*, inquit, *tu non fecisses, ego feci?*..

Quæsitum etiam, potentissima argumenta primone ponenda sint loco, ut occupent animos; an summo, ut inde dimittant; an partita primo summoque, ut (3) Homerica dispositione in medio sint infirma; an a minimis crescant. Quæ, prout ratio *causæ* cujusque postulabit, ordinabuntur; uno (ut ego censeo) excepto, ne a potentissimis ad levissima decrescat oratio.

Ipsas argumentorum velut sedes non me quidem omnes ostendisse confido, plurimas tamen. Quod eo diligentius faciendum fuit, quia declamationes, quibus ad pugnam forensem velut (4) præpilatis

(1) Lib. 2. Rhet. cap. 1.

(2) Valer. Maxim. lib. 3. cap. 7. num. 8.

(3) Nestor apud Homerum, Iliad. lib. δ seu 4. v. 297. fortes prima collocat acie, imbelles media, præstantes ultima. *Turn.*

(4) Intelligit hastas exacuminatas, qualibus utebantur in ludo Trojæ.

exerceri solebamus, olim jam ab illa vera imagine orandi recesserunt, atque ad solam compositæ voluptatem, nervis carent.

Quapropter eloquentiam, licet hanc (ut sentio enim, dicam) libidinosam resupina voluptate auditoria probent, nullam esse existimabo, quæ ne minimum quidem in se indicium masculini et incorrupti, ne dicam gravis et sancti viri, ostendet.

An vero statuarum artifices, pictoresque clarissimi, cum corpora quam speciosissima fingendo pingendove effingere cuperent, nunquam tamen in hunc inciderunt errorem, ut (1) Bagoam, aut Magabyzum aliquem in exemplum operis assumerent sibi; sed (2) Doryphoron illum aptum vel militiæ, vel palæstræ; aliorum quoque juvenum bellicosorum et athletarum corpora, decora vere existimaverunt: nos, qui oratorem studemus effingere, non arma, sed tympana eloquentiæ demus?

Igitur et ille, quem instituimus, adolescens, quam maxime potest, componat se ad imitationem veritatis; initurusque frequenter forensium certaminum pugnam, jam in schola victoriam spectet, et ferire vitalia ac tueri sciat; et præceptor id maxime exigat, et inventum præcipue probet. Nam ut ad pejora juvenes laude

(1) Nomina Eunuchis frequentia.

(2) *Doryphoros* appellant Græci satellites ac prætorianos milites, qui regibus ad custodiam corporis solent assistere. Sunt autem hi excelsa statura et egregia fere forma. Cæterum Polycletus *Doryphorum* finxit, quam statuam sibi magistram dixit fuisse Lysippus. *Turn.*

ducuntur, ita laudari in bonis gaudent. Nunc illud mali est, quod necessaria silentio plerumque transeunt, nec in dicendo videtur inter (1) bona utilitas. Sed hæc et in alio (2) nobis tractata sunt opere, et in hoc sæpe repetenda. Nunc ad ordinem inceptum revertamur.

(1) Quæ utilia tantum ad causam sunt, nec ita venusta; jam non numerantur inter virtutes orationis.

(2) In libro de causis corruptæ eloquentiæ, qui non extat.

CAPUT XIII.

De Refutatione.

I. Difficilius est defendere, quam accusare. II. Quod protulit contra nos adversarius, si proprium est judicii, aut negandum, aut defendendum, aut transferendum. — Si accersitum, refutandum leviter. III. Utrum plura simul aggredienda sint, an amolienda singula. — Palam falsa negare satis est. — Efficiendum ut quid aut contrarium esse, aut a causa diversum, aut incredibile, aut supervacuum, aut nostræ potius causæ videatur esse conjunctum. IV. Loci communes a conjectura, finitione, qualitate. — Quædam nonnunquam bene contemnuntur. — In similibus quærendum aliquid dissimile. V. Quando verba ipsa adversarii referri oporteat, quando alia substitui. — Quando exponendum crimen totum, quando per partes. VI. De argumentis, quæ dicuntur communia. — De iis quæ inter se pugnant. — De nonnullis vitiosis argumentationibus. VII. Quomodo contradictiones nobis oppositæ refutandæ sint : et quando personam ipsius patroni invadere liceat. — Monet declamatores ne contradictiones eas ponant, quibus facillime responderi possit. VIII. In defendendo ne sit orator nimis solicitus. — Videndum utrique parti ubi sit rei summa.

Refutatio (1) dupliciter accipi potest. Nam et pars defensoris tota posita est in refutatione, et, quæ dicta sunt ex diverso, debent utrinque dissolvi : et hæc est proprie, cui in *causis* quartus assignatur

(1) De Refut. vide Cicer. lib. 1, de Invent. 78.—96.

locus. Sed utriusque similis conditio est. Neque vero ex aliis *locis* ratio argumentorum in hac parte peti potest, quam in confirmatione; nec *locorum* aut sententiarum, aut verborum et figurarum alia conditio est. Affectus plerumque hæc pars mitiores habet.

I. Non sine causa tamen difficilius semper est creditum (quod Cicero sæpe testatur) defendere, quam accusare. Primum, quod est res illa simplicior, proponitur enim uno modo: varie dissolvitur, cum accusatori satis sit plerumque, verum esse id, quod objecerit; patronus neget, defendat, transferat, excuset, deprecetur, molliat, minuat, avertat, despiciat, derideat: quare (1) indirecta fere, atque, ut sic dixerim, clamosa est *actio*. Hinc mille flexus et artes desiderantur.

Tum accusator præmeditata pleraque domo affert: patronus etiam inopinatis frequenter occurrit. Accusator dat testem: patronus ex re ipsa refellit. Accusator criminum invidia, etsi falsa sit, materiam dicendi trahit, de parricidio, sacrilegio, majestate: quæ patrono tantum neganda sunt. Ideoque accusationibus etiam mediocres in dicendo suffecerunt: bonus defensor nemo, nisi qui eloquentissimus fuit. Nam, ut, quod sentio, semel finiam, tanto est accusare, quam de-

(1) Hoc intelligendum de actione patroni, qui sæpe objecta crimina non palam sed indirecte diluit, et magnos sæpe clamores adhibet.

fendere, quanto facere, quam sanare vulnera, facilius.

II. Plurimum autem refert, et quid protulerit adversarius, et quomodo. Primum igitur intuendum est, id, cui responsuri sumus, proprium sit ejus judicii, an ad *causam* extra arcessitum. Nam, si est proprium, aut negandum, aut defendendum, aut transferendum. Extra hæc in judiciis fere nihil est. *Deprecatio* quidem, quæ est sine ulla specie defensionis, rara admodum, et apud eos solos judices, qui nullà certà pronunciandi formâ tenentur: quanquam illæ quoque apud C. Cæsarem et triumviros pro diversarum partium hominibus *actiones*, etiamsi precibus utuntur, adhibent tamen patrocinia: nisi hoc non fortissime defendentis est, dicere: (1) *Quid aliud egimus*, *Tubero*, *nisi ut*, *quod hic potest*, *nos possemus* ?

Quod si quando apud principem, aliumve, cui, utrum velit, liceat, dicendum erit dignum quidem morte eum, pro quo loquemur, clementia tamen servandum esse vel talem; primum omnium non erit res nobis cum adversario, sed cum judice; deinde forma *deliberativæ* magis materiæ, quam *judicialis* utemur. Suadebimus enim, ut laudem humanitatis potius, quam voluptatem ultionis concupiscat. Apud judices quidem, secundum leges dicturos sententiam, de confessis præcipere ridiculum est.

(1) Vide Ciceronem pro Ligario 10.

Ergo, quæ neque negari, neque transferri possunt, utique defendenda sunt, qualiacunque sint; aut *causa* cadendum. Negandi duplicem ostendimus formam; aut *non esse factum*; aut *non hoc esse, quod factum sit*. Quæ neque defendi, neque transferri possunt, utique neganda; nec solum, si *finitio* potest esse pro nobis; sed etiamsi nuda inficiatio superest. Testes erunt? multa in eos dicere licet. Chirographum? de similitudine litterarum disserendum. Utique nihil erit pejus, quam confessio. Ultima est *actionis* controversia, cum defendendi negandive non est locus, *translatio*...

At, si extra *causam* sit adductum, et tamen conjunctum, malim quidem dicere, nihil id ad quæstionem, nec esse in his morandum, et minus esse, quam adversarius dicit:(1)tamen velut huic simulationi oblivionis ignoscam. Debet enim bonus advocatus pro rei salute brevem negligentiæ reprehensionem non pertimescere.

III. Videndum etiam, simul nobis plura aggredienda sint, an amolienda singula. Plura simul invadimus, si aut tam infirma sunt, ut pariter impelli possint; aut tam molesta, ut pedem conferre cum singulis non expediat. Tum enim toto corpore enitendum, et, ut sic dixerim, directa fronte pugnandum est. Interim, si resolvere ex parte diversa dicta difficilius erit,

(1) Simulare potest patronus oblitum se respondere huic . . . est hîc aliquid obscuritatis. Forte quid omissum.

nostra argumenta cum adversariorum argumentis conferemus; si modo, hæc ut valentiora videantur, effici poterit. Quæ vero turba valebunt, diducenda erunt; ut quod paulo ante dixi: (1) *Eras Heres, et pauper, et magna pecunia: appellabaris a creditoribus, et offenderas, et mutaturum tabulas testamenti sciebas.* Urgent universa. At, si singula quæque dissolveris, jam illa flamma, quæ magna congerie convaluerat, diductis, quibus alebatur, considet; ut, si vel maxima flumina in rivos diducantur, qualibet transitum præbent.

Itaque propositio quoque secundum hanc utilitatem accommodabitur, ut ea nunc singula ostendamus, nunc complectamur universa. Nam interim quod pluribus collegit adversarius, satis est semel proponere; ut, si multas causas faciendi, quod arguit, reo dicet accusator fuisse; nos, non enumeratis singulis, semel hoc intuendum negemus; quia non, quisquis causam faciendi sceleris habuit, et fecerit. Sæpius tamen accusatoris congerere argumenta, reo dissolvere expediet.

Id autem, quod erit ab adversario dictum, quomodo refutari debeat, intuendum est. Nam, si erit palam falsum, negare satis est; ut pro Cluentio (2) Cicero, eum, quem dixerat accusator epoto poculo concidisse, negat eodem die mortuum.

(1) Pag. 357.
(2) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 168.

Palam etiam contraria, et supervacua, et stulta reprehendere, nullius est artis; ideoque nec rationes eorum, nec exempla tradere necesse est. Id quoque (*obscurum* vocant) quod secreto, et sine teste, aut argumento dicitur factum, satis natura sua infirmum est. Sufficit enim, quod adversarius non probat. Item, si ad *causam* non pertinet. Est tamen interim oratoris efficere, ut quid aut contrarium esse, aut a *causa* diversum, aut incredibile, aut supervacuum, aut nostræ potius *causæ* videatur esse conjunctum. Objicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit: asperum crimen: sed contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores objecerunt Oppio, quod is voluerit largiendo corrumpere exercitum. Testes in Cornelium accusator lecti a tribuno codicis pollicetur: facit hoc Cicero supervacuum; quia idem fateatur ipse. Petit accusationem in Verrem (1) Quintus Cæcilius, quod fuerat quæstor ejus: ipsum (2) Cicero, ut pro se videretur, effecit.

IV. Cætera quæ proponuntur, *communes locos* habent. Aut enim *conjectura* excutiuntur, an vera sint; aut *finitione*, an propria; aut *qualitate*, an inhonesta, iniqua, improba, inhumana, crudelia, et cætera, quæ ei generi accidunt... Nonnunquam tamen quædam bene contemnuntur, vel tanquam levia, vel tanquam ad *cau-*

(2) 1. Verr. 59. — 65.
(1) Mallem legere, *ipsum hoc*.

sam nihil pertinentia. Multis hoc locis facit Cicero. Sed hæc simulatio interim hucusque procedit, ut, quæ dicendo refutare non possumus, quasi fastidiendo calcemus.

Quoniam vero maxima pars eorum similibus constat, rimandum erit diligentissime, quid sit in quoque, quod assumitur, dissimile. Id in jure facile deprehenditur. Est enim scriptum de rebus utique diversis, tantoque magis ipsa rerum differentia potest esse manifesta. Illas vero similitudines, quæ ducuntur ex mutis animalibus, aut inanimis, facile est eludere. Exempla rerum varie tractanda sunt, si nocebunt: quæ si dubia erunt, fabulosa dicere licebit: sin vera, maxime quidem dissimilia. Neque enim fieri potest, ut paria sint omnia; ut, si Nasica post occisum Gracchum defendatur exemplo Ahalæ, a quo Melius est interfectus; Melium regni affectatorem fuisse, a Graccho leges modo latas esse populares; Ahalam magistrum equitum fuisse, Nasicam privatum esse, dicatur. Si defecerint omnia, tum videndum erit, an obtineri possit, ne illud quidem recte factum. Quod de exemplis, idem etiam de judicatis observandum.

V. Quod autem posui, referre, quo quicque accusator modo dixerit; huc pertinet, ut, si est minus efficaciter locutus, ipsa ejus verba ponantur; si acri et vehementi usus fuerit oratione, eandem rem

nostris verbis mitioribus proferamus; ut Cicero pro Cornelio: *Codicem attigit:* et protinus cum quadam defensione; ut, si pro luxurioso dicendum sit: *Objecta est paulo* (1) *liberalior vita.* Sic et pro sordido parcum, et pro maledico liberum dicere licebit.

Utique nunquam committendum est, ut adversariorum dicta cum sua confirmatione referamus, aut(2)etiam *loci* alicujus exsecutione adjuvemus, nisi cum eludenda: (3)*Apud exercitum mihi fueris, inquit; tot annis? forum non attigeris? abfueris tamdiu? et, cum tam longo intervallo veneris, cum iis, qui in foro habitarunt, de dignitate contendas?* Præterea in contradictionibus interim totum crimen exponitur; ut Cicero pro Scauro contra Bostarem facit, velut orationem diversæ partis imitatus; aut pluribus propositionibus junctis, ut pro Vareno: *Cum iter per agros et loca sola faceret cum Populeno, in familiam Ancharianam incidisse dixerunt; deinde Populenum occisum esse; illico Varenum vinctum adservatum, dum hic ostenderet, quid de eo fieri vellet.* Quod est utique faciendum, si erit incredibilis rei ordo, et ipsa expositione fidem perditurus. Interim per partes dissolvitur, quod contextu nocet; et plerumque id est tutius. Quædam contra-

(1) Liberior.
(2) Ipsa ejus argumenta iisdem fere verbis exacte referendo.
(3) Vide Ciceronem pro Murena, num. 21.

dictiones natura sunt singulæ. Id exemplis non eget.

VI. Communia bene apprehenduntur, non tantum, quia utriusque sunt partis, sed quia plus prosunt respondenti. Neque enim pigebit, quod sæpe monui, referre. Commune, qui prior dicit, contrarium facit. Est enim contrarium, quo adversarius bene uti potest: *At* (1) *enim non verisimile est, tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum?*

Artificis autem est, invenire in *actione* adversarii, quæ inter semetipsa pugnent, aut pugnare videantur: quæ aliquando ex rebus ipsis manifesta sunt, ut in *causa* Cæliana: (2) *Clodia aurum se Cælio commodasse dicit, quod signum magnæ familiaritatis est; venenum sibi paratum, quod summi odii argumentum est.* Tubero (3) ligarium accusat, *Quod is in Africa fuerit; et queritur, quod ab eo ipse in Africam non sit admissus.* Aliquando vero præbet ejus rei occasionem minus considerata ex adverso dicentis oratio: quod accidit præcipue cupidis *sententiarum*, ut ducti occasione dicendi non respiciant, quid dixerint, dum locum præsentem, non totam *causam* intuentur. Quid tam videri potest contra Cluentium, quam censoria nota? Quid tam contra eundem, quam filium

(1) Vide Ciceronem pro Oppio.
(2) Vide Ciceronem pro Cœlio, num. 31.
(3) Vide Ciceronem pro Ligario, num. 9.

ab Egnatio corrupti judicii, quo Cluentius Oppianicum circumvenisset, crimine exheredatum? At hæc Cicero (1) pugnare invicem ostendit: *Sed tu, Acci, consideres, censeo, diligenter, utrum censorium judicium grave velis esse, an Egnatii. Si Egnatii, leve est, quod censores de cæteris subscripserunt; ipsum enim Cn. Egnatium, quem tu gravem esse vis, ex senatu ejecerunt. Sin autem censorium, hunc ipsum Egnatium, quem pater censoria subscriptione exheredavit, censores in senatu, cum patrem ejicerent, retinuerunt.*

Illa magis vitiose dicuntur, quam acute reprehenduntur: argumentum dubium pro necessario, controversum pro confesso, commune pluribus pro proprio, vulgare, supervacuum, serius (2) constitutum, contra fidem. Nam et illa accidunt parum cautis, ut crimen augeant, quod probandum est; de facto disputent, cum de auctore quæratur; impossibilia aggrediantur; pro effectis relinquant vixdum inchoata; de homine dicere, quam de *causa* malint; (3) hominum vitam rebus assignent, ut si quis decemviratum accuset, non Appium; manifestis repugnent; dicant quod aliter accipi possit; summam quæstionis non intueantur; non ad proposita respondeant: quod unum aliquando recipi potest, cum mala *causa* adhibitis extrinsecus remediis

(1) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 135.

(2) Videtur argumentum *serius constitutum*, quo adversarius opportuno et suo loco non est usus, sed alieno: itaque facile est refutatu. *Turn.*

(3) Ut si quis decemviratui assignet vitam et vitia Appii.

tuenda est; ut cum peculatus reus Verres, (1) fortiter et industrie tutatus contra piratas Siciliam dicitur.

VII. Eadem adversus contradictiones nobis oppositas præcepta sunt: hoc tamen amplius, quod circa eas multi duobus vitiis diversis laborant. Nam quidam etiam in foro tanquam molestam rem et odiosam prætereunt; et iis plerumque, quæ composita domo attulerunt, contenti, sine adversario dicunt...

Alii diligentia lapsi, verbis etiam vel sententiolis omnibus respondendum putant, quod est et infinitum, et supervacuum; non enim *causa* reprehenditur, sed actor, quem ego semper videri malim sic disertum, ut, si dixerit quod rei prosit, ingenii credatur laus esse, non *causæ*; si quando forte lædat, *causæ*, non ingenii culpa.

Itaque illæ reprehensiones, aut obscuritatis, qualis in Rullum est: aut (2) infantiæ in dicendo, qualis in Pisonem; aut inscitiæ rerum verborumque, et insulsitatis etiam, qualis in Antonium (3) est, accommodantur justis odiis; suntque utiles ad conciliandum iis, quos invisos facere volueris, odium. Alia respondendi patronis ratio: et aliquando non eorum oratio modo, sed vita etiam, vultus denique, incessus, habitus recte incusari solet;

(1) 7. Verr. num. 4.
(2) 2. Agr. 13.
(3) 3. Philipp. 22.

ut adversus Quintium Cicero (1), non hæc solum, sed ipsam etiam prætextam demissam ad talos, insectatus est. Presserat enim turbulentis concionibus Cluentium Quintius. Nonnunquam elevandæ invidiæ gratia, quæ asperius dicta sunt, eluduntur; ut a Cicerone Triarius. Nam cum Scauri columnas per urbem plaustris vectas esse dixit: *Ego porro*, inquit, *qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi.*

Et magis hoc in accusatores concessum est, quibus conviciari aliquando patrocinii fides cogit. Illa vero adversus omnes et recepta, et non inhumana conquestio, si callide quid tacuisse, breviasse, obscurasse, distulisse dicuntur...

Declamatores vero in primis sunt admonendi, ne contradictiones eas ponant, quibus facillime responderi possit; neu sibi stultum adversarium fingant. Facimus autem, quod maxime uberes *loci*, popularesque nascuntur, sententiæ materiam dicendi nobis, quod volumus, ducentibus: ut non sit inutilis ille versus:

Non male respondit, male enim prior ille rogarat.

Fallet hæc nos in foro consuetudo, ubi adversario, non ipsi nobis respondebimus. Aiunt Accium interrogatum, cur *causas* non ageret, cum apud eum in tragœdiis tanta vis esset, hanc reddidisse rationem; quod illic ea dicerentur, quæ ipse vellet;

(1) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 111.

in foro dicturi adversarii essent, quæ minime vellet.

Ridiculum est ergo in exercitationibus, quæ foro præparantur, priùs cogitare, quid responderi, quam quid ex diverso dici possit. Et bonus præceptor non minus discipulum laudare debet, si quid pro diversa, quam si quid pro sua parte acrius excogitarit...

VIII. Est et illud vitium, nimium solliciti, et circa omnia momenta luctantis. Suspectam enim facit judici *causam*; et frequenter, quæ statim dicta omnem dubitationem sustulissent, dilata ipsis præparationibus fidem perdunt; quia patronus et aliis crediderit opus fuisse. Fiduciam igitur orator præ se ferat, semperque ita dicat, tanquam de *causa* optime sentiat. Quod (sicut omnia) in Cicerone præcipuum est. Nam illa summa cura securitati est similis, tantaque in oratione auctoritas, ut probationis locum obtineat, dubitare nobis non audentibus.

Porro qui scierit, quid pars adversa, quid nostra habeat valentissimum, facile judicabit, quibus maxime rebus vel occurrendum sit, vel instandum. Ordo quidem in parte nulla minus affert laboris. Nam si agimus, nostra confirmanda sunt primum; tum, quæ nostris opponuntur, refutanda. Si respondemus, prius incipiendum est a refutatione... Videndum præcipue utriqueparti, ubi sit rei summa. Nam fere accidit, ut in *causis* multa dicantur, de paucis judicetur.

In his probandi refutandique ratio est; sed adjuvanda viribus dicentis, et adornanda. Quamlibet enim sint ad docendum, quod volumus, accommodata; tamen erunt infirma, nisi majore quodam oratoris spiritu impleantur....

CAPUT XIV.

I. Quid sit Epichirema, quid Enthymema. II. Orator debet iis uti rarius. III. Qualis ornatus argumentis conveniat.

I. EPICHIREMATIS (1) tres sunt partes: prima *intentio*, secunda *assumptio*, tertia *connexio*. Sumamus ex Cicerone exemplum: *Melius gubernantur ea, quæ consilio reguntur, quam quæ sine consilio administrantur. Nihil autem omnium rerum melius, quam omnis mundus, administratur. Consilio igitur mundus administratur.* In tribus autem, quas fecimus, partibus non est forma semper eadem. Porro *Epichirema* nullo differt a *syllogismis*, nisi quod illi et plures habent species, et vera colligunt veris : *epichirematis* frequentior circa credibilia usus.

Enthymema ab aliis oratorius *syllogismus*,

(1) *Epichirema* aliter ab aliis intelligitur. Hîc illud Fabius pene confundit cum syllogismo. Utriusque tres partes : Major propositio, seu intentio; Minor propositio, seu assumptio; Conclusio, seu connexio. In utroque hæ partes sæpe transponuntur ab oratore, et inverso ordine collocantur. Exemplum desumptum est e libro 1. de Invent. n. 57. — 73. ubi Cicero hujus ratiocinationis quinque partes esse fusius demonstrat.

gismus, ab aliis pars dicitur *syllogismi*; propterea quod (1) *syllogismus* utique *conclusionem* et *propositionem* habet, et per omnes partes efficit, quod proposuit: *enthymema* tantum *intentum* intelligi contentum sit. *Syllogismus* talis: *Solum bonum virtus: nam id demum bonum est, quo nemo male uti potest: virtute nemo male uti potest: bonum est ergo virtus*. *Enthymema* ex consequentibus: *Bonum est virtus, qua nemo male uti potest*. Et contra: *Non est bonum pecunia: non enim bonum, quo quisquam male uti potest: pecunia potest quis male uti: non igitur bonum est pecunia*. *Enthymema* ex pugnantibus: *An bonum est pecunia, qua quisque potest male uti*?..

II. Peregisse mihi videor sacra tradentium artes: sed consilio locus superest. Namque ego, ut in oratione *syllogismo* quidem aliquando uti nefas non duco; ita constare totam, aut certe confertam esse *aggressionum* et *enthymematum* stipatione minime velim. Dialogis enim et dialecticis disputationibus erit similior, quam nostri operis actionibus: quæ quidem inter se plurimum differunt. Namque (2) illi homines docti, et inter doctos verum quærentes, minutius et scrupulosius scru-

(1) Syllogismus tres semper habet propositiones; Enthymema autem duas. *Intentionem* enim, seu Majorem propositionem plerumque supprimit, eamque *intelligit tantum* postulat, non verbis exprimi.

(2) Mallem, *illic*: in dialogis et dialecticis disputationibus.

tantur omnia, et ad liquidum confessumque perducunt; ut qui sibi et inveniendi et judicandi vindicent partes, quarum alteram τοπικὴν, alteram κριτικὴν vocant.

Nobis ad aliorum judicia componenda est oratio, et sæpius apud omnino imperitos, atque aliarum certe ignaros litterarum loquendum est; quos nisi et delectatione allicimus, et viribus trahimus, et nonnunquam turbamus affectibus; ipsa, quæ justa ac vera sunt, tenere non possumus.

Locuples et speciosa vult esse eloquentia: quorum nihil consequetur, si *conclusionibus* certis et crebris, et in unam prope formam cadentibus concisa, et contemptum ex humilitate, et odium ex quadam servitute, et ex copia satietatem, et ex amplitudine fastidium tulerit. Feratur igitur non semitis, sed campis; non uti fontes angustis fistulis colliguntur; sed ut latissimi amnes totis vallibus, fluat; ac sibi viam, si quando non acceperit, faciat. Nam quid miserius illa lege velut præformatas infantibus litteras, persequentium; et, ut Græci dicere solent, (1) *quem mater amictum dedit, sollicite custodientium* ?

(2) *Propositio* ac *conclusio* ex consequen-

(1) Proverbium est de his qui ab imbuta semel opinione deduci non possunt. *Turn.*

(2) Est ista lex formandi Enthymematis, cui serviliter adhærere oratorem vetat Fabius.

tibus et repugnantibus, non inspiret? non augeat? non mille figuris variet ac verset? ut ea nasci, et ipsa provenire natura, non manu facta, et arte suscepta, magistrum fateri ubique videantur. Quis unquam sic dixit orator? Nonne apud ipsum Demosthenem paucissima hujusmodi reperiuntur? Quæ apprehensa Græci magis (nam hoc solum nobis pejus faciunt) in catenas ligant, et inexplicabili serie connectunt, et indubitata colligunt, et probant confessa, et se antiquis per hoc similes vocant. Deinde interrogati nunquam respondebunt, quem imitentur. Sed de figuris alio loco.

III. Nunc illud adjiciendum, ne iis quidem consentire me, qui semper argumenta sermone puro et dilucido et distincto, cæterum minime (1) lato ornatoque putant esse dicenda. Namque ea distincta quidem ac perspicua debere esse confiteor: in rebus vero minoribus, etiam sermone ac verbis quam maxime propriis, et ex usu. At si major erit materia, nullum ornatum his, qui modo non obscuret, subtrahendum puto.. Quoque quid natura magis asperum, hoc pluribus condiendum est voluptatibus; et nimis suspecta argumentatio, (2) dissimulatione; et multum ad fidem adjuvat

(1) Argent. editio habet, *læto*.

(2) Ironia quadam condienda est. Forte hic aliquid deest.

audientis voluptas. Nisi forte existimamus (1) Ciceronem male in hac ipsa argumentatione dixisse *silere leges inter arma*, et, *gladium nobis interim ab ipsis porrigi legibus*. His tamen habendus modus, ut sint ornamento, non impedimento.

(1) Vide Ciceronem pro Milone, 10.

MARCI FABII

QUINTILIANI

DE

INSTITUTIONE

ORATORIA

LIBER VI.

PROŒMIUM.

De fortuna sua ob amissos liberos et conjugem queritur.

Hæc, Marcelle Victori, ex tua voluntate maxime ingressus, tum si qua ex nobis ad juvenes bonos pervenire posset utilitas, novissime pene et necessitate quadam officii (1) delegati mihi, sedulo laborabam : respiciens tamen illam curam meæ voluptatis, qui filio, cujus eminens ingenium sollicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc optimam partem relicturus hereditatis videbar : ut si me, quod

(1) Quia Domitianus Imperator Quintiliano commiserat curam nepotum sororis suæ. *Turn.*

æquum et optabile fuit, fata intercepissent, præceptore tamen patre uteretur.

At me fortuna id agentem diebus ac noctibus, festinantemque metu meæ mortalitatis, ita subito prostravit, ut laboris mei fructus ad neminem minus, quam ad me, pertineret. Illum enim, de quo summa conceperam, et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito (1) vulnere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra esse usum mei, diis reprobantibus, credam?

Nam ita forte accidit, ut eum quoque librum, quem de causis corruptæ eloquentiæ emisi, jam scribere aggressus, simili ictu ferirer. Tunc igitur optimum fuit, infaustum opus, et quicquid hoc est in me infelicium litterarum, super immaturum funus consumpturis viscera mea flammis injicere, neque hanc impiam (2) vivacitatem novis insuper curis fatigare. Quis enim mihi bonus parens ignoscat, si studere amplius possum? ac non oderit hanc animi mei firmitatem, si quis in me est alius usus vocis, quam ut incusem deos, superstes omnium meorum, nullam (3) terras despicere providentiam tester? si non meo

(1) Nam prius alterum ex filiis quinquennem amiserat; deinde amisit Quintilianum decennem. *Turn.*

(2) *Vivacitas* hîc sumitur pro vita longius protracta, et diutius conservata. Ipse mox adjicit: *cui nihil objici, nisi quod vivam, potest.* Sumi etiam forte posset pro acri et vivido ingenio semper ad scribendum prompto et alacri. Hoc sensu videtur minus latinum, usurpatur tamen a Fabio, l. 2. c. 7. pag. 113. *Si qui vero sunt paulo vivaciores.*

(3) Vere impia doloris acerbitas, quæ eo erumpit, ut

casu, cui tamen nihil objici, nisi quod vivam, potest; at illorum certe, quos utique immeritos mors acerba damnavit; erepta mihi prius eorundem matre, quæ, nondum expleto ætatis undevicesimo anno, duos enixa filios, quamvis acerbissimis rapta fatis, felix decessit. Ego vel hoc uno malo sic eram afflictus, ut me jam nulla fortuna posset efficere felicem. Nam cum omni virtute, quæ in feminas cadit, functa, insanabilem attulit marito dolorem: tum ætate ea puellari, præsertim meæ comparata, potest et ipsa numerari inter vulnera orbitatis. Liberis tamen superstitibus oblectabar: et, quod nefas erat, sæva, sed optabat (1) ipsa me salvo maximos cruciatus præcipiti via effugit.

Mihi filius minor quintum egressus annum, ut in malis agerem, prior alterum ex duobus eruit lumen.

Non sum ambitiosus in malis, nec augere lacrymarum causas volo (utinamque esset ratio minuendi): sed dissimulare quî possum, quid illi gratiæ in vultu, quid

Providentiam neget: sed digna homine ethnico. Mortem, præsertim in ætate tam tenera, ut pœnam intuebatur: puerulos et se ipsum insontes putabat: non poterat autem sibi persuadere a [illegible]is diis puniri insontes. Similis fere querelæ et luctus habemus recens exemplum, sed longe modestius in matre christiana non minus quam erudita, (Anna Lefevre, uxore Andreæ Dacier,) ob ereptam immatura morte filiam. Qui dolor utinam non diutius nobis invideat doctas in Homeri Odysseam elucubrationes, quales jam in Iliadem prodierunt.

(1) Duas affert causas solatii in morte conjugis: quod illa sibi reliquisset superstites liberos; et quod eadem præcipiti obitu maximos cruciatus effugisset. Sed perobscura

jucunditatis in sermone, quos ingenii igniculos, quam præstantiam placidæ, et (quod scio vix posse credi tantum) altæ mentis ostenderit? qualis amorem quicunque alienus infans mereretur.

Illud vero insidiantis, quo me validius cruciaret, fortunæ fuit, ut ille mihi blandissimus, me suis nutricibus, me aviæ educanti, me omnibus, qui (1) sollicitare solent illas ætates, anteferret. Quapropter illi dolori, quem ex matre optima, atque laudem omnem supergressa, paucos ante menses ceperam, gratulor. Minus enim est, quod flendum meo nomine, quam quod illius gaudendum est.

Una post hæc Quinctiliani mei spe ac voluptate nitebar; et poterat sufficere solatio. Non enim flosculos, sicut prior, sed jam decimum ætatis ingressus annum, certos atque deformatos (2) fructus ostenderat. Juro per mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina doloris mei, has me in illo vidisse virtutes in-

posterior hæc sententia. *Et*, *quod nefas erat*, quod contingere non debuerat, *sæva* conjux, sæva inquam, quæ *me alvo* decesserat, *sed* hoc *optabat ipsa*, *maximos cruciatus præcipiti via effugit*: quos scilicet filiorum immatura mors attulisset. Potest hic locus aliter interpunctus, aliter etiam explicari: *et*, *quod nefas erat*, *sæva*, *sed* (*optabat ipsa me salvo*) *maximos cruciatus præcipiti via effugit*: ut sit sensus: sæva quidem, sed præcipiti via, quod ipsa optabat dummodo salvus remanerem, maximos cruciatus effugit.

(1) *Curam gerere*. Quo sensu minus latinum videtur: sed multa ejusmodi apud Fabium. Vel, *blanditiis allicere*.

(2) Venustissima est metaphora. *Deformati* enim appellantur fructus, cum delapso flore formati apparent, et (ut dicitur) nodati. *Turn*.

genii, non modo ad percipiendas disciplinas, quo nihil præstantius cognovi, plurima expertus, studiique jam tum non coacti (sciunt præceptores), sed probitatis, pietatis, humanitatis, liberalitatis.

Ut prorsus possit hinc esse tanti fulminis metus, quod observatum fere est, celerius occidere festinatam maturitatem, et esse nescio quam, quæ spes tantas decerpat, invidiam; ne videlicet ultra, quam homini datum est, nostra provehantur. Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis jucunditas claritasque, oris suavitas, et in utracunque lingua, tanquam ad eam demum natus esset, expressa proprietas omnium litterarum.

Sed hæc spes adhuc: illa majora, constantia, gravitas, contra dolores etiam ac metus robur. Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione mensium octo valetudinem tulit? ut me in supremis consolatus est? quam etiam deficiens, quamque (1) non tunc, ipsum illum alienatæ mentis errorem circa solas litteras habuit? Tuosne ego (ô meæ spes inanes!) labentes oculos, tuum fugientem spiritum vidi? Tuum corpus frigidum, exsangue complexus, animam recipere, auramque communem haurire amplius potui? dignus his cruciatibus, quos fero, dignus his (2) cogitationibus. Tene consulari nuper adop-

(1) Cum ob vim morbi in cæteris rebus pateretur delirium, circa solas litteras minime delirabat.

(2) Quæ me diu ac noctu torquent.

tione ad omnium spes honorum patris admotum, te avunculo prætori generum destinatum, te omnium spe Atticæ eloquentiæ candidatum, superstes parens tantum ad pœnas, amisi? Et, si non (1) cupido lucis, certe patientia vindicet te reliqua mea ætate. Nam frustra mala omnia ad crimen fortunæ relegamus. Nemo, nisi sua culpa, diu dolet. Sed vivimus, et aliqua vivendi ratio quærenda est; credendumque doctissimis hominibus, qui unicum adversorum solatium litteras putaverunt.

Si quando tamen ita resederit præsens impetus, ut aliqua tot luctibus alia cogitatio inseri possit, non injuste petierim moræ veniam. Quis enim dilata studia miretur, quæ potius non abrupta esse mirandum est? Tum si qua minus fuerint (2) effecta iis, quæ levius adhuc afflicti cœperamus, imperitiæ (3) aut fortunæ remittantur; quæ, si quid mediocrium alioqui in nostro ingenio virium fuit, ut non extinxerit, debilitavit tamen. Sed vel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut perferre nobis difficile est, ita facile contemne . Nihil enim sibi adversus me reliquit, et infelicem quidem, sed certissimam tamen attulit mihi ex his malis securitatem.

(1) Vita misera, quam traham cupide minus quam patienter, te vindicabit, et ultionem sumet de patre qui tali filio superstes vivere potuit.

(2) Minus accurate elaborata, minus polita.

(3) Legendum: *non imperitiæ, at fortunæ*. Pith.

Boni (1) autem consulere nostrum laborem vel propter hoc (2) certum est, quod in nullum jam proprium usum perseveramus: sed omnis hæc cura ad alienos, ut alienis utilis (si modo quid utile scribimus) spectat. Nos miseri, sicut facultates patrimonii nostri, ita hoc opus aliis præparamus, aliis relinquemus.

(1) *Boni consulere*, id est, *bonum judicare*, ut ipse Fabius interpretatur alio loco: rationem habere laboris mei.

(2) Muretus et Guillelm. legunt: *æquum est*. Turn.

CAPUT I.

DE PERORATIONE.

Ejus duæ partes : Recapitulatio, Affectus. I. Recapitulatio breviter fiat, et varietur figuris.— Id unum Epilogi genus visum est Atticis et Philosophis. — In cæteris quoque partibus adhiberi potest. II. Affectus. 1. ex parte Accusatoris. Excitando invidiam, odium, iram.—Efficiendo ut id quod objicit, aut quam atrocissimum, aut quam maxime miserabile esse videatur. — Debet etiam avertere judicem à miseratione qua reus sit usurus. 2. Ex parte defensoris. Quænam periclitantem commendare soleant.—Miseratio maxime petitur ex iis quæ passus est reus, aut quæ patitur, aut quæ eum damnatum manent. — Tunc præcipue utiles sunt Prosopopæiæ. —Nunquam debet esse longa miseratio. III. Factis quibusdam, non solum verbis, miseratio excitatur. — Tunc multum refert quomodo se dicenti, qui ad id adhibetur, accommodet. IV. Nemo nisi summis ingenii viribus, lacrymas movere aggrediatur. — Quomodo miseratio discutiatur. — Leniores epilogi. — Affectus per totam orationem spargendi.

PERORATIO (1) sequebatur, quam *cumulum* quidam, *conclusionem* alii vocant. Ejus duplex ratio est, posita aut in rebus, aut in affectibus.

I. Rerum repetitio et congregatio, quæ græce dicitur ἀνακεφαλαίωσις, a quibusdam Latinorum *enumeratio*, et memoriam judicis reficit, et totam simul *causam* po-

(1) De Peroratione, vide Ciceronem, lib. 1. de Invent. num. 98. — 109. lib. 2. de Oratore, num. 185. — 216 et in Oratore, num. 128. — 133.

nit ante oculos; et, etiamsi per singula minus moverat, turba valet. In hac, quæ repetemus, quam brevissime dicenda sunt; et, quod græco verbo patet, decurrendum per capita. Nam si morabimur, non jam enumeratio, sed altera quasi fiet oratio. Quæ autem enumeranda videntur, cum pondere aliquo dicenda sunt, et aptis excitanda sententiis, et figuris utique varianda: alioqui nihil est odiosius recta illa repetitione, velut memoriæ judicum diffidentis. Sunt autem innumerabiles; optimeque in Verrem Cicero: (1) *Si pater ipse judicaret, quæ diceret, cum hæc probarentur?* et deinde subjecit enumerationem. Aut cum idem (2) in eundem, per invocationem deorum spoliata a prætore templa dinumerat...

Id unum *epilogi* genus visum est plerisque Atticorum, et philosophis fere omnibus, qui de arte oratoria scriptum aliquid reliquerunt. Id sensisse Atticos credo, quia Athenis affectus movere etiam per præconem prohibebatur orator. Philosophos minus miror, apud quos vitii est loco, affici; nec boni mores videntur, sic a vero judicem averti; nec convenire bono viro, vitiis uti. Necessarios tamen affectus fatebuntur, si aliter obtineri vera, et justa, et in commune profutura non possint.

Cæterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis partibus *actionis*, si multi-

(1) 7. Verr. num. 135.
(2) 7. Verr. num. 183. etc.

plex *causa* sit, et pluribus argumentis defensa, utiliter ἀνακεφαλαίωσιν fieri solere : sicut nemo dubitaverit multas esse *causas*, in quibus nullo loco sit necessaria, si breves et simplices fuerint. Hæc pars *perorationis* accusatori patronoque æque communis est.

II. Affectibus quoque eisdem fere utuntur ; sed rarius (1) hic, ille sæpius ac magis. Nam huic concitare judices, illi flectere convenit. Verum et accusator habet interim lacrymas ex miseratione ejus (2) rei, quem ulciscitur ; et reus de indignitate calumniæ (3) conspirationis vehementius interim queritur.

Dividere (4) igitur hæc officia commodissimum, quæ plerumque sunt, ut dixi, *proœmio* similia, sed liberiora, plenioraque. Inclinatio enim judicum ad nos petitur initio parcius, cum admitti satis est, et oratio tota superest : in *epilogo* vero est, qualem animum judex in consilium ferat, et jam nihil amplius dicturi sumus, nec restat, quo servemus. Est igitur utrisque commune, conciliare sibi, avertere ab adversario judicem, concitare affectus, et componere.

Et brevissimum quidem hoc præceptum dari utrique parti potest, ut totas *causæ*

(1) Accusator.
(2) Omitti possit *rei* : quanquam utrique parti pariter convenit.
(3) Mallem legere : *calumniæ et conspirationis*.
(4) Disputare separatim de diversis affectibus quos excitant Accusator et Reus.

suæ vires orator ante oculos ponat; et, cum viderit, quid invidiosum, favorabile, invisum, miserabile aut sit in rebus, aut videri possit, ea dicat, quibus, si judex esset ipse, maxime moveretur. Sed certius est ire per singula.

1. Et quæ conciliant quidem accusatorem, in præceptis *exordii* jam diximus. Quædam tamen, quæ illic ostendere satis est, in *peroratione* implenda sunt magis; si contra impotentem, invisum, perniciosum suscepta *causa* est; si judicibus ipsis aut gloriæ damnatio rei, aut deformitati futura absolutio. Nam egregie in Vatinium Calvus: *Factum*, inquit, *ambitum scitis omnes, et hoc vos scire omnes sciunt.* Cicero quidem in Verrem(1) etiam, *emendari posse infamiam judiciorum damnato reo*, dicit: quod est unum ex supra dictis. Metus etiam si est adhibendus, ut facit (2) idem, hunc habeat, locum fortiorem, quam in *proœmio*. Qua de re quid sentirem, (3) alio jam libro exposui.

Concitare quoque invidiam, odium, iram, liberius in *peroratione* contingit: quorum invidiam gratia, odium turpitudo, iram offensio judicis facit (si contumax, arrogans, securus sit), qui non ex facto modo, dictove aliquo, sed vultu, habitu, aspectu moveri solet. Egregieque nobis adolescentibus dixisse accusator Cossu-

(1) 2. Verr. 43. etc.
(2) Verr. 3. num. 22. et Verr. 7. num. 172. — 182.
(3) Vide pag. 227.

tiani Capitonis videbatur, græce quidem, sed in hunc sensum: *Erubescis Cæsarem timere*. Summa tamen concitandi affectus accusatori in hoc est, ut id, quod objicit, aut quam atrocissimum, aut etiam, si fieri potest, quam maxime miserabile esse videatur.

Atrocitas crescit ex his: *Quid factum sit, a quo, in quem, quo animo, quo tempore, quo loco, quo modo:* quæ omnia infinitos anfractus habent. Pulsatum querimur; de re primum ipsa dicendum; tum si senex, si puer, si magistratus, si probus, si bene de repub. meritus. Etiam si percussus sit a vili aliquo contemptoque; vel ex contrario a potente nimium, vel ab eo, a quo minime oportuit.

Et si die forte solemni, aut iis temporibus, cum judicia hujus rei maxime exercerentur, aut in sollicito civitatis statu. Item in theatro, in templo, in concione crescit invidia. Et si non errore, nec ira, vel etiam si forte ira, sed iniqua; quod patri affuisset, quod respondisset, quod honores contra peteret; et si plus etiam videri potest voluisse, quam fecit.

Plurimum tamen affert atrocitatis modus, si graviter, si contumeliose; ut Demosthenes ex parte percussi corporis, ex vultu ferientis, ex habitu invidiam Midiæ quærit: *Occisus est; utrum ferro, an igne, an veneno; uno vulnere, an pluribus; subito, an exspectatione tortus*, ad hanc partem maxime pertinet.

Utitur frequenter accusator miseratione, cum aut ejus casum, quem ulciscitur; aut liberorum, aut parentum solitudinem conqueritur. Etiam futuri temporis imagine judices movet, qui maneant eos casus, qui de vi et injuria questi sunt, nisi vindicentur : *Fugiendum de civitate*, *cedendum bonis*; *aut omnia*, *quæcunque inimicus fecerit*, *perferenda.*

Sed sæpius id est accusatoris, avertere judicem a miseratione, qua reus sit usurus, atque ad fortiter judicandum concitare. Cujus loci est etiam occupare, quæ dicturum facturumve adversarium putes. Nam et cautiores ad custodiam suæ religionis judices facit, et gratiam responsuris aufert, cum ea, quæ prædicta sunt ab accusatore, jam, si pro reo petentur, non sint nova.. Docendi interim quoque judices, quid rogantibus respondere debeant : quod est unum repetitionis genus.

Periclitantem vero commendat dignitas, et studia fortia, et susceptæ bello cicatrices, et nobilitas, et merita majorum. Hoc, quod proxime dixi, Cicero atque Asinius certatim sunt usi ; pro Scauro patre hic, ille pro filio. Commendat et causa periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum honestum videtur; præcipue bonitas, humanitas, misericordia. Juste enim tunc petere ea quisque videtur a judice, quæ alii ipse præstiterit. Referenda pars hæc quoque ad utilitatem reipub., ad judicum gloriam, ad exemplum, ad memoriam posteritatis.

Plurimum tamen valet miseratio, quæ judicem flecti non tantum cogit, sed motum quoque animi sui lacrymis confiteri. Hæc petentur aut ex iis, quæ passus est reus; aut ex iis, quæ tum maxime patitur, aut ex iis, quæ damnatum manent; quæ et ipsa duplicantur, cum dicimus, ex qua illi fortuna, et in quam recidendum sit. Affert in his momentum et ætas, et sexus, et pignora : liberi dico, et parentes, et propinqui. Quæ omnia tractari varie solent.

Nonnunquam etiam et ipse patronus has partes subit; ut Cicero pro Milone : (1) *O me miserum! ô me infelicem! Revocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos; ego te in patria per eosdem retinere non potero?* Maximeque si (ut tunc accidit) non convenient ei, qui accusatur, preces. Nam quis ferret Milonem pro capite suo supplicantem, qui a se virum nobilem interfectum, quia id fieri oportuisset, fateretur? Ergo et ille captavit ex illa præstantia animi favorem, et in locum lacrymarum ejus ipse successit.

His præcipue locis utiles sunt *prosopopœiæ*, id est, fictæ alienarum personarum orationes, quales (2) litigatorem decent, vel patronum. Mutæ tamen res movent; aut cum (3) ipsis loquimur, aut cum

(1) Vide Ciceronem pro Milone, num. 102.

(2) Mallem legere : *litis actorem*, id est, accusatorem. Accusator patronum, patronus accusatorem interdum inducunt loquentes. Vide Ciceronem Verr. 7. num. 1. — 4. et pro Muræna, num. 21.

(3) Cum ipsas per apostrophen compellamus.

ipsas loqui fingimus. Ex (1) personis quoque trahitur affectus. Non enim audire judex videtur aliena mala deflentes, sed sensum ac vocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrymas movet; quantoque essent miserabiliora, si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam sua portione ad afficiendum potentiora, cum velut ipsorum ore dicuntur; ut scenicis actoribus eadem vox, eadem pronuntiatio plus ad movendos affectus sub (2) persona valet. Itaque idem Cicero, quanquam preces non dat Miloni, eumque potius animi præstantia commendat, accommodavit ei tamen et verba, et convenientes etiam forti viro conquestiones: (2) *O frustra*, inquit, *mei suscepti labores! O spes fallaces! O cogitationes inanes meæ!*

Nunquam tamen debet esse longa miseratio; nec sine causa dictum est: *Nihil facilius, quam lacrymas, inarescere.* (3) Nam, cum etiam veros dolores mitiget tempus, citius evanescat necesse est illa, quam dicendo effinximus, imago: in qua si moramur, lacrymis fatigatur auditor, et requiescit, et ab illo, quem ceperat, impetu ad rationem redit. Non patiamur

(1) Excitatur quoque affectus, cum orator personis ipsis, quarum causa agitur, sermonem attribuit, et eas inducit loquentes.

(2) Intellige faciem confictam, seu larvam. Nam histriones in scenis induebant personas, hoc est facies servi, aut ancillæ, aut mariti, aut senis, etc.

(3) Vide Ciceronem pro Milone, 94.

(4) 1. de Inventione, 109.

igitur frigescere hoc opus; et affectum, cum ad summum perduxerimus, relinquamus; nec speremus fore, ut aliena quisquam diu ploret. Ideoque cum in aliis, tum maxime in hac parte debet crescere oratio; quia, quicquid non adjicit prioribus, etiam detrahere videtur; et facile deficit affectus, qui descendit.

III. Non solum autem dicendo, sed etiam faciendo quædam, lacrymas movemus: unde et producere ipsos, qui pericliten-tur, squalidos atque deformes, et liberos eorum ac parentes, institutum; et ab accusatoribus, ostendi cruentum gladium, et lecta e vulneribus ossa, et vestes sanguine perfusas videmus, et vulnera resolvi, ac verberata corpora nudari. Quarum rerum ingens plerumque vis est, velut in rem præsentem animos hominum ducentium. Et populum romanum egit in furorem prætexta Caii Cæsaris prolata in foro cruenta. Sciebatur interfectum eum, corpus denique ipsum impositum lecto erat: vestis tamen illa, sanguine madens, ita repræsentavit imaginem sceleris, ut non occisus esse Cæsar, sed tum maxime occidi videretur.

Sed non ideo probaverim, quod factum et lego, et ipse aliquando vidi, depictam tabulam supra Jovem in imaginem rei, (1) cujus atrocitate judex erat commovendus. Quæ enim est actoris infantia, qui mutam

(1) In foro Romano statua Jovis erat posita, ut ex numinis religione sanctius Judices sententiam ferrent *Turn.*

illam effigiem magis, quam orationem, pro se putet locuturam? At sordes, et squalores, et propinquorum quoque similem habitum scio profuisse, et magnum ad salutem momentum preces attulisse. Quare et obsecratio illa judicum *per charissima pignora*, utique si et reo sint liberi, conjux, parentes, utilis erit. Et deorum etiam invocatio, velut ex bona conscientia profecta videri solet. Stratum denique jacere, et genua complecti: nisi tamen persona nos, et anteacta vita, et rei conditio prohibebit. Quædam enim tam fortiter tuenda, quam facta sunt. Verum sic est habenda auctoritatis ratio, ne sit invisa securitas.

Fuit quondam inter hæc omnia potentissimum id, quo Lucium Muræнam (1) Cicero accusantibus clarissimis viris eripuisse præcipue videtur. Persuasit enim, nihil esse ad præsentem rerum statum utilius, quam pridie Calend. Januarias ingredi consulatum. Quod genus nostris temporibus totum pene sublatum est, cum omnia curæ tutelæque unius innixa periclitari nullo judicii exitu possint.

De accusatoribus et reis sum locutus, quia in periculis maxime versatur affectus. Sed privatæ quoque *causæ* utrumque habent *perorationis* genus; et illud, quod est ex enumeratione probationum; et hoc, quod ex lacrymis; si aut statu periclitari,

(1) Vide Ciceronem pro Muræna, 79. etc.

aut (1) opinione litigator videtur. Nam in parvis quidem litibus has tragœdias movere tale est, quale si personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis.

Illud ne indignum quidem admonitione; ingens in *epilogis*, meo judicio, verti discrimen, quomodo se dicenti, qui excitatur, accommodet. Nam et imperitia, et rusticitas, et rigor, et deformitas afferunt interim frigus; diligenterque hæc sunt actori providenda. Equidem repugnantes eos patrono, et nihil vultu commotos, et intempestive ridentes, et facto aliquo, vel ipso vultu risum moventes sæpe etiam vidi; præcipue vero, cum aliqua velut scenice fiunt.

Transtulit patronus aliquando puellam, quæ soror esse adversarii dicebatur (nam de hoc lis erat), in adversa subsellia, tanquam in gremio fratris relicturus: at is a nobis præmonitus discesserat. Tum ille, alioqui vir facundus, inopinatæ rei casu obmutuit, et infantem suam frigidissime reportavit.

Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit: at ea sæpius risum fecit. Nam et ii, quorum officii erat, ut traderent eam, ignari qui esset *epilogus*, quoties respexisset patronus, offerebant palam; et prolata novissime, deformitate ipsa (nam senis (2) cadaveri infusa)

(1) Fama.

(2) Veteres mortui hominis imaginem gypso aut cera infusa exprimebant.

præteritam quoque orationis gratiam perdidit. Nec ignotum quid Glyconi, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer, quem in jus productum; quid fleret, interrogabat, ex pædagogo se vellicari respondit. Sed nihil illa contra Cepasios Ciceronis (1) fabula efficacius ad pericula *epilogorum*.

Omnia tamen hæc tolerabilia, quibus *actionem* mutare facile est: at, qui a stylo non recedunt, aut conticescunt ad hos casus, aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim: *Tendit ad vestra genua supplices manus*; et: *Hæret in complexu liberorum miser*; et: *Revocat ecce me*: etsi nihil horum is, de quo dicitur, faciat.

Et e scholis hæc vitia, in quibus omnia libere fingimus, et impune; quia pro facto est, quicquid volumus: non admittit hoc idem veritas fori. Egregieque Cassius dicenti adolescentulo: *Quid me torvo vultu intueris, Severe? Non me hercule*, inquit, *faciebam; sed sic scripsisti, ecce*; et, quam potuit, truculentissime eum aspexit.

IV. Illud præcipue monendum, ne quis nisi summis ingenii viribus ad movendas lacrymas aggredi audeat. Nam, ut est longe vehementissimus hic, cum invaluit, affectus, ita, si nihil efficit, tepet: quem melius infirmus actor tacitis judicum cogitationibus reliquisset. Nam et vultus, et vox, et ipsa illa excitati rei facies, lu-

(3) Vide Ciceronem pro Cluentio, 57. etc.

dibrio etiam plerumque sunt hominibus, quos, non permoverunt. Quare metiatur ac diligenter æstimet vires suas actor; et, quantum onus subiturus sit, intelligat. Nihil habet ista res medium, sed aut lacrymas meretur, aut risum.

Non autem commovere tantum miserationem, sed etiam discutere, *epilogi* est proprium, cum oratione continua, quæ motos lacrymis judices ad justitiam reducat, tum etiam quibusdam urbane dictis; quale est: *Date puero panem, ne ploret*; et corpulento litigatori, cujus adversarius, item puer, circa judices erat, ab advocato latus: *Quid faciam? ego te bajulare non possum.*

Sed hæc tamen non debent esse mimica. Ita neque illum probaverim, qui inter clarissimos sui temporis oratores fuit, qui, pueris in *epilogum* productis, talos projecit in medium, quos illi diripere cœperunt. Namque hæc ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse miserabilis. Neque illum, qui, cum esset cruentus gladius ejus ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum, subito ex subselliis ut territus fugit, et, capite ex parte velato, cum ad agentem ex turba prospexisset, interrogavit, an jam ille cum gladio recessisset. Fecit enim risum, sed ridiculus fuit. Discutiendæ tamen oratione hujusmodi scenæ. Egregieque Cicero: et contra imaginem Saturnini pro Rabirio (1) graviter:

(1) Vide Ciceronem pro Rabirio, num. 24. et 25.

et

et contra juvenem, cujus subinde vulnus in judicio resolvebatur, pro Vareno multa dixit urbane.

Sunt et illi leniores *epilogi*, quibus adversario satisfacimus; si forte sit ejus persona talis, ut illi debeatur reverentia; aut quum amice aliquid commonemus, et ad concordiam hortamur : quod est genus egregie tractatum a Passieno, cum Domitiæ uxoris suæ pecuniariam litem adversus fratrem ejus Ænobarbum ageret. Nam, quum de necessitudine multa dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adjecit : *Nihil vobis minus deest, quam de quo contenditis.*

Omnes autem hos affectus, etiam si quibusdam videntur in *procemio* atque in *epilogo* sedem habere, in quibus sane sunt frequentissimi, tamen aliæ quoque partes recipiunt, sed breviores, ut (1) cum ex his plurima sint reservanda. At hìc, si usquam, totos eloquentiæ aperire fontes licet. Nam ex his, si bene diximus reliqua, possidemus jam judicum animos; et, confragosis atque asperis evecti, tota pandere possumus vela; et, cum sit maxima pars *epilogi* amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis, atque ornatis. Tunc est commovendum theatrum, cum ventum est ad ipsum illud, quo veteres tragœdiæ comœdiæque clauduntur : *Plaudite.*

In aliis autem partibus tractandus affectus erit, ut quisque nascetur. Nam neque

(1) *Ut cum.* Par locutio, pag. 330.

exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent. Cum de qualitate alicujus rei quæstio est, probationibus uniuscujusque rei recte subjungitur. Ubi conjunctam ex pluribus *causam* agimus, etiam necesse erit uti pluribus quasi *epilogis*; ut in Verrem Cicero (1) fecit. Nam et Philodamo, et navarchis, et cruciatis civibus romanis, et aliis plurimis suas lacrymas dedit...

CAPUT II.

DE AFFECTIBUS.

I. Dominari præsertim in affectibus eloquentiam. II. Quid sit πάθος, quid ἦθος. III. Ut orator in aliis moveat affectus, necesse est ut prior ipse moveatur. — Quomodo id possit assequi.

I. QUAMVIS autem pars hæc *judicialium causarum* sit summa, præcipueque constet affectibus, et aliqua de his necessario dixerim; non tamen potui, ac ne debui quidem locum istum in unam speciem concludere. Quare adhuc opus superest, cum ad obtinenda, quæ volumus, potentissimum, tum supradictis multo difficilius; movendi judicum animos, atque in eum, quem volumus, habitum formandi, et velut transfigurandi. Qua de re pauca, quæ postulabat hæc materia, sic attigi, ut ma-

(1) 3, Verr. 76. etc. 7. Verr. 105. etc. 116. etc.

gis, quid oporteret fieri, quam quo id modo consequi possimus, ostenderem.

Nunc altius omnis rei repetenda ratio est. Nam et per totam (ut diximus) *causam* locus est affectibus; et eorum non simplex natura, nec in transitu tractanda; quo nihil majus affere vis orandi potest. Nam cætera forsitan tenuis quoque et angusta ingenii vena, si modo vel doctrina vel usu sit adjuta, generare, atque ad frugem aliquam perducere queat. Certe sunt, semperque fuerunt non parum multi, qui satis perite, quæ essent probationibus utilia, reperirent; quos equidem non contemno, sed hactenus utiles credo, ne quid per eos judici sit ignotum; atque (ut dicam, quod sentio) dignos, a quibus *causas* diserti docerentur.

Qui (1) vero judicem rapere, et in quem vellet habitum animi posset perducere, quo dicto flendum et irascendum esset, rarius fuit. Atque hoc est, quod dominatur in judiciis: hæc eloquentiam regunt. Namque argumenta plerumque nascuntur ex *causa*, et pro meliore parte plura sunt semper: ut qui per hæc vicit, tantum non defuisse sibi advocatum sciat.

Ubi vero animis judicum vis afferenda est, et ab ipsa veri contemplatione abducenda mens, ibi proprium oratoris opus est. Hoc non docet litigator: hoc libellis non continetur. *Probationes* enim efficiunt

(1) Sensus quidem clarus, at non videtur satis expedita constructio.

sane, ut *causam* nostram meliorem esse judices putent : *affectus* præstant, ut etiam velint. Sed id, quia volunt, credunt quoque. Nam cum irasci, favere, odisse, misereri cœperint, agi jam rem suam existimant; et sicut amantes de forma judicare non possunt, quia sensum oculorum premit amor, ita omnem inquirendæ veritatis rationem judex amittit occupatus affectibus; æstu fertur, et velut rapido flumini obsequitur. Ita argumenta ac testes quid egerint, (1) pronunciatio ostendit: commotus autem ab oratore judex, quid sentiat, sedens adhuc, atque audiens confitetur. An, cum ille, qui plerisque *perorationibus* petitur, fletus erumpit, non palam dicta sententia est? Huc igitur incumbat orator, hoc opus ejus, hic labor est, sine quo cætera nuda, jejuna, infirma, ingrata sunt: adeo velut spiritus operis hujus, atque animus est in affectibus.

II. Horum autem, sicut antiquitus traditum accepimus, duæ sunt species, alteram Græci πάθος vocant, quam nos recte vertentes ac proprie *affectum* dicimus; alteram ἦθος, cujus nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo romanus: *mores* appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiæ ἠθικὴ *moralis* est dicta. Sed ipsam rei naturam spectanti mihi, non tam *mores* significari videntur, quam *morum quædam proprietas*; nam ipsis quidem omnes habitus mentis, continentur. Cautio-

(1) Pronuntiata à Judice sententia.

res voluntatem complecti, quam nomina interpretari, maluerunt.

Affectus igitur hos concitatos, illos mites atque compositos esse dixerunt; in altero vehementer commotos, in altero lenes; denique hos imperare, illos persuadere; hos ad perturbationem, illos ad benevolentiam prævalere...

Propria tamen mihi hujus nominis exprimenda natura est, quatenus appellatione ipsa non satis significari videtur. Ἦθος, quod intelligimus, quodque a (1) docentibus desideramus, id erit, quod ante omnia bonitate commendabitur, non solum mite ac placidum, sed plerumque blandum et humanum, et audientibus amabile atque jucundum : in quo exprimendo summa virtus ea est, ut fluere omnia ex natura rerum hominumque videantur, quo mores dicentis ex oratione pelluceant, et quodammodo agnoscantur.

Quod est sine dubio inter conjunctas maxime personas, quoties perferimus, ignoscimus, satisfacimus, monemus, procul ab ira, procul ab odio.

Sed tamen alia patris adversus filium, tutoris adversus pupillum, mariti adversus uxorem moderatio est. Hi enim præ se ferunt eorum a quibus læduntur, charitatem, neque alio modo invisos eos faciunt, quam quod amare ipsi

(1) Vel ab iis oratoribus, qui Judicem docere conantur; ad quod leniores illi affectus valent : vel a præceptoribus, in quibus illa morum suavitas maxime necessaria est.

videntur : alia, cum senex adolescentis : alia, cum convicium honestus inferioris fert. Hic enim tantum concitari ; illic etiam affici debet...

Hinc etiam ille major ad concitandum odium nasci affectus solet, cum hoc ipso, quod nos adversariis submittimus, intelligitur tacita impotentiæ exprobratio. Namque eos graves et intolerabiles id ipsum demonstrat, quod cedimus ; et ignorant cupidi maledicendi, aut affectatores libertatis, plus invidiam, quam convicium, posse ; nam invidia adversarios, convicium nos, invisos facit...

Denique hoc omne bonum et comem virum poscit. Quas virtutes cum etiam in litigatore debeat orator, si fieri potest, approbare, utique ipse aut habeat, aut habere credatur. Sic proderit plurimum *causis*, quibus ex sua bonitate faciet fidem. Nam qui, dum dicit, malus videtur, utique male dicit ; non enim videtur justa dicere : alioqui ἦθος (1) videretur. Quare et ipsum etiam dicendi genus in hoc placidum debet esse ac mite : nihil superbum, nihil elatum (2) saltem ac sublime desideret. Proprie, jucunde credibiliter dicere, sat est. Ideoque et medius ille orationis modus maxime convenit.

Diversum est huic, quod πάθος dicitur, quodque nos *affectum* proprie vocamus ;

(1) Si videretur justa dicere, tunc esset.

(2) Quid significat illud ; *saltem?* mallem etiam legere, *desiderat*.

et, ut proxime utriusque differentiam signem, illud comœdiæ, hoc tragœdiæ simile. Hæc pars circa iram, odium, metum, invidiam, miserationem, fere tota versatur. Quæ quibus ex locis ducenda sint, et manifestum omnibus, et a nobis in ratione *prooemii* atque *epilogi* dictum est.

Et metum tamen duplicem intelligi volo, quem patimur, et quem facimus; et invidiam. Namque altera (1) invidum, altera invidiosum facit. Hoc autem hominis, illud rei est: in quo et plus habet operis oratio. Nam quædam videntur gravia per se, parricidium, cædes, veneficium: quædam efficienda sunt.

Id autem contingit, cum magnis alioqui malis gravius esse id, quod passi sumus, ostenditur; quale est apud Virgilium: (2)

O felix una ante alias Priameïa virgo,
Hostilem ad tumulum Trojæ sub mœnibus altis
Jussa mori! . . . .

Quam miser enim casus Andromachæ, si comparata ei felix Polyxena? Aut cum ita exaggeramus injuriam nostram, ut etiam, quæ multo minora sunt, intoleranda dicamus: *Si pulsasses, defendi non poteras; vulnerasti.*

Sed hæc diligentius, cum ad amplificationem (2) venerimus, dicemus. Interim

(1) Invidentem.
(2) Æneid. lib. 3. vers. 321.
(3) Lib. 8. cap. 4.

notasse contentus sum, non id solum agere affectus, ut, quæ sunt, ostendantur acerba ac luctuosa; sed etiam ut, quæ toleranda haberi solent, gravia videantur; ut, cum in maledicto plus injuriæ, quam in manu; in infamia plus pœnæ dicimus, quam in morte. Namque in hoc eloquentiæ vis est, ut judicem non ad id tantum impellat, in quod ipse a rei natura duceretur; sed aut qui non est, aut majorem quam est, faciat affectum. Hæc est illa, quæ δείνωσις vocatur, rebus indignis, asperis, invidiosis addens vim oratio: qua virtute præter alios plurimum Demosthenes valuit.

III. Quod si tradita mihi sequi præcepta sufficeret, satis feceram huic parti, nihil eorum, quæ legi, vel didici, quod modo probabile fuit, omittendo: sed(1) mihi, in animo est, quæ latent penitus, ipsa hujus loci aperire penetralia: quæ quidem non aliquo tradente, sed experimento meo, ac natura ipsa duce accepi.

Summa enim (quantum ego quidem sentio) circa movendos affectus in hoc posita est, ut moveamur ipsi. Nam et luctus, et iræ, et indignationis aliquando ridicula fuerit imitatio, si verba vultum-

(1) Fabius præceptum, quod sequitur, nempe *ut moveamur ipsi, si movere alios volumus*, tanquam novum; et a nemine antea tractatum, sed a se una natura duce et usu magistro inventum tradit. Quod quidem mirum videri debet. Nam quis nescit illud Horatii: *Si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi?* Tullius vero hunc ipsum locum fusius tractavit l. 2. de Orat. n. 189. — 197. Id certe Fabio ex iderat: neque enim tam inanem jactantiam suspicari licet in eo viro, cujus præcipua laus modestia.

que tantum, non etiam animum, accommodaverimus. Quid enim aliud est causæ, ut lugentes, utique in recenti dolore, disertissime quædam exclamare videantur, et ira nonnunquam, indoctis quoque, eloquentiam faciat, quam quod illis inest vis mentis, et veritas ipsa morum?

Quare in iis, quæ verisimilia esse volemus, simus ipsi similes eorum, qui vere patiuntur, affectibus; et a tali animo proficiscatur oratio, qualem facere judicem volet. An ille dolebit, qui audiet me, hoc cum dicam, non dolentem? Irascetur, si nihil ipse, qui in iram concitat, idque exigit, simile patietur? Siccis agenti oculis lacrymas dabit · fieri non potest. Nec incendit, nisi ignis; nec madescimus, nisi humore; nec res ulla dat alteri colorem, quem ipsa non habet. Primum est igitur, ut apud nos valeant ea, quæ valere apud judicem volumus; afficiamurque, antequam afficere conemur. At quomodo fiet, ut afficiamur? neque enim sunt motus in nostra potestate. Tentabo etiam de hoc dicere.

Quas φαντασίας Græci vocant, nos sane *visiones* appellemus: per quas imagines rerum absentium ita repræsentantur animo, ut eas cernere oculis, ac præsentes habere videamur: has quisquis bene conceperit, is erit in affectibus potentissimus. Hunc quidam dicunt εὐφαντασίωτον, qui sibi res, voces, actus secundum verum optime finget: quod quidem nobis volentibus facile continget,

Nam ut (1) inter otia animorum, et spes inanes, et velut somnia quædam vigilantium, ita nos hæ, de quibus loquimur, imagines prosequuntur, ut peregrinari, navigare, præliari, populos alloqui, divitiarum, quas non habemus, usum videamur disponere, nec cogitare, sed facere. Hoc animi vitium ad utilitatem non transferemus?

Ut hominem occisum querar, non omnia, quæ in re præsenti accidisse credibile est, in oculis habebo? non percussor ille subitus erumpet? non expavescet circumventus? exclamabit? vel rogabit? vel fugiet? non ferientem, non concidentem videbo? non animo sanguis, et pallor, et gemitus, extremus denique exspirantis hiatus (1) insidet? (2) insequetur ἐνάργεια, quæ a Cicerone *illustratio et evidentia* nominatur; quæ non tam dicere videtur, quam ostendere: et affectus non aliter quam si rebus ipsis intersimus, sequentur. An non ex his visionibus illa sunt:

Excussi manibus radii, revolutaque pensa?
9. Æn. 476.

Et:

. . . . . . *levique patens in pectore vulnus?*
11. Æn. 40.

Et equus ille in funere Pallantis:

. . . . *positis qui insignibus*
It lacrymans, guttisque humectat grandibus ora?
1. Æn. 90.

(1) *Ut*, pro, si quidem, vel, exempli gratia.
(2) Insidebit.
(3) 4. Acad. 17.

Quid ? non idem poëta penitus ultimi fati cepit imaginem : ut diceret :

. . . . *Et dulces moriens reminiscitur Argos ?*
10. Æn. 781.

Ubi vero miseratione opus erit, nobis ea, de quibus querimur, accidisse credamus, atque id animo nostro persuadeamus. Nos illi simus, quos gravia, indigna, tristia passos queramur. Nec agamus rem, quasi alienam; sed assumamus parumper illum dolorem. Ita dicemus, quæ in simili nostro casu dicturi essemus. Vidi ego sæpe histriones atque comœdos, cum ex aliquo graviore actu personam deposuissent, flentes adhuc egredi. Quod si in alienis scriptis sola pronunciatio ita falsis accedit affectibus, quid nos faciemus, qui illa cogitare debemus, ut moveri periclitantium vice possimus ?

Sed in schola rebus quoque ipsis affici convenit, easque veras sibi fingere; hoc magis, quod illic ut litigatores loquimur frequentius, quam ut advocati. Orbum agimus, et naufragum, et periclitantem: quorum induere personas quid attinet, nisi affectus assumimus ? Hæc dissimulanda mihi non fuerunt, quibus ipse, quantuscunque sum, aut fui (nam pervenisse me ad aliquod nomen ingenii credo), frequenter motus sum, ut me non lacrymæ solum deprehenderint; sed pallor, et vero similis dolor.

CAPUT III.

De Risu.

I. Quanta sit ejus rei difficultas. — De Demosthene et Cicerone. II. Quanta sit vis risus. III. Pendet a natura et occasione. IV. Ridiculi varia nomina. V. Quomodo risus excitetur. Quæ in eo vitanda, et qui modus sit servandus. VI Unde petatur risus. Ridicula aut ostenduntur, aut narrantur, aut dicto notantur. VII. Non omnes jocos oratori convenire. — Frigidos esse jocos in verbis positos. VIII. Exempla salse dictorum.

Huic diversa virtus, quæ, risum(1) judicis movendo, et illos tristes solvit affectus, et animum ab intentione rerum frequenter avertit, et aliquando etiam reficit, et a satietate, vel a fatigatione renovat.

I. Quanta sit autem in ea difficultas, vel duo maximi oratores, alter græcæ, alter latinæ eloquentiæ principes, docent. Nam plerique Demostheni facultatem hujus rei defuisse credunt: Ciceroni modum. Nec videri potest noluisse Demosthenes, cujus pauca admodum *dicta*, nec sane cæteris ejus virtutibus respondentia, palam ostendunt, non displicuisse illi jocos, sed non contigisse.

Noster vero, non solum extra judicia, sed in ipsis etiam orationibus, habitus est nimius risus affectator. Mihi quidem, sive

(1) De risu vide Cicer. l. 2. de Orat. n. 216. — 290.

id recte judico, sive amore immodico præcipui in eloquentia viri laboro, mira quædam videtur in eo fuisse urbanitas. Nam et in sermone quotidiano multa, et in *altercationibus*, et interrogandis testibus plura, quam quisquam, dixit facete: (1) et illa ipsa, quæ sunt in Verrem dicta frigidius, aliis assignavit, et testimonii loco posuit: ut, quo sunt magis vulgaria, eo sit credibilius, illa ab oratore non ficta, sed passim esse jactata. Utinam (2) Quintus, et libertus ejus Tyro, aut alius quisquis fuit, qui tres hac de re libros edidit, parcius *dictorum* numero indulsissent, et plus judicii in eligendis, quam in congerendis studii adhibuissent: minus objectus calumniantibus foret: qui tamen nunc quoque, ut in omni ejus ingenio, facilius quid rejici, quam quid adjici possit, invenient.

Affert autem summam rei difficultatem: (3) primum, quod ridiculum dictum plerumque salsum est, hoc semper humile, sæpe ex industria depravatum; præterea nunquam honorificum; tum varia hominum judicia in eo, quia non ratione aliqua, sed motu quodam, nescio an enarrabili,

(1) 3. Verr. 121.

(2) Alii legunt: *Utinamque libertus ejus Tyro*. Tyro Tullius, Ciceronis libertus, tres libros edidit de jocis Ciceronianis. Macrobius tamen ait nonnullos existimare, libros a Cicerone conscriptos fuisse. *Turn.*

(3) *Salsum*, seu scurrile, *semper* est *humile*. *Ex industria depravatum*: intelligit *ridiculum quod ex quadam depravata imitatione sumi solet*, ut ait Cicero l. 2. de Orat. n. 242. *nunquam honorificum*, ipsi scilicet oratori.

judicatur. Neque hoc ab ullo satis explicari puto, licet multi tentaverint, unde risus; qui non solum facto aliquo dictove, sed interdum quodam etiam corporis tractu lacessitur. Præterea non una ratione moveri solet. Neque enim acute tantum ac venuste, sed stulte, iracunde, timide dicta aut facta ridentur. Ideoque anceps ejus rei ratio est, quod a derisu non procul abest risus. Habet enim, ut Cicero(1) dicit, sedem in *deformitate aliqua et turpitudine*; quæ, cum in aliis demonstrantur, urbanitas; cum in ipsum dicentem recidunt, stultitia vocatur.

II. Cum videatur autem res levis, et quæ a scurris, mimis, insipientibus denique sæpe, moveatur; tamen habet vim nescio an imperiosissimam, et cui repugnari minime potest. Erumpit enim etiam invitis sæpe, nec fultus ope: nec vultus modo ac vocis exprimit confessionem; sed totum corpus vi sua concutit. Rerum autem sæpe (ut dixi) maximarum momenta vertit, cum odium iramque frequentissime frangat. Documento(2) sunt juvenes Tarentini, qui multa de Pyrrho rege securius inter cœnam locuti, cum rationem facti reposcerentur, et neque negari res, neque defendi posset, risu sunt et opportuno joco elapsi. Namque unus ex his: *Immo*, inquit, *nisi lagena defecisset, occidissemus te.* Eaque

(1) 2. de Oratore, 236. et 248.
(2) Valer. Max. lib. 5, cap. 1.

urbanitate tota est invidia criminis dissoluta.

III. Verum hoc, quidquid est, ut non ausim dicere carere omnino arte, quia nonnullam observationem habet, suntque ad id pertinentia et a Græcis, et a Latinis composita præcepta; ita plane affirmo, præcipue positum esse in natura et in occasione : porro natura non tantum in hoc valet, ut acutior quis atque habilior sit ad inveniendum (nam id sane doctrina posset augeri); sed inest proprius quibusdam decor in habitu atque vultu, ut eadem illa minus, dicente alio, videantur urbana esse. Occasioni vero et (1) in rebus est tanta vis, ut sæpe adjuti ea non indocti modo, sed etiam rustici salse dicant in eum, quisquis aliquid dixerit prior. Sunt enim longe venustiora omnia in respondendo, quam in provocando.

Accedit difficultati, quod ejus rei nulla exercitatio est, nulli præceptores. Utique in conviviis et sermonibus multi dicaces; (2) sed quia in hoc usu quotidiano proficimus. Oratoria urbanitas rara, nec ex arte propria, sed ad hanc consuetudinem accommodata...

(1) Etiam in rebus ipsis.

(2) Sic locum hunc inter pungendum censui. Est autem hic sensus: *In conviviis* quidem *et sermonibus multi dicaces* reperiuntur: *sed* hoc contingit, *quia in id usu quotidiano proficimus. Oratoria urbanitas rara est*, *quia ejus rei nulla exercitatio* est in scholis, nec habet artem propriam et peculiarem, *sed accommodatur ad consuetudinem hanc*, conviviorum scilicet et sermonum, de qua paulo ante dixit.

IV. Pluribus autem nominibus in eadem re vulgo utimur : quæ tamen si diducas, suam propriam quandam vim ostendent.

Nam et *urbanitas* dicitur, qua quidem significari video sermonem præ se ferentem in verbis et sono et usu proprium quemdam gustum Urbis, et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit rusticitas.

Venustum esse, quod cum gratia quadam et venere dicatur, apparet.

Salsum in consuetudine pro ridiculo tantum accipimus : natura non utique hoc est (quanquam et ridicula oporteat esse salsa); (1)nam et Cicero *omne quod salsum sit*, ait *esse Atticorum*; non quia sunt maxime ad risum compositi : et Catullus, cum dicit :

Nulla in tam magno est corpore mica salis,

non hoc dicit, nihil in corpore ejus esse ridiculum. *Salsum* igitur erit, quod non erit insulsum, velut quoddam simplex orationis condimentum, quod sentitur latente judicio, et velut palato excitatque et a tædio defendit orationem. Sane tamen, ut(2)ille in cibis paulo liberalius aspersus, si tamen non sit immodicus, affert ali-

(1) Vide Ciceronem de Oratore, 90.
(2) *Ut ille.* Ut sal. *Ita hi.* Ita sales. Et sic quidam legendum putant.

quid propriæ voluptatis ; ita hi quoque in dicendo habent quiddam, quod nobis faciat audiendi sitim.

Facetum quoque non tantum circa ridicula opinor consistere. Neque enim diceret Horatius : *Facetum carminis genus natura concessum esse Virgilio*. Decoris hanc magis, et excultæ cujusdam elegantiæ appellationem puto. Ideoque in epistolis Cicero hæc Bruti refert verba : *Næ illi sunt pedes faceti, ac deliciis ingredienti molles*. Quod convenit cum illo Horatiano : (1)

. . . . *Molle atque facetum*
Virgilio.

Jocum vero accipimus, quod est contrarium serio. Nam et fingere, et terrere, et promittere, interim jocus est.

Dicacitas sine dubio a dicendo, quod est omni generi commune, ducta est : proprie tamen significat sermonem cum risu aliquo incessentem. Ideo Demosthenem urbanum fuisse dicunt, dicacem negant.

V. Proprium autem materiæ, de qua nunc loquimur, est *ridiculum*. Ideoque hæc tota disputatio a Græcis περὶ γελοίου inscribitur.

Ejus prima divisio traditur eadem, quæ est omnis orationis, ut sit positum in rebus, aut in verbis. Usus autem maxime simplex. Aut enim ex aliis risum petimus,

(1) Lib. 1. Satyrarum 10, vers. 44.

aut ex nobis, aut ex rebus mediis. Aliena aut reprehendimus, aut refutamus, aut elevamus, aut (1) repercutimus, aut eludidimus. (2) Nostra, ridicula indicamus, et, ut verbo Ciceronis (3) utar, dicimus *aliqua subabsurda*. Namque eadem, quæ, si imprudentibus excidant, stulta sunt; (4) si simulamus, venusta creduntur. Tertium est genus, ut idem dicit, in *decipiendis exspectationibus*, dictis aliter accipiendis, cæterisque, quæ neutram personam contingunt; ideoque a me media dicuntur.

Item ridicula aut facimus, aut dicimus. Facto risus conciliatur, interim admixta gravitate; ut Marcus Cœlius prætor, cum sellam ejus curulem consul Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam (dicebatur autem Cos. a patre aliquando cæsus (5) flagris); interim sine respectu pudoris; ut in illa (6) pyxide Cœliana, quod neque oratori, neque ulli gravi viro conveniat.

Idem autem de vultu gestuque ridiculo dictum sit; in quibus est quidem summa gratia; sed major, cum captare risum

(1) Retorquemus.

(2) Ipsi dedita opera ridicula quædam et subabsurda dicimus, aut in dictis factisve nostris tale aliquid inesse dissimulanter fatemur.

(3) Vide Ciceronem 2. de Oratore, 89.

(4) Vide ibidem.

(5) Quod illi tacite exprobravit Cœlius, cum intendisset sellam loris. *Turn.*

(6) De illa pyxide agit Cicero in oratione pro Cœlio, n. 63. — 69. sed obscœnissimam fabulam quæ consecuta est, et de qua hic loquitur Fabius, tacet.

non videntur; nihil enim ex iis, quæ dicuntur salse, dicitur salsius. Quanquam autem gratiæ plurimum *dictis* severitas affert, fitque ridiculum id ipsum, quia, qui dicit, non ridet; est tamen interim et aspectus et habitus oris et gestus non inurbanus, cum his modus contingit.

Id porro, quod dicitur, aut est lascivum et hilare, qualia Galbæ pleraque; aut contumeliosum, qualia nuper Junii Bassi; aut asperum, qualia Cassii Severi; aut lene, qualia Domitii Afri. Refert, his ubi quis utatur. Nam in conviviis et quotidiano sermone lasciva humilibus, hilaria omnibus conveniunt. (1)

Ludere nunquam velimus, longeque absit propositum illud: *Potius amicum quam dictum perdidi.* In hac quidem pugna forensi (2) malim mihi lenibus interdicere: quanquam et contumeliose et aspere dicere in adversarios permissum est; cum accusare etiam palam, et caput alterius juste petere concessum sit. Sed hic quoque tamen inhumana videri solet fortunæ insectatio; vel quia culpa caret; vel quia recidere etiam in ipsos, qui objecerunt, potest.

Primum itaque considerandum est, et quis, et in qua *causa*, et apud quem, et in quem, et quid dicat. Oratori minime convenit distortus vultus, gestusque, quæ

(1) Legendum potius videtur, *lædere*.
(2) Mallem abstinere etiam a lenibus jocis, quibus possit quispiam offendi.

in mimis rideri solent. Dicacitas etiam scurrilis et scenica huic personæ alienissima est. Obscœnitas vero non a verbis tantum abesse debet, sed etiam a significatione.

Nam si quando objici potest, non in omni loco exprobranda est. Oratorem præterea ut dicere urbane volo; ita videri affectare id, plane nolo. Quapropter ne dicet quidem salse, quoties poterit, et *dictum* potius aliquando perdet, quam minuet auctoritatem.

Nec accusatorem autem atroci in *causa*, nec patronum in miserabili jocantem feret quisquam. Sunt etiam judices quidam tristiores, quam ut risum libenter patiantur. Solet interim accidere, ut id, quod in adversarium dicimus, aut in(1)judicem conveniat, aut in nostrum quoque litigatorem: quanquam aliqui reperiuntur, qui ne id quidem, quod in ipsos recidere possit, evitent: quod fecit Longus Sulpitius, qui, cum ipse fœdissimus esset, eum, contra quem judicio(2)liberali aderat, ne faciem quidem habere liberi hominis dixit: cui respondens Domitius Afer: *Et tu*, inquit, *ex animi sententia*, *Longe*? *qui malam faciem habet*, *liber non est*? Vitandum etiam, ne petulans, ne superbum, ne loco, ne tempore alienum, ne præparatum et domo allatum videatur, quod dicimus. Nam adversus miseros, sicut

(1) Vide hujus rei exemplum, lib. 2. de Orat. n. 245.
(2) In quo de libertate agebatur.

supra dixeram, inhumanus est jocus. Sed quidam ita sunt receptæ auctoritatis et notæ verecundiæ, ut nocitura sit in eos dicendi petulantia. Nam de amicis jam præceptum est. Illud non ad orandi fere consilium, sed ad omnia pertinet, ne lacessat hoc modo, quem lædere sit periculosum; ne aut inimicitiæ graves insequantur, aut turpis satisfactio. Male etiam dicitur, quod in plures convenit, si aut nationes totæ incessantur, aut ordines, aut conditio, aut studia multorum. Ea, quæ dicit vir bonus, omnia, salva dignitate ac verecundia, decent. Nimium enim risus pretium est, si probitatis impendio constat.

VI. Unde autem concilietur risus, et quibus ex locis peti soleat, difficillimum est dicere. Nam, si species omnes persequi velimus, nec modum reperiemus, et frustra laborabimus.

Risus igitur oriuntur, aut ex corpore ejus, in quem dicimus; aut ex animo, qui factis ab eo dictisque colligitur; aut ex iis, quæ sunt extra posita. Intra hæc enim est omnis vituperatio; quæ, si gravius posita sit, seria est; si levius, ridicula. Hæc aut ostenduntur, aut narrantur, aut *dicto* notantur.

Rarum est autem, ut oculis subjicere contingat; ut fecit C.(1)Julius, qui, cum Helmio Manciæ sæpius obstrepenti sibi diceret: *Jam ostendam qualis sis*; isque

(1) Vide eandem historiam latius deductam libro 2. de Oratore, 266.

plane instaret interrogatione, qualem se tandem ostensurus esset, digito demonstravit imaginem Galli in scuto Mariano Cimbrico pictam, cui Mancia tum simillimus est visus. Tabernæ autem erant circa forum, ac scutum illud signi gratia positum.

Narrare quæ (1) salsa sint, in primis est subtile et oratorium; ut Cicero pro Cluentio (2) narrat de Cepasio atque Fabritio...

Sed in his omnibus cum elegans et venusta exigitur tota *expositio*, tum id est festivissimum, quod adjicit orator. Nam et a Cicerone sic est Fabritii fuga illa condita. Itaque cum callidissime se putaret dicere, et cum illa verba gravissima ex intimo artificio deprompsisset : *Respicite, judices, hominum fortunas, respicite varios durosque casus, respicite C. Fabritii senectutem :* cum hoc, *respicite*, ornandæ orationis causa sæpe dixisset, *respexit ipse :* at Fabritius a subselliis demisso capite discesserat, et cætera, quæ adjecit; nam est notus locus : cum in re hoc solum esset, *Fabritium a judicio recessisse...*

In narrando autem Cicero (3) consistere facetias putat, dicacitatem in jaciendo. Mire fuit in hoc genere venustus Afer Domitius, cujus orationibus complures hujusmodi narrationes insertæ reperiun-

(1) Legi possit *salsa*.

(2) Vide Ciceronem pro Cluentio, num. 54. etc.

(3) Vide Ciceronem de Oratore, 87.

tur : sed dictorum quoque ab eodem urbane sunt editi libri.

Illud quoque genus est positum non in hac veluti jaculatione verborum, et inclusa breviter urbanitate; sed in quodam longiore actu : quod de Crasso contra Brutum Cicero (1) in secundo de Oratore libro, et aliis quibusdam locis narrat. Nam, cum Brutus in accusatione Cn. Planci ex duobus lectoribus ostendisset, contraria L. Crassum patronum ejus in oratione, quam de colonia narbonensi habuerat, suasisse iis, quæ de lege Servilia dixerat, tres excitavit et ipse lectores, hisque patris ejus dialogos dedit legendos: quorum cum in Privernati unus, alter in Albano, tertius in Tiburti sermonem habitum complecteretur, requirebat, ubi essent eæ possessiones. Omnes autem illas Brutus vendiderat; et, cum paterna manciparet prædia, turpis habebatur.

Similis in apologis quoque et quibusdam etiam interim historiis exponendis gratia consequi solet. Sed acutior est illa, atque velocior in urbanitate brevitas. Cujus quidem duplex est forma, dicendi, ac respondendi: sed ratio communis in parte. Nihil enim in lacessendo dici potest, quod non etiam in repercutiendo.

VII. Cum sint autem loci plures, ex quibus dicta ridicula ducantur, repetendum est mihi, non omnes eos oratoribus convenire. In primis autem ex *amphibolia*,

(1) 2. de Oratore, 223. et pro Cluentio 140.

neque illa obscura, quæ (1) Atellanæ more captent, nec qualia vulgo jactantur a vilissimo quoque, conversa in maledictum fere ambiguitate. Ne illa quidem, quæ Ciceroni aliquando, sed non in (2) agendo, exciderunt, ut dixi; cum is candidatus, qui coqui filius habebatur, coram eo suffragium ab alio peteret : *Ego* (3) *quoque tibi jure favebo*.

Non quia excludenda sint omnino verba, duos sensus significantia; sed quia raro belle respondeant, nisi cum prorsus rebus ipsis adjuvantur. Quare non (4) hoc modo pene et ipsum scurrile Ciceronis est in eumdem, de quo supra dixi, Isauricum : *Miror quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis* (5) *varium reliquit* : sed illud ex eodem genere præclarum, cum objiceret Miloni accusator in argumentum factarum Clodio insidiarum,

(1) *Atellanæ* fabulæ sunt latinæ, dictis jocularibus refertæ; ab *Atella* Oscorum urbe appellatæ. *Turn.*

(2) In actionibus. In orationibus.

(3) Amphibolia est in dictione, *jure*. Alludit enim ad illa *juscula*, quæ condiuntur a coquis. Aiunt etiam alii ambiguitatem esse in dictione *quoque*, quæ nomen esse potest, et conjunctio. De alio item dicit Cicero : *Optimo jure magistratum es adeptus*. Turn.

(4) Ex his duobus exemplis, primum quidem pene scurrile, at alterum elegans et facetum. Inest aliquid obscuritatis in his vocibus, *non hoc modo*.

(5) *Vari* appellantur pustulæ, quæ in toto corpore, præsertimque facie nasci solent, quasdamque in vultu cavitates facere. Inde *varius* homo dictus per ambiguitatem vel inconstans, vel illis cavitatibus deformis. *Turn.*

quod

quod Bovillas ante horam nonam devertisset, *ut expectaret*, *dum Clodius a villa sua exiret*, et identidem interrogaret, *quo tempore Clodius occisus esset*, respondit, *Sero*. Quod vel solum sufficit, ut hoc genus non totum repudietur.

Nec plura modo significari solent, sed etiam diversa; ut Nero de servo pessimo dixit : (1) *Nulli apud se plus fidei haberi*, *nihil ei neque occlusum*, *neque obsignatum esse*...

Frigida est nominum fictio, adjectis, detractis, mutatis litteris : ut *Acisculum*, quia esset pactus, *Paciscalum :* et *Placidum* nomine, quia is acerbus natura esset, *Acidum*; et *Tullium*, cum fur esset, *Tollium* dictos invenio. Sed hæc eadem genera commodius in rebus quam in nominibus respondent. Afer enim venuste Manlium Suram, multum in agendo discursantem, salientem, manus jactantem, togam dejicientem, et reponentem, *non agere* dixit, *sed satagere*. Est enim dictum per se urbanum, *satagere*, etiamsi nulla subsit alterius verbi similitudo.

Fiunt et detracta et adjecta *aspiratione*, et binis conjunctis verbis similiter sæpius frigida, aliquando tamen recipienda. Eademque conditio est in iis, quæ a nomini-

(1) Servis, quorum nobis perspecta est probitas et fides nihil claudimus : at improbi servi omnia quamtumvis occlusa solent aperire. *Turn.*

bus trahuntur. Multa ex hoc (1) Cicero in Verrem, sed ut ab aliis dicta; modo *futurum, ut omnia verreret*, cum diceretur *Verres*: modo *Herculi, quem expilaverat, molestiorem apro Erymanthio fuisse*: modo *malum Sacerdotem, qui tam nequam verrem reliquisset*, quia Sacerdoti Verres successerat.

Præbet tamen aliquando occasionem quædam felicitas hoc quoque genere bene utendi; ut pro Cæcina Cicero (2) in testem Sex. Clodium Phormionem: *Nec minus niger*, inquit, *nec minus confidens, quam ille Terentianus est Phormio*.

VIII. Acriora igitur sunt et elegantiora, quæ trahuntur ex vi rerum. Chrysippus, cum in triumpho Cæsaris eborea oppida essent translata, et post dies paucos Fabii Maximi lignea, *thecas esse oppidorum Cæsaris* dixit..*. Et Augustus nuntiantibus Tarraconensibus palmam in ara ejus enatam: *Apparet*, inquit, *quam sæpe accendatis*. Catulus dicenti Philippo, *Quid latras? Furem video*, inquit... Est genus decipiendi opinione, aut dicta aliter intelligendi, quæ sunt in omni hac materia vel venustissima. Inopinatum et a lacessente poni solet; quale est, quod refert Cicero: (3) *Quid huic abest, nisi res et*

(1) *Verreret*. Verr. 4. n. 18. et 19. *Apro Erymanthio*. Verr. 6, n. 95. *Malum Sacerdotem*, et *jus Verrinum*. Verr. 3. n. 121.

(2) Vide Ciceronem pro Cecinna, num. 27.

(3) 2. de Oratore 281.

virtus ? Aut illud Afri : *Homo in agendis causis optime vestitus..**.

Ex historia etiam ducere urbanitatem, eruditum; ut Cicero fecit, cum ei testem in judicio Verris roganti dixisset Hortensius : *Non intelligo hæc ænigmata : Atqui debes*, inquit, *cum sphingem domi habeas*. Acceperat autem ille a Verre sphingem æneam magnæ pecuniæ...

Meo quidem judicio illa est *urbanitas*, *in qua, nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore gestuve possit deprehendi* : ut non tam sit in singulis *dictis*, quam in toto colore dicendi : qualis apud Græcos atticismos ille redolens Athenarum proprium saporem...

CAPUT IV.

De Altercatione.

De ea cur nunc agat. — Quanti sit momenti. — Altercator sit ingenio veloci ac mobili. — Careat iracundiæ vitio. — Semper id in oculis habeat, de quo quæritur. — Ne sit clamosus. — Quas struere adversario insidias possit. — Quid urgendum sit, quid omittendum, videat. — Exerceat se ad eam rem.

Altercationis præcepta poterant videri tunc inchoanda, cum omnia, quæ ad continuam orationem, pertinent, peregissem; nam est usus ejus ordine ultimus. Sed,

cum sit posita in sola *inventione*, neque habere *dispositionem* possit, nec *elocutionis* ornamenta magnopere desideret, aut circa *memoriam* et *pronuntiationem* laboret; prius quam secundam quinque partium, hanc, quæ tota ex prima pendet, tractaturus non alieno loco videor: quam scriptores ideo fortasse alii reliquerunt, quia satis cæteris præceptis in hanc quoque videbatur esse prospectum. Constat enim aut *intentione*, aut *depulsione*, de quibus satis traditum est; quia, quicquid in *actione* perpetua circa probationes utile est, idem in hac brevi atque concisa prosit, necesse est. Neque alia dicuntur in *altercatione*, sed aliter, aut interrogando, aut respondendo. Cujus rei fere omnis observatio in illo testium (1) loco nobis excussa est.

Tamen, quia latius hoc opus aggressi sumus, neque perfectus orator sine hac virtute dici potest, paululum impendamus huic quoque peculiaris operæ; quæ quidem in quibusdam *causis* ad victoriam vel plurimum valet...

Asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis (2) mucrone pugnari.

Nam et firmissima quæque memoriæ judicis inculcanda sunt, et præstandum,

(1) Lib. 5. cap. 7.

(2) Elegans metaphora, ducta a pugnis bellicis, ubi tunc Mars est atrocissimus, cum projectis pilis ad manus et gladios venitur.

quicquid in actione promisimus, et refellenda mendacia. Nusquam est denique, qui cognoscit, intentior. Nec immerito quidam, quanquam in dicendo mediocres, hac tamen altercandi præstantia meruerunt nomen patronorum.

At quidam litigatoribus suis illum modo ambitiosum declamandi sudorem præstitisse contenti, cum turba laudantium destituunt subsellia, pugnamque illam (1) decretoriam imperitis ac sæpe (2) pullatæ turbæ relinquunt. Itaque videas alios plerumque judiciis privatis ad *actiones* vocari, alios ad probationes. Quæ si dividenda sunt officia, hoc certe magis necessarium est; pudendumque dictu, si plus litigantibus prosunt minores. (3) In publicis certe judiciis vox illa præconis, præter patronos, ipsum, qui egerit, citat.

Opus est igitur in primis ingenio veloci ac mobili, animo præsenti et acri. Non enim cogitandum, sed dicendum statim est, et prope sub conatu adversarii, manus erigenda. Quare cum in omni parte hujusce officii plurimum facit,

(1) Qua decernitur de summa causæ.

(2) *Pullatam* appellamus turbam ipsos imperitos. Vulgus enim Romæ olim dimissis togis pullum induerat amictum: hic tamen intelliguntur *pragmatici*: oratores enim erant purpurati. *Turn.*

(3) In publicis judiciis post peroratam utrinque causam præco solet patronos ad altercationem vocare: cumque plures sint alicujus causæ patroni, tamen actorem causæ nominatim citat, ut illi videatur turpe, si altercari non possit. *Turn.*

totas non diligenter modo, sed etiam familiariter nosse *causas*; tum in *altercatione* maxime necessarium est, omnium personarum, instrumentorum, temporum, locorum habere notitiam...

Bonus altercator vitio iracundiæ careat. Nullus enim rationi magis obstat affectus, et fert extra *causam*, et plerumque deformia convicia facere, ac mereri cogit, et ipsos nonnunquam judices (1) incitat. Melior moderatio, ac nonnunquam etiam patientia. Neque enim refutanda tantum, quæ e contrario dicuntur; sed contemnenda, elevanda, ridenda sunt; nec usquam plus loci reperit urbanitas:

Contra turbantes audendum, et impudentiæ fortiter resistendum. Sunt enim quidam præduri in hoc oris, ut obstrepant ingenti clamore, et medios sermones intercipiant, et omnia tumultu confundant: quos ut non imitari, sic acriter propulsare oportebit: et ipsorum improbitas retundenda, et judices vel præsidentes magistratus appellandi frequenter, ut loquendi vices serventur. Nam (2) est res animi jacentis, et mollis supra modum frontis, fallitque plerumque, quod probitas vocatur, quæ est imbecillitas.

Valet autem in *altercatione* plurimum acumen, quod sine dubio ex arte non

(1) *Irritat.* Sic legit Passer.

(2) Nimia hæc patientia probitas non est, sed imbecillitas.

venit; natura enim non docetur; arte tamen adjuvatur. In qua præcipuum est, semper id in oculis habere, de quo quæritur, et quod volumus efficere; quia propositum tenentes in rixam non ibimus: nec *causæ* debita tempora conviciando conteremus, gaudebimusque, si hoc adversarius facit. Omnia (1) tempora fere parata sunt meditatis diligenter, quæ aut ex adverso dici, aut responderi a nobis possint.

Nonnunquam tamen solet hoc quoque esse artis genus, ut quædam in *actione* dissimulata, subito in altercando proferantur: et inopinatis eruptionibus, et ex insidiis (2) citissimo facto simillimum. Id autem tum faciendum, cum est aliquid, cui responderi non statim possit: potuerat autem, si tempus ad disponendum fuisset. Nam quod fideliter firmum est, a primis statim *actionibus* arripere optimum est, quo sæpius diutiusque dicatur.

Illud vix saltem præcipiendum videtur, ne turbidus et clamosus tantum sit altercator, et quales fere sunt, qui litteras nesciunt. Nam improbitas, licet adversario molesta sit, judici invisa est. Nocet etiam diu pugnare in iis, quæ obtinere non pos-

(1) Vox ista, *tempora*, prorsus superflua; et huc videtur irrepsisse e superiore versu, seu linea.

(2) Legendum potius, *citissime factis*. Hoc dicendi genus simillimum ex inopinatis eruptionibus, quæ repente fiunt ex insidiis, id est, ex occultis locis. Sed forte hic aliquid mendi subest.

sis. Nam ubi vinci necesse est, expedit cedere; quia, sive plura sunt, de quibus quæritur, facilior erit in cæteris fides; sive unum, mitior solet irrogari pœna verecundiæ. Nam culpam præsertim deprehensam, pertinaciter tueri, culpa altera est.

Dum stat acies, multi in re consilii atque artis est, ut errantem adversarium trahas, et ire quam longissime cogas, ut vana interim spe exsultet. Ideo quædam bene dissimulantur instrumenta. Instant enim, et sæpe discrimen omne committunt, quod deesse nobis putant, et faciunt probationibus nostris auctoritatem postulando. Expedit etiam dare aliquid adversario, quod pro se putet, quod apprehendens, majus aliquid cogatur dimittere; duas interim res proponere, quarum utramlibet male sit electurus: quod in *altercatione* fit potentius, quam in *actione*; quia in illa nobis ipsi respondemus, in hac adversarium quasi confessum tenemus.

Est in primis acuti, videre quo judex dicto moveatur, quid respuat: quod ex vultu sæpissime, et aliquando etiam dicto aliquo factove ejus deprehenditur. Et instare proficientibus, et ab iis, quæ non adjuvant, quam mollissime pedem oportet referre. Faciunt hoc medici quoque, ut remedia perinde perseverent adhibere, vel desinant, ut illa recipi, vel respui vident. Nonnunquam, si rem evolvere propositam facile non sit,

inferenda est alia quæstio ; atque in eam , si fieri potest, judex avocandus. Quid enim, cum respondere non possis , agendum est, nisi ut aliud invenias , cui adversarius respondere non possit ?

Exercitatio vero hujus rei longe facilior. Nam est utilissimum , frequenter cum aliquo , qui sit studiorum eorumdem , sumere materiam vel veræ , vel etiam fictæ controversiæ , et diversas partes *altercationis* modo tueri : quod idem etiam in simplici genere quæstionum fieri potest. Ne illud quidem ignorare advocatum volo, quo quæque ordine probatio sit apud judices proferenda : cujus rei eadem in argumentis ratio est , ut potentissima prima , et summa ponantur. Illa enim ad credendum præparant judicem ; hæc ad pronuntiandum.

CAPUT V.

De Judicio et Consilio.

His pro nostra facultate tractatis , non dubitassem transire protinus ad *dispositionem* , quæ ordine ipso sequitur : nisi vererer , ne , quoniam fuerunt , qui *judicium inventioni* subjungerent , præterisse hunc locum quibusdam viderer , qui mea quidem opinione adeo partibus operis hujus omnibus connexus ac mistus est , ut ne a sententiis quidem aut verbis saltem singulis possit separari ; nec magis

arte traditur, quam gustus, aut odor. Ideoque nos, quid in quaque re sequendum cavendumque sit, docebimus, ut ad ea *judicium* dirigatur. Præcipuum igitur, ne, quod effici non potest, aggrediamur; ut contraria vitemus, et communia; ne quid in eloquendo corruptum obscurumque sit, (1) referatur oportet ad sensus, qui non docentur.

Nec multum a (2) *judicio* credo distare *consilium*; nisi quod illud ostendentibus se rebus adhibetur; hoc latentibus, et aut omnino nondum repertis, aut dubiis; et quod *judicium* frequentissime certum est; *consilium* vero est ratio quædam alte petita, et plerumque plura perpendens et comparans, habensque in se et *inventionem*, et *judicationem*. Sed (3) ne hæc quidem præcepta in universum spectanda sunt; nam ex re (4) sumitur, cui locus ante *actionem* est frequenter. Nam Cicero summo *consilio* videtur in Verrem vel contrahere tempora dicendi maluisse, quam in eum

(1) Videntur hæc verba per vim huc translata e suo loco. Melius cohærerent cum iis quæ præcedunt: *Nec magis arte traditur, quam gustus aut odor: referatur oportet ad sensus qui non docentur.* Aut fortasse notula e margine in textum transiit.

(2) Judicium est in rebus inventu facilioribus, et quasi se ostendentibus, consilium in occultis, retrusioribus, et dubiis. *Turn.*

(3) Significat in consilio et judicio non esse universales præceptiones, cum subinde pro ratione circumstantiarum varient. *Turn.*

(4) Consilium.

annum, quo erat Quint. Hortensius consul futurus, incidere.

Et in ipsis *actionibus* primum ac potentissimum obtinet locum. Nam quid dicendum, quid tacendum, quid differendum sit, exigere, *consilii* est; negare sit satius, an defendere; ubi *proœmio* utendum, et quali; narrandumne, et quo modo; jure prius pugnandum, an æquo; qui sit ordo utilissimus; tum omnes *colores*; aspere an leniter, an etiam submisse loqui expediat. Sed hæc quoque, ut quisque passus est locus, monuimus; idemque in reliqua parte faciemus: pauca tamen exempli gratia ponam, quibus manifestius appareat, quid sit, quod demonstrari posse præceptis non arbitror.

Laudatur *consilium* Demosthenis, (1) quod cum suaderet bellum Atheniensibus parum id prospere expertis, nihil adhuc factum esse ratione monstrat; poterat enim emendari negligentia. At si nihil esset erratum, melioris in posterum spei non erat ratio. Idem, cum offensam vereretur, si objurgaret (2) populi segnitiem, in asserenda libertate reipublicæ, majorum laude uti maluit, qui rem fortissime administrassent. Nam et faciles habuit aures, et natura sequebatur, ut meliora probantes pejorum pœniteret.

Ciceronis quidem vel una pro Cluentio

(1) 2. Olynth.

(2) 3. Olynth.

quamlibet multis exemplis sufficeret oratio. Nam quod in eo *consilium* maxime mirer? primamne *expositionem*, qua matri, cujus filium premebat auctoritas, abstulit fidem? an quod idem corrupti judicii crimen transferre in adversarium maluit, quam negare propter *inveteratam* (ut ipse dicit) *infamiam*? an quod in re invidiosa legis auxilio novissime est usus? quo genere defensionis etiam offendisset nondum præmollitas judicum mentes: an quod seipsum invito Cluentio facere testatus est?

Quid pro Milone? quod non ante narravit, quam præjudiciis omnibus reum liberaret? quod insidiarum invidiam in Clodium vertit? quanquam re vera fuerat pugna fortuita: quod factum et laudavit, et tamen voluntatem Milonis removit? quod illi preces non dedit, et in earum locum ipse successit?

Illud dicere satis habeo, nihil esse non modo in orando, sed in omni vita, prius *consilio*; frustraque sine eo tradi cæteras artes, plusque vel sine doctrina prudentiam, quam sine prudentia facere doctrinam; apparet etiam orationem accommodare locis, temporibus, personis, esse ejusdem virtutis. Sed hìc quia latius fusus est locus, mistusque cum *elocutione*, tractabitur, cum præcipere de apte dicendo (1) cœperimus.

(1) Lib. II. cap. I.

FINIS TOMI PRIMI.

SUMMA CAPITUM

QUÆ PRIMO TOMO CONTINENTUR.

LIBER I.

Ad Marcellum Victorium.

LIBER II.

LIBER III.

LIBER IV.

LIBER V.

LIBER VI.

FINIS.